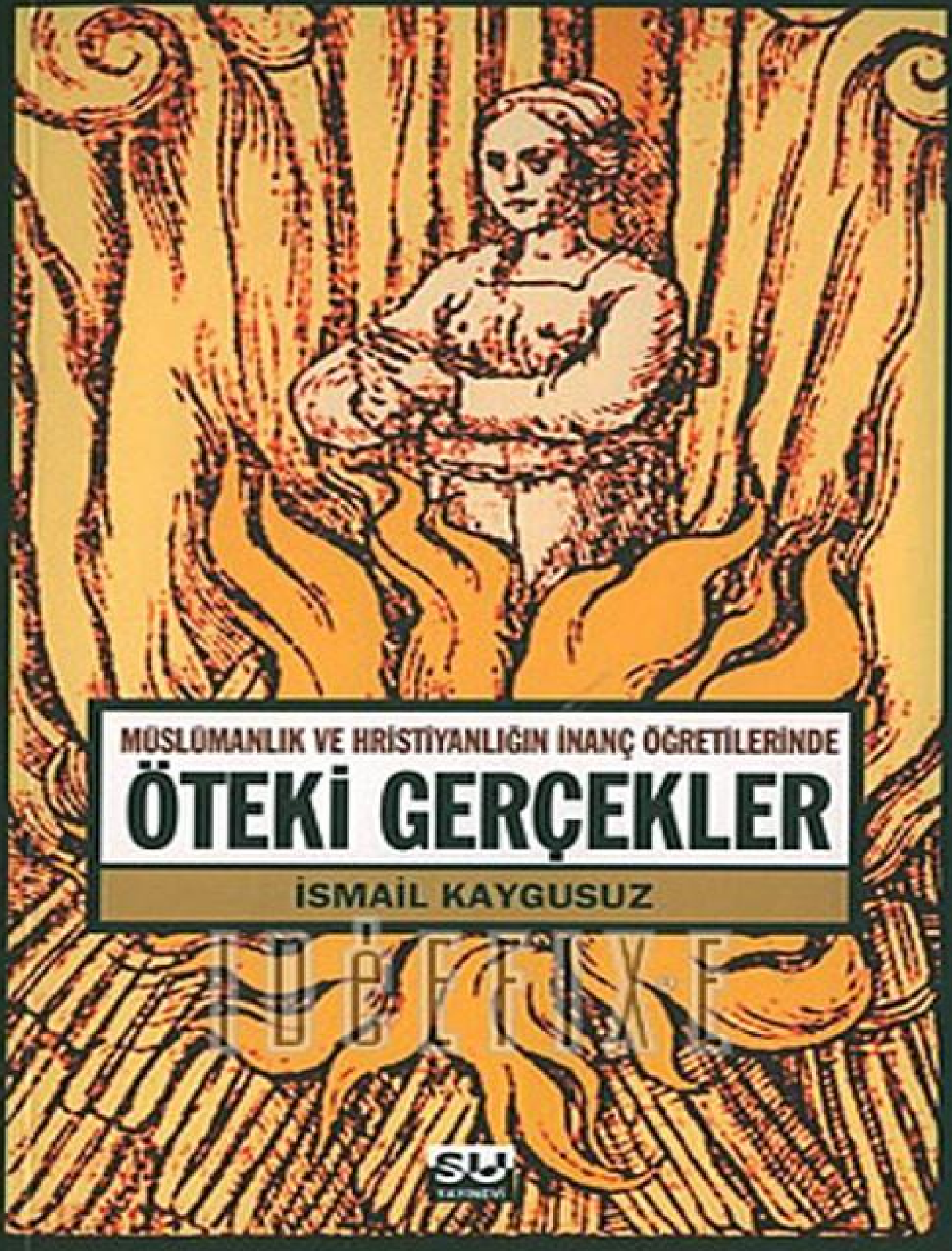

MÜSLÜMANLIK VE HRİSTİYANLIĞIN İNANÇ ÖĞRETİLERİNDE

ÖTEKİ GERÇEKLER

İSMAİL KAYGUSUZ

DEFTER

SU

MÜSLÜMANLIK VE HRİSTİYANLIĞIN

İNANÇ ÖĞRETİLERİNDE

ÖTEKİ GERÇEKLER

ANADOLU'DAN BATI AVRUPA'YA

HRİSTİYANLIK VE BOGOMİZM

MÜSLÜMANLIK ve ALEVİLİK

Kur'an, Dinsel Düşünce ve

İnançlar Üzerinde Araştırmalar ve

Çeviri Yazılar

İsmail Kaygusuz

Kitabın Adı: ÖTEKİ GERÇEK(LİK)LER
İsmail Kaygusuz
Editör: Savaş ÇOBAN
Kapak Tasarımı: Hayalgücü Tasarımevi
Yayına Hazırlayan: Su Yayınevi
Su Yayınevi
Cağaloğlu Yokuşu Evren Han No.29 Kat.3/53
Cağaloğlu-İSTANBUL
Telefax: 0212 512 16 68
www.suyayinevi.com
e-mail: admin@suyayinevi.com

İSMAİL KAYGUSUZ

12 yıl ilkokul öğretmenliği yaptı. Öğretmenliğini sürdürürken İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Klasik Diller ve Edebiyatları Bölümünü bitirdi. Eskiçağ Tarihi ve Klasik Arkeoloji sertifikaları yaptı. Aynı Bölümde Grek Epigrafisi(Yazıtbilim) doktorasını verdi. 9 yıl Klasik Arkeoloji ve Klasik Filoloji Bölümlerinde öğretim görevlisi olarak çalıştı. Van-Urartu, Enez ve Perge arkeolojik kazılarına epigraf-arkeolog olarak katıldı. Kazı sempozyum ve tarih kongrelerinde bildiriler sundu, seminerler verdi. Katıldığı kazılardaki epigrafik-arkeolojik buluntulara ilişkin, yerli ve yabancı bilimsel dergilerde çok sayıda inceleme-araştırma yazıları yayınlandı. Bu arada bir yıl Fransa'da "Université de Nancy II" ve "Collége de France"da Bizans dili ve epigrafisi üzerinde çalıştı.

1986 yılının başından itibaren 6 yıl yaşadığı Fransa'da 1987'de Strasbourg Üniversitesi'nde başlamış olduğu "*13. yüzyıl Türk Halk Tasavvufu ve Bizans Mistikleri*" üzerinde araştırmayı konu alan ikinci doktora tezi çalışmasını, özel yaşam koşullarının engellemesi yüzünden tamamlayamadı. Ancak Paris III Üniversitesi ve diğerlerinde konusuna ilişkin seminerler izledi ve geniş kitaplık çalışması yaptı. Daha sonra Londra'ya yerleşerek çalışma ve araştırmalarını burada sürdürmeye başladı.

Yazarın yayınevimizden çıkmış, Hasan Sabbah ve ALAMUT (Tarihi öğretisi felsefesi), Anadolu Bilgeleri, Aleviliğin Doğuşu adlı üç kitabı ve Üniversalist Tarih Kuramı adlı bir çevirisi mevcuttur.

Heterodoks İslam'ın (Alevilik), batıni tasavvuf inanç kurumları, felsefesi ve tarih üzerinde 8 araştırma-inceleme kitabı, ayrıca 8 tiyatro oyunu, 2 roman ve 2 anı-öykü

kitapları yayınlanmış bulunan İsmail Kaygusuz 1944 yılı Malatya/Arapkir doğumludur. Halen İngiltere'de yaşamaktadır.

ÖNSÖZ

İki bölüme ayırdığımız bu kitabı, Kur'an'a ilişkin farklı değerlendirmeler ve ortodoks inanç ve düşüncelere aykırı ve karşıt yorumlar, araştırma-inceleme ve çeviri yazılarımızdan oluşturduk.

Birinci bölümde, İslamın kutsal kitabı Kur'an'a ilişkin çeşitli görüş ve değerlendirmeleri ve (sistematiği) üzerinde yazılmış tarihsel ve psiko-sosyolojik yorumları araştırdık. Düşüncemiz odur ki Kur'an, yatak odalarına asılı süslü kılıflar veya küçültülüp gümüş kutular içinde boyunlarda muska gibi taşınan kitap olmaktan artık çıkartılmalı. İnsanlığa sunuluş amacına uygun olarak ana dilde anlayarak okunup öğrenilmeli, sayfa sayfa didiklenmelidir; içeriği hakkında gerçek bilgi sahibi olup akıl ve bilinçle yaklaşılmalıdır. Ayrıca, Batı'da Kutsal metinler üzerinde yapıldığı gibi, bilimsel araştırmalara konu olmalı; tartışılıp irdelenmelidir Kur'an. Kapağını açmadan binlerce kez öpüp alına götürdükten sonra, evin en mutena köşesinde saklamak, onu putlaştırmak kutsal kitabın insanlığa getirdiği dinin özüne tamamıyla aykırıdır! Bu davranış biçimleriyle Kur'an'a karşı -dinsel söylemle- en büyük günah işlenmektedir. Kur'an, tabu olmaktan, dokunulmaz olmaktan çıkartılıp, üzerinde bilimsel tartışmalar yapıldığında kutsallığını yitirmez, tersine çağa uygun yorumlarla değeri yükselir. İnananları Tanrıya daha da yaklaştırır.

Kur'an'ın inişi, yazılışı, kaynakları, vahiylerin algılanışı; karşı çıkanların dayanakları, Kur'an'ın anlaşılırlığı, belirsizliği; Kur'an yazıcıları ve esinlenilen kişiler, Muhammed'in öğretmenleri; Mekke ve Medine Surelerindeki farklılaşmalar; ilk üç halifenin Kur'an derlemesi ve resmi Kur'an dışındaki surelerin toplanıp yakılması; resmi Kur'an metinleri dışındaki çalışmalar; Emevi dönemindeki Kur'an

üzerinde tahrifatlar vb. konular açıklığa kavuşturulmalı, tartışılmalı. Burada, işte bu konular üzerinde yapılan araştırma ve tartışmalardan örneklemeler sunduk. Ayrıca tanınmış Hintli din bilgini **Dr. Asghar Ali Engineer**'den Kur'an'ın İsmaili batıni (*tevil*) yorumu, Kur'an'ın ve İslamın demokrasi ve laikliğe aykırı olmadığı üzerine birkaç yazısını Türkçeye çevirdik. Bilimsel namusa öncelik veren, çıkarlarından arınmış, ilkeli din bilginleri ve tarihçilerin, 21. yüzyılın insanı olduklarını artık göstermeleri ve gerçekleri korkusuzca yazıp konuşmalarını diliyoruz.

Ayrıca 8. yüzyıla ait çok önemli bir proto-Alevi kaynağı olan *Ummu'l Kitab*'ın W. Ivanow tarafından yazılmış Fransızca özetini çevirerek, birinci bölümün içeriğine uygun bir çalışma olarak sunduk. Abbasi İslam İmparatorluğu döneminin başlarında, yönetimin egemen din anlayışı Ortodoksizme, yani Sünniliğe aykırı yorumları içeren Heterodoks İslamın, proto-Aleviliğin bu kitabı, Türkçede ilk kez geniş bir biçimde tanıtılmış olacak. İçinde çok sayıda Kur'an ayetlerinin batıni yorum ve açıklamalarını bulacaksınız.

İkinci bölümde, tarihin bir kesiminde Anadolu'da ortaya çıkıp, Batı Avrupa'ya kadar yayılan karşıt inanç ve düşünce hareketlerini inceledik. Hristiyan heterodoksizmini oluşturmuş; 3. yüzyıldan 14/15. yüzyıla kadar 12. yüzyıla yakın sürmüş ve Batı'da özgür düşünceye ve toplumsal siyasetlere kaynaklık etmiş bulunan Dualist (İkilemci) inançları (Messalianizm, Paulikianizm, Bogomilizm, Katharizm vb.) inceleyip irdeledik ve İslam Heterodoksizmi ile yani Alevilikle ilişkilerini ve bıraktıkları izleri bulmaya, ortaya çıkarmaya çalıştık. Ortodoks egemenlerin bu inançlara bağlı topluluklara yaptıkları zulümlere; önderlerinin diri diri ateşe atılmaları ve topluca yakılmalarına, sürekli kovuşturmalar ve büyük kırımlara tanıklık ettik...

Umuyoruz ki bu çalışmalarımız okuyuculara yararlı olur; toplumsal tarihe ve ortodoks/heterodoks inançlara bakış konusunda olumlu tartışmaları birlikte getirir.

İsmail Kaygusuz

Londra / Nisan / 2006

I. BÖLÜM

I KUR'AN'DAKİ İSLAMA ÇAĞRI NEYİ DEĞİŞTİRİR?

Kısa Bir Giriş

Namaz sırasında Kur'an sureleri "Türkçe okunabilir mi?", "ezan dinin simgesidir, Arapça okunmalıdır" vb. tartışmaları yapılırken, Ankara'da Diyanet İşleri Başkanlığı "Güncel Dini Meseleler İstişareler Toplantısı" başlatmış. Dinde reform niteliğinde kararların alınması beklenen bu toplantılarda, çeşitli din uzmanları kurullarının görüşmelerinde Kur'an'ın anlaşılmasında yöntemler tartışıldığını okuyoruz. Gazetelerde, eski Diyanet İşleri Başkanı **M. Nuri Yılmaz**, şu kısa açıklamayı yapıyordu:

> "Dinin yorumlanıp anlaşılması ve genç kuşaklara aktarımı, cahil sofuların ve dar kafalıların eline bırakıldığında, başta din olmak üzere bütün değerler sisteminin manipüle edilmesi kolaylaşır. Eski yöntemlerin yanı sıra Kitab-ı Mukaddes için de kullanılan farklı yöntemler de tartışılacaktır... Birey olarak herkes kendi görüşünü açıklayabilir, kitap da yazabilir, bağlayıcı değildir. Anayasal kuruluş olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın verdiği görüş bir noktada bağlayıcıdır, buna itibar edilmelidir."

Son cümlelerden anlaşılan, kim ne söylerse söylesin, ya da kim ne yazarsa yazsın ancak tartışmacı Diyanet uzmanlarının alacakları kararlar kesin ve bağlayıcıdır. Kendileri gibi düşünmeyen "Diyanet İşleri..." dışındaki bilim adamı ve araştırmacıların yazıp çizdikleri de, yorum ve açıklamaları da umurunda olmayacaktır. İslam tarihine ve

İslamın diğer inanç alanlarına müdahale ederek, Hanefi Mezhebi kurallarınca değerlendiren müdahaleci Diyanet Kurumu, kendisini ve uzmanlarını, kararlarına-fetvalarına karşı çıkılamaz, eleştirilemez bir otorite, daha doğrusu "İcma-i Ümmet" olarak görüyor.

İslam dininin yorum ve açıklamaları ne zaman bu dar kafalı din softalarının elinden alınabildi biliyor musunuz? 3 Mart 1924'den 2 Haziran 1941 yılları arasındaki 17 yıl boyunca, yani Diyanet İşleri Reisliği'nin kuruluşundan Türk Ceza Kanununu 526. maddesinin ikinci fıkrasına eklenen "Arapça ezan ve kaamet okuyanlar 3 aya kadar hapis cezası, 10 liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırırlar" biçiminde bir yaptırım getirilinceye dek. Mustafa Kemal'in 1926'da Elmalı'ya Türkçeye çevirmesi görevini verdiği Kur'an, 22 Ocak 1932 yılından itibaren camilerde Türkçe okunmaya başlandı. 1932 Temmuz ayında ise ezanın da Türkçe okunmasına karar verildi ve dönemin Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi ezanın Türkçeleştirilmesinin " ulusal politikaya uygun bulunduğu" fetvasını vermişti. O dönemin çok karmaşık koşullarında Diyanet bu görevi hakkıyla yerine getirdi. Oysa hala "Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır" ilkesi Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 2. maddesini oluşturuyordu. Bu koşullara rağmen yasallaştırılan Kur'an'ın ve ezanın Türkçe okunmasını, dönemin Diyanet İsleri Reisliği ülke düzeyinde uygulamakta dinsel hiçbir sakınca görmüyor. 61 yıl sonraki Diyanet İşleri Başkanı ve bilgin çevresi (!), Kur'an'ın ibadet sırasında Türkçe okunmasına ancak "mazeret belirtildiği takdirde" izin veriyor; ezan ise "dinin sembolüdür" Türkçeleştirilemezmiş. Demek ki M. Nuri Yılmaz, o tarihsel kişiliklerden daha büyük din 'allame'si!

Oysa Kur'an kendisinin, okuyup incelesin ve anlasınlar diye, Tanrı tarafından, her halk için kendi dillerinde verilmiş bir yasa sağlandığını öğretir (*Kur'an 41, 44: Eğer biz Kur'an'ı yabancı dilde indirmiş olsaydık, diyeceklerdi ki: Ayetler geniş*

bir biçimde açıklamalı değil, Arab'a yabancı dilden (kitap) olur mu?). Araplara anlamaları için kendi dillerinde Kur'an gönderilmişti (*Kur'an 12, 2: Biz onu anlayasınız diye Arapça bir Kur'an gönderdik*.). Bu ayetin ışığında, insanların Kur'an'ın yalnız Araplar için olduğunu farzetmesi gerektiği bile tartışıldı. Ama, sadece Araplar için değilse ve eğer Arapça anlamayan ve konuşmayan kimseler İslamı kabul etmek zorundaysa; en basit mantıkla, onların da Kur'an'ı kendi dillerinde okumaları ve anlamaları gerekmez mi? Hakları değil mi? Bazılarının akıllarının köşesinden bile geçmez, ama bu hakkı, yaklaşık bin yıldır Anadolu Alevileri kullanmaktadır; Kur'an'ın tüm içeriğini, içsel (batıni-tevil, mecazi) yorumları başta olmak üzere, saz-söz, şiir (deyişler, nefesler, düvazimam vb.) müzik ve semahlarla kaynaştırmış anadilde toplu tapınmalarını yapmaktadırlar...

Bilinmelidir ki, Muhammed dua etme sırasında, yani namazda Arapça okunması için asla ısrarlı olmadı. Peygamberin Kur'an'ı, insanların kendi ana dillerinde okumalarını açıkça izin vermiş olduğu bilinmektedir. Bu izini almada birinciliği Salman-i Faris'e bağışladı.[1] Böylece anadilde metinler İslam dünyasının birçok bölümlerinde geçerli oldu. Ayrıca Afgan asıllı bir fıkıhçı olan Abu Hanefi'nin (Ö. 767) kurmuş olduğu Hanefi mezhebi, Arapçadan başka bir dilde Kur'an'ın okunmasını onaylamıştır.[2] Başkan Yılmaz, Kur'an'ın ve Peygamberin söylediklerine, buyruklarına değil, Diyanet Güncel İstişare Kurulunun aldıkları ve alacakları kararlara göre mi hareket ediyor? Bu açıkça siyaset yapmaktır; gerici ve İslamcı çevreleri, tarikatçıları ürkütmeme çabası bir yana, bunu yaparken yukarıda söylediklerinin tersine 'cahil din sofularının ve dar kafalıların' yanında yer alıyor. Böyle mi "eski yöntemlerin yanı sıra Kur'an için kullanılan farklı yöntemler tartışılacaktır?"

Kur'an'ın anlaşılmasında yöntemlerin tartışılması, gizli istişare toplantılarında değil açık açık yapılmalıdır. İslamın kutsal kitabı Kur'an'ın anlaşılması, her şeyden önce anadile çevrilmesi ve tapınma eylemlerinde ana dilde okunmasıyla başlar. Ancak, Kur'an'ı anadilde ve birkaç kez okusak bile, hakkında geniş bilgi sahibi olmadan bu son kutsal kitabı tanımak olası değildir. Biz diyoruz ki, yetkin bilim adamları tarihçi ve araştırmacıların da katılacağı yaşayan, elde bulunan Kur'an üzerinde açık bilimsel tartışmalar yapılmalıdır. İslam dinini ve tarihini safsataya, yalan ve yanlış bilgilere indirgemiş cahil ve çıkarcı din adamalarına ve siyasetlerine dur, denilmelidir. Yüzlerce yıldır din ve Kur'an adına Ortodoks Müslümanların (Sünnilerin) kandırıldığı, kafaların örümceklendirildiği yeter!

İslamın kutsal kitabı üzerinden tabular artık kalkmalı; tıpkı Batı ülkelerinde Tevrat ve İncil için Üniversitelerde ve açık medyada yazılan ve konuşulanlar gibi, Kur'an hakkında bilimsel tartışmalar yapılmalıdır. Kur'an'ın inişi, yazılışı, kaynakları, vahiylerin algılanışı; karşı çıkanların dayanakları, Kur'an'ın anlaşılırlığı, belirsizliği; Kur'an yazıcıları ve esinlenilen kişiler, Muhammed'in öğretmenleri; Mekke ve Medine Surelerindeki farklılaşmalar; İlk üç halifenin Kur'an derlemesi ve resmi Kur'an dışındaki surelerin toplanıp yakılması; resmi Kur'an metinleri dışındaki çalışmalar; Emevi dönemindeki Kur'an üzerinde tahrifatlar vb. konular açıklığa kavuşturulmalı, tartışılmalı. Bilimsel namusa öncelik veren, çıkarlarından arınmış, ilkeli din bilginleri ve tarihçilerin, 21. yüzyılın insanı olduklarını artık göstermeleri ve bu tartışmaya katılarak gerçekleri korkusuzca yazıp konuşmalarını istiyoruz.

Kur'an'daki İslam ile Uygulamadaki İslam Farklı mıdır?

Farklı olmalıdır ki, son yıllarda İslami gericiliğin ve siyasi İslamın karşısına, "Kur'an İslamı" ya da "Kur'an'daki İslam" kavramlarıyla çıkıyorlar. İslam dünyasının Kur'an'dan sapmış olduğu ve din olarak gösterilenlerin hiçbirinin Kur'an'da bulunmadığını ileri sürmektedirler. Toplumda ilerici Sünni din bilginleri ya da aydın din adamları olarak nitelenen bu kişiler kendilerine, bir Kur'an söylemi olan 'uyarıcılık' görevi yüklemişlerdir. Böylece Kur'an'dan sapmış ve safsataları din sayanları uyarıp Kur'an'a çağırıyorlar. Kuşkusuz bunlara göre Kur'an'da bulunan tüm bilgiler Tanrının sözleridir; dünya ve ahiret yaşamına bunlar yön verir, aradığın her şeyi ve doğru yolu ancak onlarda bulabilirsin.

Akılı, bilimi değil, çoğunlukla Kur'an'daki vahiyleri yol gösterici olarak sunuyorlar. Bilmiyorlar mı ki, safsatalar dedikleri dinsel söylenceleri, biçimsel kuralları, öbür dünya öykülerini uyduranlar Kur'an'dan esinlenen din bilginleriydi? Hep camilerde din ahlakı yerine safsatalar dinlemiş inançlı insanlara, bu gibi kişilerin aklına yatkın Kur'an yorumları çok hoş ve çekici geliyor. Oysa bulanık suyu geçmek için, kaynak suyundan köprü yapılmaz, diğer bir deyişle "suyu suya köprü yapıp" geçemezsiniz. Yalnız Kur'an'a çağırarak insanları safsatalardan uzaklaştırmak ya da din devleti kurma düşüncesinden beri almak olası değildir: Bu girişimler ve bu alanda yoğunlaşmış çabalar, insanları Kur'an'ın dogmatikliğine bağlayarak aklı ve bilimi yok saymağa yöneltmek, özgür düşünceye keskin balta indirmektir. Biz başarılı ve barışçıl geleceği Kur'an'a, Kur'an İslam'ına bağlama çabalarını, Türkiye toplumuna yapılacak bir iyilik olarak göremiyoruz. Kaldı ki, Tanrı ve Peygamber adına Kur'an'daki İslamı savunmaya, yorumlamaya geçenlerin ve uyarıcılığa soyunanların, Muhammed'in yaşamının son 23 yılında tamamlanmış olan gerçek Kur'an'ın büyük tahrifat ve değişikliklerle günümüze ulaşmış olduğunu bilmemeleri olanaksızdır. Elimizdeki Kur'an Muhammed'in Kur'an'ı olmaktan çok uzaktır; ilk üç halife ile Emevi hanedanının

Kur'an'ıdır. Benjamin Walker'ın dediği gibi belirli amaçları için ve kendi siyasetleri doğrultusunda onda büyük değişiklikler yapmışlardır:

"İlk halifelerden Ebubekir, Ömer ve Osman'ın Kur'an metninde yaptıkları değişiklikler kişisel ya da kuramsal nedenlerden dolayıydı. Emeviler tarafından yapılan değiştirmeler ise, siyasal, hanedanlık ve sömürgeci-yayılmacı hedeflerinden ötürüdür. Kur'an'daki değişimler, İslam inancına daha farklı bir hüviyet vermek, özel olarak Arap yazısını desteklemek, Arap nasyonalizmini korumaya almak ve Arabizm eğilimlerini güçlendirmek için gerekli görüldü."[3]

Doğruymuş gibi görünen Kur'an İslam'ına çağırma çabaları hem devlet tarafından, hem de aydınlar tarafından büyük onay ve teşvik görüyor; bu tutumuyla devlet laiklikten gittikçe daha fazla uzaklaşıyor. Kısa dönem için yararlı görünen bu sergilemenin, uzun dönemde tehlikeli sonuçlar ortaya koyacağı unutulmamalıdır. Oysa devlet, bu çabaları toplumun, devletin içinde devlet gibi duran Diyanet'in, yeniden yapılanmasının hazırlıkları gibi algılamasını istiyor. Asıl bu planlı girişim ve çabalar madalyonunun bir de öbür yüzü var: 'Alevileri de Sünnilerle Kur'an'da, Kur'an İslam'ında bütünleştirmek!'. Bu plan çok sinsice ilerlemektedir. Planın karar aşaması, *Diyanet İşlerinin Alevilik Değerlendirmesi ve Gerçek Alevilik*" yazımızda, genişçe üzerinde durduğumuz, Şubat 2001'de, Diyanet İşleri Başkanlığının İl Müftülerine sunduğu ve Aleviliğin Sünni Hanefi mezhebine bağlı bir tarikat olduğunu açıklayan -sonra geri alınan- 'Gizli Alevilik Raporu ile ortaya konuldu.

"Alevileri ve Sünnileri Kur'an İslam'ında bütünleştirmek" düşüncesi, aynı çevrelerin ve devletin desteğini alan Prof. Dr. Orhan Türkdoğan 1996 yılında yayınladığı "*Alevi-Bektaşi Kimliği*" kitabıyla güncelleştirmişti. O zaman, yazarın

tamamıyla Türkçü ve Sünni bakış açısıyla Aleviliği incelemeye çalıştığı ve sosyal antropolojiyi inanç ve düşüncelerine alet edip, metodolojinin sınırlarını zorladığı bu kitaba kısa bir eleştiri yazısı yayınlamış. Orada, bu görüşün hatalı, çabaların boşuna olduğu üzerinde durmuştuk. O yazıda değindiğimiz Kur'an'daki değişikliklere ilişkin bölümü kısaltarak ve birkaç küçük yeni eklemelerle buraya alıyoruz:

Kur'an'ın açmazları vardır, Değişikliğe Uğratılmıştır

> "Alevi geleneğinde, Kur'an'ın açmazları vardır, değiştirilmiştir şeklinde uydurma iddialar vardır' diyen Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, değerlendirmelerini bir Sünni din adamı gibi, 'Kur'an gerçekleri' dediği İslamın Sünni yorum ve görüş açısı bağlamında yapmıştır. En çok üzerinde durduğu ise 'Kur'an'da, Kur'an gerçekliğinde bütünleşme' olgusudur. Ayrıca bu konuda düşüncesini sorduğu, Diyanet'ten emekli bir müftünün aşağıdaki sözlerini önkoşul görmektedir:
>
> 'Bu grup, her şeyden önce kendini Müslüman şemsiyesi altında (*yani Sünnilik şemsiyesi altında- İ.K.*) görmeli ki uyum sağlayabilsin. Yani ben de İslamım demeli. Bu olmadığı takdirde böyle bir bütünleşme son derece güçleşir... Eğer biz Diyanet mensupları olarak, Alevi çocuklar üzerine iyi niyet çevresinde yaklaşır; Kur'an ve Peygamber yoluna dayalı hakikatleri açıkladığımız takdirde bu Alevi gençleri kazanmamak için bir sebep göremiyorum.[4]'

"Görülüyor ki, Türkdoğan'ın koşullarını bile koyup, ağzında yuvarladığı 'bütünleşme', Alevilerin Sünnilik içinde eritilmesinden geçiyor. Ancak Türkdoğan kitabında, üzerinde durduğu 'Kur'an'da, Kur'an gerçekliğinde bütünleşme' varsayımını işlerken, önce, ortadan kalkması gereken bir kuşkudan söz ediyor; Alevilerin Kur'an'ın değiştirildiğine inanması:"

'Tüm Alevi ocaklarında rastladığımız bir önemli nokta da, Kur'an'ın 'Onlar' dedikleri Hz. Ebubekir, Ömer, Osman tarafından tahrif edilmiş olduğudur. Buna Muaviye'yi - peygamberimizin sır kâtibi olması nedeniyle - de katmış bulunmaktadırlar. Bu husus, gelenekli Aleviliğin teolojisine adeta nakşedilmiştir. Oysa Kur'an için Cenabı Allah: 'Onu biz indirdik, koruyan da elbette biz olacağız'(*Kur'an* 15, 9) buyurmaktadır. Hal böyle iken hem Kur'an'a inanır görünmek hem de tahrif edildiğini iddia etmek sistematik bir düşünce tarzı kabul edilemez.[5]'

"Dinsel önyargılarıyla hareket etmekten kendini alamayan Prof. Dr. Orhan Türkdoğan Alevilerin bu iddiasını kökten reddediyor. Çünkü dogmatik bakıyor. Konuştuğu tüm Alevi ocaklarında Kur'an'da değişiklikler yapıldığını duyduğu halde, bir kez olsun bu iddianın doğruluğunu araştırma gereğini duymuyor. Bir bilim adamı, ortada bir iddia varsa, o iddiayı enine

boyuna araştırıp karşıt tezlerle çürütmeye çalışır; Tanrının korumasına sığınarak değil! Yüzyıllardan beri Alevi geleneği, 'Osman'ın Kur'anı' diyerek, eldeki Kur'an'a itibar etmemiş, kuşkuyla bakmıştır. Oysa eldeki yaygın Kur'an, Halife Osman'ın da değil, Emevi halifelerinden Abdul Melik ve oğlu Mervan II'nin Kur'an'ıdır."

"Hiçbir Ocakzade'nin ileri sürülen değişikliklerin ne olduğunu açıklayamamasına rağmen ki bunu zaten onlardan bekleyemezsiniz - kuşaktan kuşağa aktarılmış bu geleneksel bilgi tarihsel gerçeklere dayanmaktadır. Çeşitli kaynaklardan bazı örneklerle bu gerçeklerin bir kısmını açıklığa kavuşturmaya çalışalım. Moojan Momen adlı araştırmacının Oniki İmamcı Şiiliğin bütün öğretilerini ve tarihini anlatan kitabının[6] Kur'an'a ilişkin bölümlerinden yapacağımız kısa bir özetle bunları göstereceğiz:"

'Kur'an metni sorununa gelince; erken Şiilerin Kur'an'ın değiştirilmiş ve ondan bazı bölümlerin çıkartılmış olduğuna inandıklarını hemen belirtelim. Abbasi sarayında, özellikle halife Muktedir (908-932) zamanında büyük nüfuz sahibi olan Şii Navbakhti ailesinin bile bu görüşe taraftar olduğu söylenir. Oniki İmamcı hadisler koleksiyonunun en yetkin ve en eski toplayıcısı El-Kolayni'nin (Ö. 939-40) rivayet ettiği hadislerden birkaçında bu görüşe bazı

ipuçları vermiş olduğu görülür.[7] 950-1022 yılları arasında yaşamış olan Şeyh El-Mufid'a göre ise, Kur'an'dan Ali ve soyundan gelenleri (İmamları) öven bölümler, onların düşmanları tarafından çıkarılmış, fakat herhangi bir şey eklenmemiştir. El-Mufid daha sonra bu görüşlerinde bazı değişiklikler yapmış ve bu kez özellikle Ali tarafından Kur'an metninde yapılmış yetkin ve değerli yorumların atıldığını görüşüne varmıştır.[8]

"Görüldüğü gibi üçüncü halife Osman'ın zamanında erken metinlerin toplanmasıyla oluşturulan yeni Kur'an metnini erken Şia'nın kabul etmediğine ilişkin kanıtlar vardır. Abbasi döneminin Sünni ve Şii Kur'an yorumcuları ve Hadis toplayıcıları arasında tartışmalar oluyordu. İmamlardan rivayet edilen Kur'an'a ilişkin hadisler ve Kur'an'ın Ali kopyasından ayetler de 'Kur'an tahrifatını' ispat etmektedir."

"Aşağıda Moojan Momen'ın, 1628-1699 yılları arasında yaşamış Şii bilgin Muhammed Bakır Maclisi tarafından hazırlanmış çok önemli Hadis Koleksiyonu olan "*Bihar al Anwar*"dan, kendi kitabına almış olduğu bazı örnekleri veriyoruz:"

'1) Kur'an Sure 3, Ayet 33: 'Allah, Adem, Nuh, İbrahim ailesi ve İmran ailesini (Meryem ananın geldiği aile) bütün varlıkların üstünde kıldı.

Bu ayette 'İmran ailesi'nden sonra gelen 'Muhammed'in ailesi, yani Ehlibeyt' atılmıştır.[9]'

'2) Kur'an Sure 25, Ayet 28: 'Keşke dost olarak böyle birini seçmeseydim.' İmam Cafer Sadık der ki: 'Bu ayet, Ali'nin Kur'an'ında, keşke dost olarak (bu) ikinciyi seçmeseydim, şeklindedir ve bu bir gün ortaya çıkacaktır.' Bu, Muhammed'in Mekke'den kaçışı sırasında mağaradaki ikinci kişi olan ve bundan dolayı da '*aththani*' (İkinci) olarak bilinen Ebubekir'e açık bir göndermedir.[10]'

(*Çok ilginçtir bunu izleyen 29. ayetin anlamı: Çünkü bana zikir (Kur'an) gelmişken, o beni ondan saptırdı. (Ancak) Şeytan insanı yüzüstü bırakıp rezil rüsvay eyler' biçimindedir ve görüldüğü gibi Ebubekir'in bu iki ayete değişklik yapması nedenleri vardır.İ.K.*)

'3) Kur'an Sure 3, Ayet 110: 'Siz ümmetlerin en hayırlısısınız (*hayr el-umma*)' değil, 'Siz İmamların en hayırlısısınız (hayr el-a'imam)' olması gerekiyordu.[11]'

'4) Kur'an değiştirilmiştir; şöyle ki, haleflerin (yani *awsiya'nın, İmamların*) ve inanmayan ikiyüzlülerin (*munafikun, İmam düşmanları*) isimleri atılmıştır.[12] Kur'an yorumu (tefsir), Sünnilikte olduğu kadar Şiilikte de önemli dinsel bilim dalı olmuştur. Bununla birlikte Şiiler, İmamlar tarafından (*özellikle Zeynelabidin, Bakır, Cafer Sadık ve*

İmam Rıza-İ.K.) yapılan Kur'an ayetlerinin batıni yorumlarını (tevil) vurgulamaya eğilim göstermişlerdir.[13]'

"Bir başka örnek: Peygamberin eşlerinden Ayşe'den, aslının 200 ayet olduğu ve elimizdeki Kur'an'da ise 73 ayetinin mevcut bulunduğu bir sureye ilişkin hadis rivayet edilir. Bu rivayeti kaydeden yazarın, birinci ve ikinci halifeler zamanında (632-644) ayetlerinin çoğunun atıldığını söylediği sure 33 numaralı Ahza Suresi'dir.[14] Birçok ayetleri (28, 30, 32, 37, 50) peygamberin eşleri hakkında gelen bu surenin Ayşe'yi doğrudan ilgilendirmesi, bizce rivayetin gerçekliğine önemli güç katmaktadır."

"İkinci örnek, peygamberin Mirac'ını belirleyen İsra Suresi'nin (17, 1) birinci ayetinde kullanılan bazı isimlerin, surenin iniş tarihiyle uyumsuzluğudur. 618 ile 620 yılları arasında inmiş olan bu Sure'nin ilk ayeti: 'Noksan sıfatlardan münezzeh olan Tanrının, Muhammed kulunu Mescid-i Haram'dan (Mekke'deki Kâbe'den), çok uzaktaki Mescid-i Aksa'ya (Kudüs'teki al-Aksa camisi) götürdüğünü' anlatmaktadır. Henüz içinde putların bulunduğu ve İslamın eline geçmemiş olduğu o tarihlerde Kabe'ye 'Mescid-i Haram' denilip denilemeyeceği bir yana, Halife Ömer'in 640'da fethettiği Kudüs'de, Süleyman Peygamber Tapınağı kalıntısı üzerine yaptırdığı caminin adı olan 'Mescid-i

Aksa', bu tarihten 18-20 yıl önce inmiş ayette nasıl geçebilir? Bunu haklı olarak bilim adamları sorguluyor.[15] Mevcut olmayan caminin adı bu ayette elbette geçmez. Cami yapıldıktan sonraki Ömer'in ve Osman'ın değişiklikler yaptığı Kur'an'da geçer."

"İmam Hasan ve İmam Hüseyin'den başlayarak, bir sonraki İmam'a ve soyundan gelenlere devredilen emanetler arasında '*Fatima Mushafi*' ve '*Ali'nin Kur'an kopyası ve Tafsir*' gibi kitaplar vardır.[16] Şimdi bunların hepsi nerededir bilemiyoruz. Sadece Ali Kur'anı'nın Hindistan'da olduğu söylenmektedir(!). Ancak hiçbirinin Osman'ın Kur'anı'yla, daha doğrusu Mervan ve Abdul melik'in resmi Kuran'larıyla ilgisi olmadığı açıktır. Ayrıca Samanoğulları döneminde, 940'larda Nişabur'dan Çin'e elçi olarak gönderilen Arap gezgini ve coğrafyacısı Abu Dulaf'ın yapıtında İmam Zeynelabidin'in oğlu 'Zeyd soyundan gelenlerin yönettiği Alevi Bagraç Türkleri arasında, Sünni Kur'an'ına benzemeyen bir (Ali) Kur'anı' diye söz ettiği Kur'an'dan da anlaşıldığı üzere[17], Aleviler ilk üç halife ve Emevilerin üzerinde değişiklikler yaptıkları yaygınlaştırılmış Sünni Kur'an'ına kendilerini bağlı görmemektedirler. İşte "*Alevi-Bektaşi Kimliği*" yazarının ziyaret ettiği 50 seyyid ocağından dinlediğini küçümseyerek söylediği, 'reel Alevi

> geleneği' bu gerçeklerden kaynaklanıyor. Görüldüğü gibi, Alevilerin Kur'an'in tahrif edildiğini ileri sürmelerine 'sistematik bir düşünce tarzı değildir', demeye kimsenin hakkı ve yetkisi yoktur."
>
> "Orhan Türkdoğan bir Prof. olarak bilim adamı ve de Sünni kimliğiyle, 'Kur'an'ın tahrif edildiğini idda etmek, dinden çıkmak anlamına geliyor' dediğine göre; o zaman 1400 yıldır bu iddiayı öne süren Aleviler, Sünnilerle nasıl ve hangi Kur'an modelinde bütünleşeceklerdir? Aslında Türkdoğan'ın dilinin ucunda olup da söyleyemediğini biz söyleyelim: Alevi ve Sünnileri Kur'an'da bütünleştirmenin tek yolu Alevileri Sünnileştirmektir. *Alevi-Bektaşi Kimliği*' kitabı bu amaca hizmet etsin, böyle bir kimlik yaratmaya yarasın diye hazırlattırılmıştır.[18]"

Kur'an Tabu Olmaktan Çıkartılmalı Ve Tartışılmalıdır

İslam dininin, Muhammed'e vahiyler halinde indiğine inanılan kutsal kitabı Kur'an'ın, büyük değişikliklere uğratılarak günümüze ulaştığı gerçeği yadsınamaz. Birinci kısımda Şii ve Alevilerin kendi inançları açısından Kur'an'daki değişikliklerden verdiğimiz örneklemeler, ekleme ve çıkarmalarla yapılmış olan asıl değişikliklerin içerisinde çok az yer tutmaktadır. Bütün bu yapılanlar, ilk dönem Arap kritikçileri, Emevi-Abbasi yönetimi karşıtları ve özellikle birçok Hadis yazarları ve Kur'an yorumcularından ulaşan bilgiler ve diğer tarihsel verilerin incelenmesiyle, bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Hristiyanların vahiy kitabı İncil'in değişikliğe uğratıldığı ve Lucas, Paulos, Mathius, Markos vb. nüshalarının bulunduğu, ama hepsinin de

kutsandığı ortadayken; Kur'an'da tek bir harfin bile değiştirilmediğinde ısrar eden İslam bilginleri ve uyarıcıların amacı nedir? Kur'an'ın kutsallığını yitireceğinden, değerinin azalacağından mı korkuyorlar? Hayır, asla bekledikleri olumsuzluklar gerçekleşmeyecektir; tam tersine inananlar Kur'an'ı akılcı ve mantık çerçevesinde okuyarak çağının yaşam anlayışı içinde algılayacaktır. Kur'an'ın değiştirilmediğini-değiştirilemeyeceğini-değişmezliğini iddia etmiş ve bu iddiayı sürdürenlerin hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. Kendi iktidarlarını genişletmek ve çıkarlarını korumak için Muhammed'in Kur'an'ında değişiklik yapan yönetici kişi ve hanedan mensuplarıyla, tek harfinin bile değişmediğini söyleyerek dindar insanları kandırmayı sürdürenler aynı ortak anlayıştadır; yerlerini korumak ve çıkar hesapları.

Aşağıda ikinci kısmı oluşturan yazı, İslamın kutsal kitabı Kur'an üzerinde farklı düşünceler, görüşler ve nesnel değerlendirmeleri içeriyor. Yukarıda kısa girişin son paragrafında ortaya koyduğumuz konular üzerinde, gerçekçi tarihsel bilgilerin ışığında araştırma ve açıklamalar, akılcı yorumlar bulunmaktadır. Yazıyı Benjamin Walker'ın *Foundations of Islam, the Making of a World Faith* adlı yapıtından çevirdik.[19] Konuya ilişkin ileri sürülen görüş ve düşünceler; düşmanca suçlamalar ve tehditlerle değil, hoşgörüyle karşılanıp, tartışmalar bilimsel ağırbaşlılıkla yapılmalı. Kur'an üzerinde açık tartışma tabu olmaktan çıkartılmalıdır.

II KUR'AN ÜZERİNDE GÖRÜŞLER

VE NESNEL DEĞERLENDİRMELER

Ortodoks İslamın Kur'an İnancı

Ortodoks Müslümanların inancına göre İslamın kutsal kitabı Kur'an, Tanrı ile birlikte var olmuş, yaratılmamış ve ölümsüzdür; tümüyle Tanrının gönderdiği vahiyleri içerir, değiştirilemez özelliği olan son kutsal kitaptır. Özgün Kur'an'ın, Tanrı tahtının yanı başında sonsuza kadar saklanan bir levha üzerine (*Kur'an 85, 22: O, aslı levh-i mahfuzda bulunan şerefli Kur'an'dır.*), ışık ışınlarıyla yazıldığına inanılır. Bu ilk metin dünyanın yaratılışından çok önce cennette vardır ve hakkında, bütün vahiylerin ilk göksel örneği ana kitap "Ummu'l-Kitab" olarak konuşulur (*Kur'an 13, 39: Tanrı isterse siler, isterse sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır. Hiç bir şeyi bozulmayan ana kitap levh-i mahfuzdur.*) Tanrı'nın yardımıyla kitabın parçaları, yirmi üç yıl boyunca Muhammed'e tanıtılan biçim içinde bölüm bölüm gönderildi. Bu, hem Mekke'de hem de Medine'de melek Cebrail aracılığıyla gerçekleşti ve bir araya getirilen malzemeden Kur'an metni oluşturuldu.

Kur'an, Allahın ve meleklerin dili olan en yalın Arapça ile yazılmış bir mucizedir (*Kur'an 29, 50: Ona, Rabbinden başkaca mucizeler (ayetler) indirilmeli değil miydi? Derler. De ki: mucizeler ancak Allahın katındadır -ya da- Ayetlerin indirilişi ancak Allahın kudretiyle ilgilidir. Ben ise sadece apaçık bir uyarıcıyım*). Her sure (sayısı 114), her ayet (6204 ile 6239 arasında), her cümle, her kelime, her hece, her harf -ayetler, sözcükler, heceler ve harflerin sayısı İslam otoritelerinin hesaplarında farklılık göstermektedir-Tanrı tarafından vah yedilmiştir. Kur'an'dan ayetler peş peşe sıralanırken, genellikle "Allah dedi ki" (*kala Allahu*) deyimiyle giriş yapılır, zira yazarı Tanrıdır. Kur'an'ın eski peygamberlerin ve saygıdeğer atalarının yaşamlarını ve

güvenilir bir dünya tarihi anlattığı söylenir. Bazı eski çağ kralları ve İsa'yla ilgili gerçek olaylar ve de insan ırkının kaderine ilişkin malzeme sağlar. Bu malzemeler yalnızca, Hristiyan ve Yahudi kutsal yazılarında bulunan eksik versiyonları tamamlar. Kur'an evrensel aklın özetidir.

Dindar Müslümanlar, bütün bilimler ve ustalıklar dahil olmak üzere, insan bilgisinin her türlü görünüşünün köklerinin Kur'an'da olduğuna inanır. Ancak, onlara göre bunu, kitabın sırlarını kavrayacak yeterlikte sahip olanlar bilebilirdi. Kur'an asla değiştirilemez. O asla değiştirme ya da ıslah etme sözkonusu olamaz. Kutsal bildirimler kitaba kaydedildikten sonra vahiy kalemi artık kurumuştur. Göksel ilham sona erdi ve söylenecek bir şey kalmadı. Ona hiçbir şey eklenemez ve çıkarılamaz. Her etkinlik alanındaki erkek ve kadınların rehberliği için gerekli bütün bilgileri içerir. Kur'an sadece dinsel alanı değil, aynı zamanda yaşamın her çevresini kapsayan sosyal, kültürel, ticari, törensel, askeri, hukuksal, yurttaşlık hakları, suç ve Müslümanların yönetimsel yasalarını oluşturur.

Kur'an ve Melek Cebrail

Tanrı tarafından Muhammed'e iletilen bütün vahiylerin aracısı, bunları Peygambere ulaştıran "ünlü ulak, haberci" [20] Cebrail'di (*Kur'an 81, 19: O (Kur'an), şüphesiz değerli, güçlü ve Arşın sahibi (Allahın) katında itibarlı bir elçinin getirdiği sözdür.*). Bu ayetle, Kur'an'ın kişilik olmayan (impersonal) karakterini güçlendirmek ve Muhammed'in Mekkeli karşıtlarının, onun bildirimlerinin hepsinin kendi uydurması olduğu iddialarını reddetmek ya da ileri sürülenlerin tersini ispatlamak için açıklık getiriliyordu. Kur'an'da Medine dönemine kadar Cebrail hakkında bir açıklama görülmez ve daha sonra Kur'an'ı indiren (*Kur'an 2, 91: Hâlbuki o Kur'an, kendi ellerinde bulunan Tevrat'ı doğrulayıcı olarak gelmiş hak kitaptır...*) melek ve bir

yardımcı olarak (*Kur'an 66, 4: bilesiniz ki onun dostu ve yardımcısı Allah, Cebrail ve müminlerin iyileridir...*) sadece iki kere adı geçer. Başka ayetler içinde ad olarak verilmese de ona göndermeler yapılmaktadır. Böylece Cebrail, Muhammed tarafından "açık ufkun"(*Kur'an 81, 23: Ant olsun ki o elçiyi (Cebrail'i) apaçık ufukta gördü.*) "en yüksek noktasında"(*Kur'an 53, 7: ...Sonra en yüksek ufukta iken gerçek görünüşüyle doğruldu.*) görüldü ve sonra aralarında iki yay boyu uzaklık kalıncaya yaklaştı (*Kur'an 53, 9: Aşağı sarktı. Ona iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu.*). Başka bir fırsatta Muhammed, bu dünya ile öteki dünya arasındaki sınırı gösteren sidre ağacının (*Kur'an 53, 13: Sidretü'l- Münteha'nın yani son ağacın –ki bu yaratıklar dünyasının son noktası demektir ve ötesi Allah'ın gayb âlemidir- yanında bir kere daha görmüştü*) yakınında bir görüntüsüne tanık oldu. Farklı geleneklere göre, başka kaynaklardan da esinlenildi. Zaman zaman bu esin, Tanrıdan onu getiren, Kutsal Ruh'dan geldi (*Kur'an 16,103: Kuşkusuz biz onların: "Kur'an'ı ona ancak bir insan öğretiyor" dediklerini biliyoruz. Kendisine nispet ettikleri kişinin dili yabancıdır. Oysa bu apaçık Arapçadır...*) Burada söz konusu olan Cebra adında Bizanslı yaşlı bir Hristiyan köledir. Bazen da Kabbalcı kutsal yazılarda Tanrının kadınsı görünüşü olan Sakina'dan geldi. Bir keresinde Muhammed, "melek bazen benim için bir erkek görünüşü alır" dedi. Onu tanımlaması istendiğinde şöyle yanıtladı: "Yüzü ve sakalı, Mekkeli yakışıklı genç bir adamınkine benziyordu. Başına nakışlı bir turban takmış ve çok süslü bir eyeri olan beyaz bir katıra binmişti." Bu genç adamın, Hristiyan Kalb kabilesine mensup olan Dahya İbn Halife olduğu saptandı.[21] Musa ibn Ukba'nın tanıklığında bildirilen bir başka geleneğe göre, Hira mağarasında gördüğü ilk görüntüden sonra, Hatice Muhammed'i Mekke'de oturan Hristiyan keşiş Ninovalı Addas'a götürdü. Cebrail'in Muhammed'e görünmesini ona anlattı ve keşiş şaşkınlık içinde sordu: "Ey Kureyşli kadın, nasıl olur da bu puta tapanların ülkesinde Cebrail'den söz

edilir?" Sonra Hatice'ye, Cebrail'in Tanrı tarafından peygamberlere rehberlik için gönderilen koruyucu melek olduğunu açıkladı.

Al-Tabari'ye göre, Cebrail tarafından Muhammed'e iletilen vahiyleri Yahudilerin kabullenmek istememelerinin sebeplerinden biri, vahiylerin Yahudilerin koruyucu meleği Mikail (Dan.12:1) tarafından değil de felaket (yıkım) meleği olan Cebrail tarafından gelmesiydi.Yahudiler, Muhammed'in Yahudi Korayza kabilesine karşı çıktığı kırımcıl seferi, Cebrail'in ona telkin ettiğine inanıyorlardı. Muhammed'in kendisi Cebrail'i Nuh'a, Musa'ya ve sert adaletli yönetici olan Ömer'e benzetir ve Mikail'i ise İbrahim, İsa ve Ebubekir'le karşılaştırırdı.[22] Mistik Kabbala geleneğinde Cebrail ayın ruhsallığı ile (with the spirituality of the moon) bağlantılı, Mikail ise güneşin ruhsallığıyla ilişkilidir.[23] Cebrail çoğunlukla asılsız-aldatıcı olan rüyalar düzeyine yakın durur, Mikail'in yeri ise, peygamberlikle akraba yakınlığında olan görüntüler düzeyindedir.[24]

Kur'an'ın İndirilişi

Cebrail tarafından Muhammed'e getirilen Kur'an vahiylerini o, alışık olunduğu biçimde daima kulaklarıyla işitmezdi; onlar doğrudan esinlenmeyle zihnine ve yüreğine düşerdi. Ayetlerin inişi (*tanzil*) bazen sözcüklerle, bazen anlayabileceği bir görüntü biçiminde ve bazen da rüyalarla olurdu. Muhammed bu şekilde almış olduğu vahiyleri yazıcılarına dikte ettirirdi (yazdırırdı). Vahiyler çoğunlukla garip sesler ve belirtilerle bildirilirdi. Yine çoğu durumlarda vahiyler, Peygambere beklenmedik bir biçimde ve tuhaf zamanlarda inerdi: Örneğin, attan inerken, saçlarını yıkarken ya da yemek yiyorken.[25] Bazen bir toplantı anında bir soruya, ya da bir olay üzerinde fikri sorulduğunda, konuşmaktan kaçınamadığı zaman yanıt olarak yahut da özel koşullar için ondan beklenen anında yorum

gerektiğinde, ona aydınlatıcı vahiy bir çözüm gibi ulaşıyordu. Bu tür vahiyleri, bir vahiy gelme anına kadar ertelenemeyecek kararları almak zorunda kaldığı anın gereksinmeleri olarak yazdırdığı görülmekte. Böyle zamanlarda Muhammed'in Tanrıdan hemen yol göstericilik sağladığı bilinmekteydi. Günlük ilgilerin önemsiz rastlantıları, geçici kaygıların küçük yerel çıkışları ve kısa anların diğer olayları çoğu kere bir Kur'an suresini genişletir, teşvik ederdi. İçlerinde muhaliflerini lanetlediği kişisel zayıflıkları hakkında da ayetler vardır. (*Kur'an 111, 1: Ebu Leheb'in iki eli kurusun, kurudu da*...) Örneklerden en tanınmışı, bir keresinde Abu Ruhm al-Ghifari adlı sahabesi, kazayla Muhammed'in ayağını incittiği zaman; ona yapmış olduğu büyük kötülüğü bütün zamanlar için sonsuzlaştıracak bir Kur'an ayeti gelecek diye, büyük korkuyla etkilenip beklemesiydi. Bazı vahiylerin gelişine muhaliflerin saldırıları neden oluyor, bazılarını da kendi önderliğine ilişkin yükselebilecek itirazları önceden kapatmak için alıyordu. Bazısı siyasal ve toplumsal talepleri karşılamak için geldi. Bazısı ise ettiği yeminlerden onu kurtarmak (*Kur'an 66, 2: Allah (gerektiğinde) yeminlerinizi bozmanızı size meşru kılmıştır. Allah sizin yardımcınızdır*...) ya da inanmayanların ve kâfirlerin öldürülmesini haklı çıkarmak (*Kur'an 47, 4: İnkâr edenlerle, inanmayanlarla karşılaştığınız zaman boyunlarını vurun -ya da- Ne zaman muharebede küffarla karşılaşırsanız, boyunlarını vurun*) için geldiler. Ayetlerin birçoğu, savaşlar ve seferler, birlikler için günlük emirler üzerinde bildirimleri temsil etmekte ya da kabile başkanlarıyla barış anlaşmaları yahut bir yağma seferi sonrası ganimet bölüşümünü hikâye etmektedir (*Kur'an 8, 41- 42: İki uzunca paragraf oluşturan bu ayetlerde; Bedir savaşından sonra ganimetin beşte birinin Tanrıya, Peygamber ve yakınlarına, sonra yetimler, yoksullar ve yolculara verilmesi ve savaş sonrası ölenlere, yaşayanlara ilişkin bazı taktik bilgiler yer almakta. İ.K.*).

Birçok ayetler Muhammed'in hanımlarını, onların kavgaları ve taleplerini anlatıyor. Özellikle Medine döneminde, vahiy alma esnasında, 'toprağa düşmek ya da kendini yere atmak?' gibi davranışlarla onlara ilişkin hazırlıksız-anlık sözlerle kolayca ortaya çıkan görüşlerinin onaylanması yönündeki eğilimi, bazı Kur'an ayetlerinin zayıf içeriği ve geçici ilgisi yüzünden çelişkili yorumlardan kurtulamadı. Hasımlarını susturamadığı, kadınlarını denetleyemediği ya da kendi işinin gereğini yerine getiremediği zaman, Peygamberin sürekli vahiylere başvurduğu ve Tanrıdan Cebrail aracılığıyla, kendisine getirilen bir vahiy eseri olarak Kur'an'ın iktidarını değerden düşürdüğü hissedilmektedir.

Vahiy Yazıcıları (Kâtipler)

Muhammed'in misyonunun başlangıcında, Mekke aristokrasisini oluşturan Kureyşliler arasında yazmayı bilen sadece 17 erkek bulunduğunu söyleyenler vardır. Çok zengin tacirler tarafından kullanılan muhasebeci ve yazıcılar çoğunlukla Yahudi, Hristiyan ya da Habeşistanlıydılar. Muhammed'in Medine'deki ilk günlerinde, yazmanlar aynı biçimde sağlanıyor. Öyle ki Muhammed, savaşlar ve yağma seferlerinin yoksul tutsaklarına, kendinden sonrakilere yazma sanatını öğretebildikleri takdirde, özgürlüklerini bağışlıyordu. Sadece az sayıda olan yazıcılar değildi, yazı gereçleri de nadirdi ve hemen her zaman hazır bulunmuyordu. Mekke'de Muhammed'e gelen ilk vahiyleri kimin kaydettiği kesin olarak bilinmemekte; daha açıkçası özgün malzemenin bazısı kaybolmuştu.

Muhammed'in yazıcıları bazı kereler, eski halk ozanlarının şiirlerinin kayıtlarını tutan kayıtçılara (*raviler*) benzetilmiştir. Onun ilk yazıcılarından bazıları Hristiyandı ya da ilk karısı Hatice, yaşlı bilgin Varaka ve Muhammed'in üvey oğlu Zeyd ibn Haris gibi geniş Hristiyanlık bilgilerine sahip olan kimselerdi. Diğerleri ise ilk yakın çevresi üyelerinden Ali ve

Ebu Bekir idi. Hanımları arasından Hatice'den başka Ayşe ve Ummu Salama da okuma biliyordu. Hafsa ve Ummu Gülsüm hem okuyabiliyor, hem de yazabiliyordu. Ancak son ikisine Peygamberin vahiy yazdırıp yazdırmadığı bilinmiyor. Zaman geçtikçe diğer birçok yazıcılar da vahy edilmiş mesajları kayda geçirdiler. Kur'an'ın derlemesini yapmak zorunda bırakılan Zayd İbn Tabit; daha sonra üçüncü halife olan Osman; Osman'ın üvey kardeşi Abdullah ibn Sadd; kendi özel Kur'an derlemesi yapmış olan Ubayd ibn Kaab; Halife Osman'ın kuzeni ve birinci Emevi halifesi Muaviye ve de bir Yahudi yazıcı[26] bunlara dahildi. Muhammed'in ölümüne kadar kırktan fazla yazıcı vahiylerin yazılmasıyla meşgul olmuştur. Vahiylerin nasıl alındıkları ve hangi biçimde kayıtlandıkları üzerinde kafa yorulmaya başlanınca, hemen arkasından Mutazililer ve diğer Arap eleştiricileri tarafından şu soru soruldu: Yazıcılar Muhammed'in ne zaman 'vahiy altında' olduğunu, ne zaman kendi görüşlerini ifade ettiğini nasıl ayırt edebiliyorlardı? Ayrıca vahyin başlangıç ve bitiş anlarını nasıl saptayabildiler? Belki oldukça işlerinin uzmanları da olsalar, yazıcılar tarafından kaydedilmiş malzemenin bazılarının, sonraki bütün kopistlerin doğal yanlışlarına konu oluşturması beklenmelidir.

Eğer Muhammed'in kendisi, iddia edildiği gibi, ne okuma ne de yazma bilmiyorduysa, o zaman Kur'an metninin kesin doğruluğu, Peygamberin çoğu yazmanlarının yeterlilik derecesine bağlı olmak zorunda kalacaktır. Bununla birlikte, Muhammed'in bazen yazdırdığı malzemeyi yeniden gözden geçirdiği ve düzelttiği görüşü bazı bilginler tarafından tutulmaktadır.

Mekke Sureleri

Bilginler Muhammed'in Mekke'deyken yazdırdığı Kur'an sureleriyle, daha sonra Medine'ye yerleşmesinin arkasından yazdırdıkları arasında bir ayırım yapmaktadırlar. Kur'an'ın

daha sonraki Arapça nüshalarında her surenin, Mekke'de mi yoksa Medine de mi indiğini belirten bir başlığa sahip bulunmaktadır. İlk ya da Mekke sureleri, diğer dinler, hatta puta tapan Araplar için bile hoşgörü gösteriyor. Onlar gerçekten dinsel inanç, Hristiyan ve Yahudi gelenekleriyle uyuşum içerisinde olan derin ruhsallıkla geliştirilmiş yüksek idealizm doludur. Tanrı genelde al-Rahman 'Bağışlayıcı-Merhametli' olarak gösterilir. Bu sureler, dinsel öğretiler, ahlak ilkeleri, kısa öğütler ve Peygamberin esinlendiği diğer (vahiy) sözlerini içermekte. Bunlar kısa, genel olarak ölçülü ve uyaklı nesir (*seci*) içinde destansı sıcaklık ve görüntüsü içinde güç dolu, basit, heyecanlı ve duygusal üslupla iletilmiştir. Çarpıcı imgeleri ve ahenkli uyaklarıyla, mistik güzelliği ve dinsel içgörüsüyle bu ateşli ve tutkulu ayetlerden 'dehşetli sureler' oluşturduğu bilinmektedir. Çünkü onlar ekseriya bilinçle değil, duygusal söyleyişlerle geliştirildi. Onların etkisinin azalması, Peygamberin saçlarına ak düşmeye başladığında hızlandığı söylenir.

Arap halkı için İbrahim dinini somutlaştıran Mekke sureleri, bütün Kur'an'ın yaklaşık üçte birini kapsıyor ve zarif bir bölüm oluşturuyordu. Bu surelerin çoğu, bütün ya da parçalar halinde Muhammed'e inananların dilindeydi. Ağızdan ağıza geçmesine rağmen onlar genel olarak, bozulmadan ve değişime uğramadan, erken İslamın temeli ve dinin özünü biçimlendirecek durumda kaldılar. Malzemenin birçoğu, ayinsel amaçlar için uygun durum kazanmış, ölçülü ve uyaklı ya da makamlı ilahiler özelliğine sahipti; öyle ki bunlar, toplu tapınma ve diğer dinsel fırsatlar çıktığında dahi kullanılırdı. Görülüyordu ki, Muhammed'in Mekke'den ayrılmadan önce, temel inançlar ve erken İslam dinin pratikleri (tapınma eylemleri), bazı durumlarda eksik biçimde de olsa, zaten bu sureler içinde buyrulmuştu. İşte bu erken pasajlar-sureler, 'Kur'an', yani 'okuma parçaları' olarak belirlendi ve İncil benzeri bir dua-kitabı gibi hizmet verdi. Muhammed Mekke'den göç etmeğe hazırlanırken;

orada din değiştirenler ve din yayıcılar (örgütü) kurması için, diğer bir deyişle İslamı yaymak ve Müslüman yandaşlar artırması için Musab ibn Umayr'i Medine'ye göndermişti. Musab'ın gönderilme nedeni, onun Kur'an'ı ezbere okuyabilmesinden dolayıydı. Bu durum onaylamaktadır ki, Kur'an'ın asıl bünyesi zaten tamamlanmış olarak değerlendiri-liyordu. İskoçyalı büyük otorite Richard Bell, en ufak ayrıntılarına kadar Kur'an metinlerini dikkatle inceledikten sonra, Kur'an'ın, Hicretten 2 yıldan daha az bir süre sonra, aşağı yukarı Bedir savaşının yapıldığı tarihte (İ.S. 624) 'kesinlikle sona erdirildiği' sonucuna varmıştır.[27] O tarihte Kur'an, hemen hemen sadece Mekke surelerini içeriyordu.

Medine Sureleri

Medine'de Muhammed'in statüsü yükseldiği ve erki arttığı için, kendi karakterinde ve Kur'an bildirimlerinin karakterinde bir değişim yer aldığı görülüyor. Bu değişim hem üslupta hem de sözlerin içeriğindeki değişikliklerde yansır. Batılı eleştiricilerin okunması zor, sıkıcı ve zahmetli olarak değerlendirdikleri Kur'an'daki uzun metinler hemen hemen yalnızca Medine'de düzenlenmiş surelerdir. Medine'de, Mekke vahiylerini aydınlatan destansı coşku ve dinsel heyecanda belli bir düşüş vardır. İnanan sadece bir duacı olmuş, Peygamber de bir din bilgini. Surelerden birkaçı tanrısal etkilenmenin işaretlerini taşmaktadır. Muhammed'in enerjisi kendiliğinden düşmeğe başlar; eski ateşin sadece ara sıra çıkan parıltısıyla vahiy almada sendelemeler olmaktadır. Coşkulu ve şiirsel sözlerin yerini, birbirinden kopuk ve tutarsız düzyazı (nesir) almıştır. Bazı sureler sadece Muhammed'in büyüklüğünün altını çiziyor ya da onun kişisel sorunlarıyla ilgileniyorlar; ona muhalif olanlara karşı gelişen bir düşmanlık ve hoşgörüsüzlük gösterenler sureler de bulunuyordu. Medine sureleri açıkça Muhammed'in bilinçli düşünselliğinin üretimidir. Hemen

tamamı öğütler, çağrılar, talimatlar ve duyurulardan ibaretti. Metinler kuramsal söylevlere benzemeye başlıyor ve gittikçe daha fazla öğretici ve kuralcı tona dönüşüyordu. Vahiyle gelen "okuma parçaları" bir teksten biraz fazlaydı. Medine döneminde "Kur'an" deyimi daha az, onun yerine "al-Kitab" daha sık kullanılır oldu. Mekke surelerine benzemeyen Medine'de düzenlenmiş sure ve ayetler halka daha az yakın oldu. Çünkü Medine malzemesinin pek azı toplu tapınmalarda ahenkli okumaya uygun düşüyordu. Böylelikle Medine surelerinin büyük kısmının öğrenilememiş-ez-berlenememiş olması, Muhammed'in ölümünden sonra Kur'an'da eklemeler ve değiştirmeler için istenilen fırsatı kazandırdı.

Mekke ve Medine sureleri arasındaki farklılıklar, erken zamanlardan beri İslam yorumcuları tarafından bilinmekte ve o zaman bile sık sık bilginler tarafından tartışılmaktaydı. Zamanımızda da İranlı yazar Ali Dashti, Muhammed'in Mekke'de aldığı vahiylerle, Medine'de aldıkları arasında ayırım yaptı; İran devriminden sonra Dashti tutuklandı, dinsizlikle suçlanıp hapse atıldı. Korkunç bir şekilde dövülmesi sonucu 1982 Ocak ayında öldü. Sudanlı din bilgini Mahmud Muhammed Taha, Sudan'daki farklı dinler için ortak bir zemin oluşturma girişimi içinde, Şeriatın temellerini biçimlendiren son Medine sureleri ve onun görüşüne göre çağdaş dünya İslamı için daha uygun ve daha evrensel bir çağrıya sahip olan erken (Medine) veya Mekke sureleri arasındaki ayırımı önemle vurguladı. Bu ayırım Sudan otoritelerinin hoşuna gitmedi. Din değiştirme (*irtidat*) davası açılarak tutuklandı ve 1985'in Ocak ayında asılarak idam edildi.

Kur'an'ın Derlenmesi Çalışmaları

Muhammmed'in 632 yılında ölümü esnasında Kur'an, herhangi bir şey içinde korunacak biçimde mevcut değildi.

Kur'an parçaları, tek tek ayetlerden tüm surelere doğru bir sıraya konularak kayıt yapılmış ve özel ellerde saklanmıştı. Malzemenin çoğu, çeşitli sahabi, yakın dost ve akrabalar, "hafızlar" ve kurra (okuyucular) tarafından sadece ezberlenmişlerdi. Bu malzemenin sonuçta nasıl bir araya toplandığı üzerinde çelişkili versiyonlar vardır. 633 yılında dinden çıkmış olanlar ve doğru yoldan sapanları geri çağırmak için halife Ebubekir tarafından yapılan kanlı savaşlar esnasında, Kur'an metinlerini ezbere bilen kişilerin bazıları öldürüldü. Çok daha ciddi ölümler ertesi yıl, Yamama savaşı sırasında oldu; bu savaşta aralarında baş hafızların ve Kur'an okuyucularının (kurra) bulunduğu Peygamberin 39 sahabisi ölmüştür. Peygamberin diğer kayınbabası Ömer, hafızlardan daha fazla öldüğü takdirde, Kur'an'ın çoğunun kaçınılmaz olarak kaybolacağından korkup, mevcut malzemelerin ve Kur'an metinlerinden başka ne kalmışsa bir dökümünü yapmak için Ebubekir'e danıştı. Bu öneri inananlar tarafından iyi karşılanmadı. Muhammed'in yapabileceği halde yapmadığı şeyi yapmaya girişmenin (onun kutsallığına) saygısızlık olabileceği üzerinde pek çok itirazlar yükseldi. Halife Ebubekir bile kuşkuluydu, çünkü Muhammed'den böyle bir görev için alınmış bir izin yoktu.

Bununla birlikte sonunda onay verdi ve bu kutsal görevi uygulaması için Muhammed'in yazıcılarından biri olan Hazrac kabilesinden Zayid İbn Tabit'in atamasını yaptı. Zayid (Zeyd) Arapça'ya ek olarak, Farsça, Yunanca, Habeş dili, Süryanice ve İbranice biliyordu ve ayrıca İbrani yazısını okumayı da öğrenmişti. Zayid, çeşitli yöntemlerle onları korumuş olan bireylerden bulabildiği nadir metin parçalarını topladı. Geleneğin söylediğine göre; bunlar parşömen kâğıdı parçacıkları, palmiye yaprakları, yassı taşlar, tahta levhalar, deri parçaları, deve ve keçilerin kaburga ve kürek kemikleri ve "insan göğsü" -yani inananların bellekleri- üzerindeki yazıları içeriyordu. 634 yılının sonuna kadar izlenip toplanabildiği kadar çok yazılı parçalar güçlükler içinde ayrı

sayfalar (*suhuf*) halinde, fakat eleştirel seçim yapılmadan ya da iniş dönemlerine bakılmaksızın ve bütün yinelenmeler, zıtlıklar ve lehçe çeşitlemeleriyle kopya edildi, fakat çoğaltılmadı. Bazı Müslüman otoriteleri Zayid'in ilk derlemesinin kopyalarının yapıldığı ve çeşitli skolâstik merkezlere gönderildiğini söylüyor, fakat diğer bazıları da bunu yadsıyorlar. Olasılıkla Küfi (yazıyla) derlenmiş olan malzeme Ebubekir'e teslim edildi ve onun ölümü üzerine, ikinci halife Ömer'in korumasına emanet edildi. Ömer'in ölümünden sonra Peygamberin dul eşi olan kızı Hafsa'ya geçti. Bu arada tam bölümlerden, kısa parçacıklara kadar Kur'an'dan çeşitli yazılı çıkartmalar, zaten İslamın yayıldığı eyaletler içinde dolaşmaktaydı. Sonra Arap yazısında mevcut olan eksiklikler nedeniyle, metinlerin hem okunması hem de yorumlanmasında çeşitlemeler oluştu. Tekstlerin her biri açıklayıcıları tarafından güvenilir olarak kabul edildi. Armenia ve Azerbaycan'a karşı yapılan seferler sırasında, kullanılan Kur'an metinlerinin okunması ve pasajlardaki çok sayıda eksikliklerle ilgili, Suriye ve Iraklı Müslüman birlikleri arasında tartışmalar yükseldi.

Bu kavgalar, Osman'ın halife olmasından önce olayı yatıştırmak için, aracı olmasını ve "kendilerindeki farkın Hristiyan ve Yahudiler gibi, yazıyı farklı değerlendirmelerinden önce halkı durdurması" (yönünde) ona danışan askeri komutan Huzeyfe'yi harekete geçirecek ciddiyetteydi. Bu durum, piyasadaki türlü hasım versiyonların tartışmalı okunuşları yerine buyuruculuk ve değişmezliğe, yani bir resmiyete sahip olması acil gereksinimini ortaya çıkardı. Bunun üzerine Osman, daha anlaşılır ve daha kesin, ilk ve son olmak üzere belirgin olarak yasalaşacak ikinci bir (Kur'an) düzenlenmesine karar verdi. Bir kere daha Zayid İbn Tabit'e, üç Kureyşli yardımcıyla birlikte görevi emanet edildi. Bu üç Kureyşli Abdullah İbn al-Ziyad, Saad İbn al-As ve Abdurrahman İbn al-Haris idi. (Görevde bunlara katkıda bulunmuş diğer yardımcıların da

listesi vardır). Bu kere onlar bütün mevcut kopyaları incelemek, Kur'an fragmanları yahut bölümlerini, Hafsa'nın korumasındaki ilk koleksiyonda öylesine bir araya getirilmiş malzeme ile karşılaştırıp, neyin atılması ve neyin kapsama alınması gerektiğine karar vererek kitabın son versiyonunu hazırlama zorunluluğu duydular; sureleri sıraya sokarak, birer numara vermek biçiminde bir düzenleme uyguladılar. Osman'ın Kurulu, surelerin tarih sırası-ardı ardına, tartışmalı metinlerin karşılaştırılması ve düzene sokulması ve Kur'an ayetlerinin ilk kayıtlarının yapıldığı çeşitli diyalektlerden bir dil seçimi gibi birçok sorunlarla yüz yüze geldi. Osman, dil sorununu düzeltmek için, Kureyşli olmayan Hazrac kabilesine mensup Zayid İbn Tabit'e, dil farklılığı durumunda, Kureyş diyalektini seçmesi buyruğunu verdi. Kur'an çoğu kısa pasajlar halinde yazdırıldığı için, şimdi ayrı bölünmeler oluşturma biçiminden çok, metin düzenlemesi sorununun çözümüne uygun bir yöntem yoktu; öyle ki komisyon yeniden düzenleme yapıyor ve bağlantısız parçalardan yapabildiği en iyi şey olarak sureleri bir araya getiriyordu.

Birbirini tutmaz geçişleri bağlamak yahut yinelemelerden kaçınmak için daha fazla girişimde bulunmadı. Surelerin tarih sırasını titizlikle belirlemek olanaksız olduğu için, kısa bir dua biçiminde ifade edilen ve "başlangıç" anlamındaki fatiha olarak bilinen uğurlu bir sure ile başlanmasına karar verildi. " Yahudi ve Hristiyan terminolojisinin varlığı ve ayırt edici herhangi bir İslam düşüncesinden yoksunluğa rağmen, bu durum özellikle dikkate değer" diyor Frants Buhl.[28] Arkasından en uzun bölüm[29] birinci olarak yer aldı; diğer sureler uzunluğu gittikçe küçülen bir sıra içinde birbirini izledi. Gerçekte vahiy sırası ters çevrilmiştir; zira genel olarak daha kısa (Mekke) sureleri önde bulunuyordu, yeni düzenlemede ise uzun sureler daha önceye kondu. Düzenlemedeki bu girişimin sonucu olarak ayetlerin, bazen özgün içerikleri dışına çıkarılıp yerleri değiştirildi yahut bir

yer bulunamadığı için ayrı duran parçalar rast gele bir surenin içine sokuşturuldu yahut da konuları farklı olmasına rağmen gelişigüzel yan yana getirildi. Ara sıra Mekke ve Medine dönemlerinden ayetler, farklı zamanlarda yazdırılmış oldukları halde köşe bentler gibi birbirleriyle birleştiril-di. Örneğin üçüncü sure (*Al-i İmran Suresi, 200 ayet İ.K.*) gibi, daha uzun surelerin çoğu, farklı dönemlere ait olan ayetlerin toplamıdır. Daha kısa sureler bile bazen karışmış durumdadır. Sureleri kesin olarak kimin düzenlediği ve isimlendirdiği bilinmiyor.

Surelere bizzat Peygamberin kendisinin isim verdiği ileri sürülmekte, oysa onların büyük çoğunluğu, Muhammed'in ölümü-nün ardından yirmi beş yıl geçinceye kadar şu andaki biçimde tertip edilmemişti; bu iddianın geçerli olmadığı görülecektir. Belki Peygamberin birkaçını adlandırdığı düşünülebilir, fakat bunu bile belirlemek olanaksızdır. Derleyenler, içindeki anahtar bir sözcükten ya da onun tanıtabilecek çarpıcı bir sözden surelere ad vermişlerdi. Bazı durumlarda bir sure iki başlıkla tanındı, daha sonra onlardan biri atıldı. Kur'an Derleme Kurulu işini tamamlayınca, Hafsa'nın orijinal koleksiyonu ona geri verildi. Toplanabilmiş olan bütün kopyalar ve birbirine zıt ve farklı versiyonlarla birlikte diğer artakalan parçalar ateşe verildi. Zamanın pek çok Müslümanları kutsallık adına, Allahın yazmış ve Peygambere göndermiş olduğuna inandıkları vahiylerin üzerinde bulunduğu yapraklar ve diğer değerli fragmanların (parçaların) bu tarzda ahlaksızca yok edilmesi olarak gördüler.

670 yılında Hafsa'nın ölümünden sonra, Medine valisi Mervan İbn Hakem- ki bu kişi halife Osman'ın sekreteriydi ve daha sonraları Mervan I olarak Emevi halifesi oldu- Hafsa'nın sahibi olduğu Kur'an malzemesini ele geçirdi ve onu da yaktı. Böylece hazırlanmış olan resmi Kur'an'ın herhangi bir alternatifini ispatı ve değişikliklere kanıt olabilecek her şey

ortadan kalkmış oldu. Kur'an'ın bu ilk tek tip (resmi) metni, Peygamberin ölümünden yirmi beş yıl kadar sonra 655 yılında tamamlandı. Yeni hazırlanmış bu ana tekstten birçok kopyaları yapıldı ve büyük İslam merkezlerine dağıtıldı; biri Medine'de kaldı ve diğerleri Küfe, Basra, Damaskus (Şam)'a ve olasıyla Mekke'ye gönderildi. Kopya eden kâtiplerin hatalarına bağlı olarak bazı farklılıklar da, esasta otografiyi (düzgün yazım), lehçeyi; sure ve ayet bölünmelerini etkileyerek resmi kopyaların içine sokuşturuldu. Kur'an kodeksi, yalnızca Osman'ın eski nüshalardan derleme Kur'an metni değildi. Erken dönem Müslümanları, Muhammed'in aldığı vahiylerinden yapabildiklerince çok yazıya geçirmiş ve bu kutsal ayetlerden kendi özel derlemelerini yapmışlardı. Bunlar yüzyıllarca yürürlükte kaldı ve hatta bazıları özel yeterlilik elde etti. Bilginler böyle *Mushaflar*dan bir düzineden fazlasının listesini çıkarmışlardır. İbn Abu Davud (Ö. 928) tarafından yapılmış bu listelerden biri hala yaşamaktadır.

Bazı Surelerin Önüne Eklenmiş Harfler

Kur'an'ın çoğunlukla Medine döneminde gelmiş 29 suresi, alfabenin bazı harfleriyle başlıyor. Bunlar, tekstlerden gelen değil, fakat kitap haline sokulurken (editing) konulmuş parçalar olduğu bilinir. Bu harflerin neyi gösterdiği kesin bilinmiyor ve onların anlamları hakkında doyurucu bir açıklama bulunamamıştır, ancak hermetik bir gizem ve daha çok düşsel bir kurgu bolluğuyla konulmuştur. Kur'an'daki sözcükleri oluşturan harflerin bağlantı-ları gibi, bu sure başlıkları harf mistisizminin çeşitli sistemleri arasında yorumlamaya sunulmaktadır. Arap Alfabesinin her harfinin gizli bir anlamı olduğuna inanıldı ve bu anlam, harfin bir sözcüğün başında, ortasında ve sonunda bulunuşuna göre - harfin biçimi gibi- değişime uğruyordu. Arapça kökünden bir sözcüğün iki yahut üç harfinin yan yana gelerek birleşmeleri daha da fazla karmaşık incelikler ekledi. Bazı sistemlerde

(*ebced*) her harf bir rakam değerini de karşıladı ve onun anlamı, Grek ve İbrani sistemlerinde kullanılan Geometri ilkeleri üzerinde uygulandı. Önek gibi kullanılmış harfler türlü biçimlerde Tanrı adları, sıfatları yahut derecelerinin kısaltmaları olduğu söylenir yahut da surelerin yanlış kullanılmış başlıkları. Bazıları da onların, Kur'an'ı ilk yazıya geçiren yazıcıların veya hafızların ya da ahenkli bir biçimde okuyanların işaretleri; adlarının ilk harflerini temsil ettiğine inanırlar. Belki de gerçekten Zayid İbn Tabit'e teslim edilmiş olan, Kur'an fragmanları ya da surelerinin ilk sahiplerinin ya da onları derleyenlerin adlarının ilk harfleriydi.

Bazı harfler için daha özel anlamlarda açıklamalara gidildi: Bu şekilde 68. Sure'nin öneki olan **N** (nun) harfi için, deniz canavarı Behemoth'u simgeleyen "balık" işaretidir. Sure 50'e önek olan **K** harfi (Kaf), yeryüzünü çeviren dağların oluşturduğu yüzük biçimini ifade eder. **KHYAS** (Kaf, Hı, Ye, Ayn, Sad) harflerinden oluşan Sure 19'un öneki, Yahudi yazısındaki ***Kohyas*** sözcüğü olduğu ve "Böylece o (Muhammed) buyurdu" anlamına geldiği söylenir. Ayrıca harfler pagan tanrılarının adlarını korumuş olabilir: 29 surenin 13'ü **AL** önekleriyle başlamaktadır. Bunların dışında 6'sı **ALM**, 5'i **ALR**, 2'si de **ALMS** ve **ALMR** öneklidir. **AL** harfleri, geri kalan harflerin içinde gizlenmiş, bir pagan tanrısının adı olan "AL" (Allah) ile anlamlandırılabilir. Tarihi Hadramaut'a kadar uzanan, Arabistan'da tapınılan Mezopotamya Güneş Tanrısı "*Sin*", 36. Sure'ye başlık oluşturan, Arapça'da "Ya Sin" olarak okunan YS harfleri içinde gizlenmiş olabilir. Ya Sin, alternatif olarak "ya İnsan" olarak yorumlanmıştır, fakat Güneş Tanrısına basitçe bir yakarı olarak okunabilirdi; "Ya Sin (Güneş Tanrısı)!"

Çağdaş bilginler arasında Hirschfeld, **S** (sad) harfinin Hafsa, **K** Ebubekir ve **N** Osman için kullanıldığı görüşünü benimsemiştir. Yukarıda anlatıldığı gibi onları üçü de Kur'an'ın toplanmasıyla çok yakından ilişkilidir. Diğer

yandan Nöldeke, önek olarak konulmuş olan harflerin anlamsız simgeler ve büyülü işaretler olduğuna inanmaktadır. Otta Loth ise Kabbala mistik simgeleri benzeri Yahudi inancı etkisi olarak gördü. Bu ve benzeri kurgulamalar, inanılması güç ve keyfi değerlendirmeler olarak, birçokları tarafından yer değiştirilerek ileri sürüldü. Ancak bu harfler bilginlerin merakını çekmeyi ve yorumlar da şaşırtmayı hala sürdürüyor. Bu teorilerin bazılarını açıklayan Watt, "bu harfler bir gizemdir" sonucuna varmaktadır.[30]

Kur'an Hakkında Eleştiriler

Hem Mekke'de hem de Medine'de Kur'an vahiylerinin gerçek doğasına ilişkin olarak Muhammed'in bütün kariyerinden kuşku duyuldu. Onun ölümünden çeyrek yüzyıl sonra Kur'an'ın resmi kabulü, kutsal kitaba karşı doğrudan bir eleştiri sağanağını sona erdirmedi. İslam'a inanmış ve onu din kabul etmiş olanlar arasında bile; Peygamberin vahiyleri ekseriya dikkatsizce aldığı, rasgele yazdırıldığı ya da tamamıyla bir araya getirilmediğine inanan insanlar vardı. Birçokları bazı ayetlerin Kur'an kapsamına alınmış olmasına itiraz ettiler; bazı kimselerin tam onaylamadıkları uzun surelere itirazları vardı. Bazı mezhep önderleri -ki onların arasında birçok Şii din bilgini vardır- eklemeler, çıkarmalar ve değişikliklerle Kur'an'ın bozulmaya maruz kalmış olduğu ve gerçek Kur'an'ın sahteleştirildiğini ileri sürdüler.[31]

Bazıları, Tanrı için herhangi bir ölümlünün yaptığı gibi, zeytin, incir ve Sina dağı üzerine (*Kur'an 95, 1-4: İncire, zeytine, Sina dağı ve şu emin beldeye yemin ederim ki, biz insanı en güzel bir biçimde yarattık.*), hatta günün düşmesi-ikindi vakti (*Kur'an 103, 1: Asr'a (yüzyıl, ikindi vakti, meyve suyu anlamlarında) yemin ederim ki insan gerçekten ziyan içindedir*...), yıldızlar, gece ve şafak üzerine (*Kur'an 81, 15-*

18: ...bir kaybolup bir etrafı aydınlatan yıldızlara; kararmaya başlayan geceye, ağarmaya başlayan şafağa ant olsun ki...) yemin etmeğe gereksinimi var mıydı? diye soruyordu. Hepsinin ötesinde Ulu Tanrının, hem güneşe ve aya, hem de onları yaratan bizzat kendi üzerine neden yemin etme zorunluluğu duyduğunu sordular (*Kur'an 91, 1-2, 5-10: Güneş ve aydınlığına, güneşin ardından giden aya ant olsun...(her şeyi) yapıp döşeyene, nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki*). Oysa bunun bir öncelliği vardı, zira Tanrı kendisi üzerine Eski Ahit'de de yemin ediyordu (*Eski Ahit, Genesin 22: 16: Ve Tanrı dedi, kendi üzerime yemin ederim ki...*).

Bazıları, içinde Muhammed'in hasımlarını Allah'ın lanetlediği, ya da içinde Abu Lehep ve karısının cehennem ateşine atılacağının geçtiği (*Kur'an 111, 1-5: Abu Leheb'in elleri kurusun, kurudu da... O alevli bir ateşte yanacak; boynunda hurma dalından bir ip olduğu halde karısı da birlikte.*) bütün ayetleri sahte kabul edip, reddettiler. Böyle bayağıca bir öç alıcılık, Mutlak ve Bağışlayıcı Tanrıya yakışırımıydı? Bir kısım insanlar bütün surelerin güvenilir doğrulukta olduğunu onaylamayı reddettiler. Bu şekilde *Acarida* ve *Maymuniya* ayrılıkçıları Sure 12' yi değersiz görüp attılar, çünkü o Yusuf ile Züleyha (Firavun Potiphar'ın karısı) öyküsünü içeriyordu. Erotik bir baştan çıkarma öyküsünün, bir kutsal kitabın parçasını oluşturamayacağını ileri sürmüşlerdi.[32] Muhammed'in özel hizmetini görmüş ve bir Kur'an yorumcusu olan Abdullah İbn Masud, -daha sonra Küfe'de en yüksek değerde tutulan- kendi Kur'an derlemesini yapmıştı. Bu kişi birinci ve son iki sureyi (113 ve 114) Kur'an'ın parçaları olarak dikkate almayıp, kendi teksti içine onları sokmadı.

Sufiler genel olarak Kur'an üzerinde doğrudan eleştiri yapmadıkları halde, ortodoks olmayan (*gayriSünni*) yorumcular yorumlarında, onaylanabilir tek anlamları

olmadıklarını belirledikleri birçok ayetlerden örnekler verdiler ve sadece onları mecazi anlamlarıyla (*tavil*) kabul ettiler. Birçokları Kur'an'ın yazarının Tanrı olduğu fikrini kabul edilmez buldular. Doğrusu, bu nokta üzerinde kuşkular, İslam düşünürleri tarafından ifade edilmesi yüzyıllarca sürdü. Kur'an'ın yaratılmadığı, fakat sonsuzluk öncesi var olduğuna ilişkin ortodoks görüş, aynı cinsten kuşkularla reddedildi. Kur'an'ı ilk eleştirenler arasında başta gelen gelen, İslamın özgür düşünürleri ve akılcıları olarak tanınmış olan Mutazililer oldu. Hasan Basri'nin öğrencisi olan Sufi Vasil İbn Ata (Ö. 749) tarafından oluşturulan bir gruptu. Mutazililer'in İskenderiye yazarları ve Yunanca ile yakınlıkları vardı. Onlar Yunan rasyonalizmi (akılcılığı) ve kuşkuculuğu dahil birçok Yunanca kavramları, İslam felsefesine ve dinsel tartışmalara soktular.

Mutazili görüşte, Ortodoksların yaptığı gibi, Kur'an'ın ölümsüz ve yaratılmamış olduğunu ifade etmek, Tanrı ile akran olduğunu söylemek aynı şeydi. Bu onlara göre düalizmin (ikilemciliğin) bir biçimiydi, Mutlak Tanrı ile Kur'an'ı eşit ve ölümsüz görmek, Tanrıya *şirk* (ortak) koşmaktı. Onların kanısınca, (Kur'an) derlemecilerine emanet edilen özgün metinlerin binlercesini ateşle yok etme düşüncesi onu önemli yaptı, fakat Kur'an'ın daima tek ve değiştirilemez biçimde mevcut olduğunu ileri sürmek doğru sözlülük değildir. Kitabın düzenlenmesinde ve üslubunda mucizevi (tansık görünen) hiçbir şey yoktu. Ayrıca saf bir Arapça ile yazılmamış, içinde çok sayıda yabancı sözcükler vardı; ödünç alınmalar, değişiklikler ve Muhammed'in kişisel fikirlerinin tartışılmaz kanıtlarını taşıyordu. Kısacası onlar (Mutazililer) Kur'an'ın, Muhammed'in bizzat düzenlediği yarı-destansı yapıtı olduğunu ileri sürdüler. Kur'an'ın ebedi (ölümsüz) değil yaratılmış olduğu hakkında Mutazili kavgası, son Emevi halifesi Mervan II (Ö. 749) ile koruyucusunu buldu. Hatta buna inanmaya zorlayan bir engizisyon

(mahkemesi) kuran Memun (Ö. 833) dahil, Abbasi halifelerinden bazılarından resmi destek aldı.

Helenistik ve Grek felsefesine dönüş yapan ve matematikten din bilimine kadar çeşitli konularda elliden fazla risale (fasikül) içeren kendi ansiklopedilerinde, Muhammed'in öğretileri üzerinde çok sorular yöneltmiş bulunan Basra'lı "Temizlik Kardeşleri" *İkhvan al-Safa* (900 yıllarında?) Mutazililerden etkilenmişlerdi. Onlar, bir insanın bilginin herhangi bir çeşidine düşmanlık göstermemesi yahut bir görüşü tutarken fanatik olmaması gerektiğini son derece özgür bir biçimde öğrettiler. Kur'an'ı ve dinsel ahlak kurallarını serbest yorumlarından ötürü, Sünni (ulema) onları lanetliyordu. Bu kişiler halife Mustancid'i (Ö.1170) *İhvan al-Safa*'nın kopyalarını pazar yerinde halkın gözü önünde yaktırmaya ikna ettiler.

Kur'an'ın Yazısı

Arap yazısının en eski biçimi birçok bakımlardan yetersizdi. Gibb'in söylediğine göre Kur'an'ın toplanması sırasında, Arapça çok gelişkin olmayan bir yazıyla yazılmaktaydı; "ancak yazılan her şey, bu dil hakkında çok ayrıntılı bilgiye sahip olmayan kişilerce okunamazdı".[33] Osman'ın resmi Kur'an'ı, aynı ana hatlara sahip olan sessiz harfleri ayırt edecek noktalar, sesliler için işaretler (daha sonraları sesli harf olarak kullanılmaya başlayan *elif, vav, ye* harfleri de sessizdi) ve herhangi bir doğru yazım kuralına sahip değildi. Çeşitli kentlere gönderilmiş olan Kur'an'ın en eski kopyaları (*geleneksel bilgilere göre yedi nüsha- İ.K.*), eski Arap yazısının bu çok belirgin olmayan biçimiyle yazılmıştı. Arkasından metinler, sözcüklerin hecelenmesi, onların seslendirilmesi- ünlendirilmesi, yazıyı anlamlandırma-yorumlama anlaşmazlıkları ve çelişkili okumalara götüren her şey üzerinde tartışmalar yükseldi. Kufeli Müslümanlar

Osman'ın toplatıp yazdırdığı Kur'an metninin tümünü reddettiler ve kendi versiyonlarını kullandılar.

Emevi halifesi Abdul Malik'in (Ö.705) saltanatı döneminde çeşitlemeli ve hatalı okunuşları olan Kur'an kopyaları gerçekten ortak sorun oldu ve metinlerin serbest yorumu-anlamlandırılması alabildiğine genişledi. Abdul Malik'in, bir okul öğretmeni olarak yaşama atılmış bir Arap bilgini olan valilerinden Haccac bin Yusuf'a, bu çeşitli okumaları sistematiğe etmek ne yapılabileceğini araştırması emredildi. O da yeni bir sufi okuluna sahip olan mutasavvıf Hasan Basri'den, bu karmaşıklığın nedenlerini ortadan kaldırmasını talep etti. Hasan Basri de başka bir Basralı Hasan Yahya İbn Yamaar'ı olayı çözmek üzere atama yaptı. Nasturi Hristiyanların yazılarında kullandıkları noktalama sistemi, Süryani yazısındaki seslendirme ve ayırt edici işaretler kullanımı temeli üzerinden hareket etti. Noktalamayı ve aynı biçimde ses olarak farklı olan sessiz harfleri seçmek ve çift sessizleri belirlemek için, ayrıca uzun ve kısa seslileri ayırt edecek olan işaretleri, ilk kez bu Hasan Yahya Arap yazısına soktu. Bir cümle içerisindeki sözcüklerin bölünmesi ve bir noktalama kuralları yöntemi de sonraki birkaç yıl içinde getirildi.

Bu yenilikler hemen genel kabul görmedi, yani geniş bir geçerlilik kazanmadı. İşaretlerin yerleştirildiği yerleri, daha doğrusu sözcükleri hecelemeyi sabitleştiren yerleri sürekli biçimde kullanmadılar. Yorum ve anlamlandırmalar hala seçime bağlıydı. Eklenen işaretler özgün vahiylere ait olduğu kabul edilmedi, tersine içine sokuşturulma ve kutsal kitabın okunmasında sapkın yenilikleri ebedileştirme olarak görüldü. Büyük Sünni hadisçi Malik İbn Enes (Ö.795), cami hizmetlerinde bu işaretli kopyaların kullanılmasını yasakladı. Halifeler ve yerel yöneticilerden bazıları dahil başka bilginler de memnun değillerdi bu durumdan; Kur'an'ın -Sinagog Tevrat'ı benzeri- bu gibi işaretler olmadan kalmasını tercih

etmiş olacaklar. Anlatıldığına göre, Horasan valisi Abdullah İbn Tahir'e (Ö.844), Kur'an zarif bir hattatlık sanatıyla işlenmiş bir tabaka parşömen halinde sunulduğu zaman, onun üzerine noktalar anlamına gelen "kişniş tohumları" serpmiştir.

Hecelemedeki tutarsızlıkları uzlaştırma ve Arap dili için bir tek tip sözlüğe sahip olma gereksinimi ile ilgili olarak hakkında konuşup yazılacak biricik kişi, İslam dinine geçmiş bir Yahudi olan Harun İbn Musa (Ö.810) idi. Harun'un kitabı, Arap dilinin en eski sözlük kitabı (the earliest Arabic words-book) derlemesiydi. Bütün bu gelişmeler Kur'an'ın yorumundaki güçlüklere son vermedi, çünkü yazımda kullanılan alfabenin mevcut problemleri sürdü. Yazım yetersizliği, farklı okuma (kıraat) usulleri olarak kendini özellikle açığa vurdu. Aynı Kur'an yazısı değişik alanlara yayılmaya başladı. Her birinin okulu kendi okuyucularını (*Kurra*, tekili *Kari*) yetiştirdi. Böylece pek çok bölgelerdeki okuma ve telaffuz çeşitlemeleri, sorunun sadece anlaşma ve uzlaşmayla çözülebileceğini saptamış oldu. Bu yönde ilk adımın atılması girişiminde Abbasiler döneminde İbn Mucahid (Ö.936) tarafındanbulundu. Tanınmış ve bilgisine güvenilir kişiler tarafından, önce on ve daha sonra yediye inen "okuma" (kıraat) okulları kuruldu. Küfe'de üç, Basra, Şam, Mekke ve Medine'de birer kişi otorite olarak kabul edildiler. Bazı harflerin seslendirilmesi ve önerdikleri duraklamalar (pauses) ile onların bütün okunuşları ortodoks olarak tanındı. Bu kuralsız durumlar yüzyıllarca yürürlükte kaldı. Günümüze kadar kalmış olan bütün (tarihsel) malzeme kullanımı gerçekleştirilerek, standart bir eleştirel Kur'an basımı hala çağdaş bilginleri beklemektedir.

Kur'an'ın Dili

İddia edilir ki Kur'an, Arapçanın en saf biçimiyle yazılmıştır ve dilin en mükemmelini temsil eder. Müslümanlar

tarafından, Kur'an'ın sadece bildirimleri değil, fakat ayrıca kutsal kitap olarak üslubunun yüceliği, gramer biçimlerinin mükemmelliği ve sözcük hazinesinin saflığına inanılarak bu, Tanrının yüceliğine ve onun otoritesine bağlanır. Muhammed çocukluğunu, kendi kabilesi Kureyş'e yakınlığı olmayan Havazin kabilesi Bedevileri arasında geçirmişti. Gençliği ve ilk orta yaşlılık döneminde, Filistin ve Suriye'ye çok sayıda ticari geziler yaptı ve oralarda konuşulan dillerden bazı şeyler biriktirmiş olabilir. Ayrıca Hicaz ve çevresinde konuşulan çeşitli diyalektlere aşinalığı vardı.

Vahiylerinde Muhammed'in kullandığı Arapça, çeşitli dillerden alınmış karışık bir söz dağarcığı karakteriyle melezdir ve birçok yerli dil biçimlerinden (many vernacular forms) harmanlamayı temsil eder. Kur'an'ın kendisinin, yedi farklı bölgesel dilde, ya da Arap dilinin diyalektlerinde inmiş olduğu söylenmektedir. Bunlar Kureyş, Havazin, Thakif (Tayif diyalekti) ve Hodayl, ayrıca özellikle Tayi, Tamim ve Yemen gibi üç Kahtan Arapları diyalektiydi. Dilin daha saf biçimlerini araştırmayı arzu eden sonraki bilginler, İslam öncesi şiirine geri dönmek zorunda kalmışlardı. Muhammed tarafından kullanılan dilin bazı özellikleri daha sonraları bile uzak kuzeyde kullanılmaz olmuş ve başka yerlerde ise tamamıyla atılmıştı.[34] O'Leary, Kur'an Arapçasının, zaten zayıflama belirtileri veren bir dili gösterdiği yargısına varır. Daha sonra eleştirilemeyen böyle bir karışık dili kullanmasıyla, Muhammed Arapçanın bu versiyonunu sürekli olarak 'sabitleştirdi'. Böylece dilin değiştirilmez, tek ve durgun bir biçimi olan- Kur'an Arapçasını yarattı. İslamın yayılması süresince konuşma Arapçası, fethedilen halkların sözcük hazinesi ve gramer biçimlerini kendisine uydurup, gelişmeyi ve bağımsız olarak genişlemeyi sürdürdü. Güncel kullanımda yaşayan Arapça ya da halk Arapçası, alışılamayan, yabancılaşması gittikçe artan[35] ve kullanılması artık kesilmiş bulunan Kur'an dilinden giderek daha fazla uzaklaştırıldı. Bir konuşma lehçesi olarak

eskimesi ve "ataların" dili olarak değerlendirilmesi nedeniyle Kur'an Arapçasına, bir "yabancı" dil gibi çalışıp öğrenme gereksinimi duyuldu.

Peygamberin konuşma dillerine ilişkin erişimleri hakkında bazı geleneksel söylentiler vardır. Bunlara göre, İranlılarla Farsça dahil, çeşitli milletler ve kabilelerden kendisini ziyarete gelen insanlarla kendi dillerinde birkaç sözcükle konuşmak Muhammed'in alışkanlıkları arasındaydı.[36] Kur'an'ın değişik sözcükler dağarcığı, Muhammed'in yabancı sözcükler bilgisini onayladığı görülecektir. Çağdaş araştırmacılar Kur'an'da, yabancı dillerden ödünç alınmış 275'in üzerinde sözcük listesi çıkarmış bulunuyorlar. Bunların kaynakları arasında İbrani, Arami, (ödünç sözcüklerin en bereketli kaynağı olan Hristiyanların konuştuğu Aramicedir) Süryani, Nebati, Etiyopya, Fars ve Grek dilleri vardır. Ayrıca İslam ansiklopedistlerinden yazar (polygraph) Suyuti (Ö. 1505), fazla gayretkeşlikle bunlara "Hind, Kopt, Türk, Zenci ve Berber" dillerini de eklemektedir.

En eski İslam yorumcuları bu ödünç almalardan haberdar olmuştu, fakat Muhammed el-Şafi (Ö. 820) gibi daha sonraki bilginler, aşırı dindarlığın etkisi altında bunu bir sapkınlık öğretisi olarak suçladılar. Kusur ve kopyalamalar anımsatılıyor ve tanrısal vahiy için araç olarak Arapçanın uygun olmadığı imasında bulunuluyordu. Bu yüzden Kur'an'ın her sözcüğü ve her harfinin Tanrı tarafından gönderildiği; saf ve bozulmamış Arapça ile yazıldığının kabul edilmesi gereği duyuldu. Kutsal kitap taklit edilmenin ötesinde, bütün karışıklılardan masun, mükemmel ve dokunulmaz olduğunda ısrar edildi. Oysaki Muhammed'in insanlara, Kur'an'ı kendi ana dillerinde okumalarını açıkça izin vermiş olduğu bilinmektedir.[37] Galiba böylece tahminen anadilde metinler İslam dünyasının birçok bölümlerinde geçerli oldu. Afgan asıllı bir fıkıhçı (İslam hukukçusu) olan Abu Hanife'nin (Ö. 767) kurmuş olduğu

Hanefi mezhebi, Arapça'dan başka bir dilde Kur'an'ın okunmasını onaylamıştır.[38] Kur'an resmi biçimde belirlendikten az bir süre sonra, dönemin din bilginlerinin çoğu, metinlerin yanlış yorumlanacağı ve aslından uzaklaştırılacağından korktukları için bütün diğer versiyonları yasakladı ve çevirileri engellediler. Bu yüzden yüzyıllarca, yabancı ülkelerde yaşayan Arap olmayan Müslümanlar, Arapça teksti anlamaksızın okuyup öğrenmeğe ya da ezberlemeye zorlandılar. Bu uygulama İslamın ruhuna uygun değildi.

Kur'an'ın çevirisi için birçok bilgin tarafından sorunlar ortaya kondu. Oysa Kur'an, kendisini okuyup incelesin ve anlasınlar diye, Tanrı tarafından, her halk için kendi dillerinde gönderilmiş bir yasa sağlandığını öğretir. (*Kur'an 41, 44: Eğer biz Kur'an'ı yabancı dilde indirmiş olsaydık, diyeceklerdi ki: Ayetler geniş bir biçimde açıklamalı değil, Arab'a yabancı dilden (kitap) olur mu?).* Demek ki, Araplar için kendi dillerinde yazılmış Kur'an gönderilmişti. (*Kur'an 12, 2: Biz onu anlayasınız diye Arapça bir Kur'an gönderdik*.). Bu ayetin ışığında, insanların Kur'an'ın yalnız Araplar için olduğunu farzetmesi gerektiği tartışıldı. Eğer Araplar için değilse ve eğer Arapça anlamayan ve konuşmayan kimseler İslamı kabul etmek zorundaysa, Kur'an'ın kendi dillerine çevrilmesi gerektir. Artık çeviriler ortaya çıkmaya başladı ve o zamandan beri Kur'an, Hint ve Afrika dilleri dahil yetmiş kadar dilden okunmaya başladı. Arapça versiyon buyurucu ve yetkin olarak görülmesine rağmen, ana dil çevirileri Kur'an yorumunda önemli rol oynuyorlar.

Kur'an'ın Üslubu

Kur'an'ın üslubunda, kısa coşkulu ayetlerden, uzunca sıkıcı surelere kadar birçok çeşitlemeler vardır. Bu üslup farklılıkları, bilginlere Mekke'de dikte ettirilenler ile Medine'de yazdırılanları birbirinden ayırt etmekte yardımcı

olmuştu. Kur'an'ın erken üslubundaki ahenkli düzyazı (nesir) ve tınlayan dizeler, Muhammed'in zamanından çok önce Zeyd İbn Amir, Koss İbn Seyda, Tayifli Umeyya vb. gibi, hem birer ozan hem de sosyal ve dinsel reformcular tarafından düzenlenmişti. Bunların pek çoğu halkça bilinen ve hayran olunan dizelerdi. Çoğu, insanlar tarafından, bazen büyüleyici bir etki ile sık sık ezbere okunurdu. Peygamberin Mekkeli muhalifleri Muhammed'in vahiylerini, eski Arap bilgeliğiyle ve onun içindeki kutsal saydıkları dizelerle karşılaştırırlar ve sıkça bu eski yapıtların yardımıyla ortaya benzerlikleri koyuyorlardı.

Osman'ın Kur'an derlemesi tamamlandıktan sonra, kutsal ayetlerin seslendirilmesinde, heyecanlandırıcı uygun bir tarzı benimseyen yetişmiş okuyucular tarafından sureler, derin ve içten gelen arzuyla okunmaya alıştırıldı. Çocukluktan beri insanlar, onları ezbere okuma ve dinlemeye yönelik yetiştirildiler. Tüm dinsel tören sırasında ve doğumdan ölüme taşınan birçok koşullarda kutsal Kur'an'dan ayetler yüksek sesle okunuyordu. Zaman geçtikçe onlar, inanan dinleyicilerden derin bir karşılık uyandırmaya başladı. Sureler ezberlendi ve inananların belleklerinde yer etti. Ancak başlangıçtan beri, üslubunun haşmeti ve düşünce yüceliği gereğinden fazlaca özendirildiği için, Kur'an'ın fazla yüksek değerde tutulduğunu iddia eden isyancılar vardı.

Kur'an'daki gibi bir sureye benzetmek (*Kur'an 10, 38: Yoksa Peygamber onu uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer sizler doğru iseniz, Allahtan başka gücünüzün yettiklerini çağırın da, onun benzeri bir sure getirin*.) ya da onlar gibi on sure (Kur'an 11, 13: Yoksa*: "Kur'an'ı uydurdu" mu diyorlar? De ki: Eğer sizler doğru iseniz, Allahtan başka çağırabildiklerinizi -yardıma- çağırın da, siz de onun gibi uydurulmuş on sure getirin*.) yaratmaları konusunda Muhammed'in meydan okuduğunu din bilginleri tamamıyla

benimsiyor. Bu yüzden, onlar herhangi bir ölümlünün karşılaştırılabilir herhangi bir şey yaratacağına dair, kendi güçsüzlüklerini (*acizlik*) tartışmalarını reddederken; birkaç ozan, onlara eşdeğer olan, hatta hem üslup hem de içerikte Kur'an surelerini bile aşmış olan düzenlemeleriyle kanıtladılar. Kur'an taklitçilerinden biri, kendi yapıtının, Kur'an'dan ezbere okunan parçalar gibi, aynı coşkuyla kendinden geçişi uyandırmakta başarısız olduğu söylendiği zaman, "bırakınız benimki de yüzyıllarca camilerde okunsun ve sonra görürsünüz" diye yanıt vermiştir.[39]

Kur'an'ın mucizevî özelliğine ilişkin ortodoks görüşünü çürütmeğe uğraşan diğer İslam özgür düşünürleri arasında Mutazililer, Kur'an ile yarışan eski Arap ozanları ve bilgelerinin yapıtlarını, mükemmel ahlak ve üslup güzelliği bakımından Kur'an'daki ayet ve sureler kadar iyi olduklarını göstermek için elden ele dolaştırırlardı. Mutazili yazar ve Arap düzyazısının ustası, al-Cahiz (patlak gözlü) takma adıyla tanınan, bir Etopiyalı kölenin torunu Amr İbn Bahr (Ö. 689), "Kur'an iyi yazıyı temsil ediyor, fakat mükemmel Arapçayı değil" diyordu. Yüzyıllar boyunca birçok yazarlar Kur'an stilinde yazmaya muktedir olduklarını iddia ettiler. Bazıları bu cüretlerinden ötürü ağır bedel ödedir. Ozan ve çevirmen, Zerdüştlükten dönme, Arap dilinde ilk büyük nesir yazarı ve Arap edebiyatına çok önemli katkılarda bulunan İbn Mukaffa (Ö. 758), Kur'an'ı taklit etmeye girişmekle suçlu görülerek işkence ile öldürüldü. İran doğumlu Arap ozan ve Basralı bir özgür düşünür olan Başar İbn Burdun (Ö. 784) dizelerinin herhangi birisi, işinin ehli bir okuyucu tarafından hakkıyla ahenkli bir biçimde okunsa, Kur'an'a rakip görüleceği ileri sürülmektedir. O, kör bir şarkıcı kızın, kendi şiirlerinden birini okurken işittiğinde, Kur'an'daki karşılaştırılabilecek herhangi bir sureden -örneğin 59. Haşr suresi- daha iyi olduğunu haykırmıştı.

Çileci sufi Mutazili Abu Musa al Mozdar (Ö. 840), Karmati hiciv yazarı Mutanabbi (Ö. 965), kör ozan Abu Ala Maari (Ö. 1057) ve özgür düşünürlerden Muhadabuddin al-Hilli (Ö. 1205); yapıtlarının ahlaksal niteliği, dil güzelliği, üslubu ve sözcüklerin düzgün seslendirme ve kullanımıyla Kur'an'a eşdeğer olduğunu özellikle ileri süren- ya da onların adına ileri sürülen- en tanınmış yazarlar arasındaydı.[40] İçindekilerini, düşmanca bir eleştiri ruhu içinde değil, kişisel olarak içtenlikle öğrenmek amacıyla Kur'an'a yaklaşmış olan batılı yazarların çoğu, Kur'an'ın büyük bir bölümünü, Andrae gibi, "hayal edilebilir en can sıkıcı bir okuma (the most boresome reading that can be imaginated)" buldular.[41] Aynı şey kutsal yazısının çoğu hakkında da söylenebiliyordu.

Muhammed ve onun mesajının 19. yüzyıl savunucularından en tanınmışı olan Thomas Carlyle, Kur'an'ı "bıktırıcı bir karmaka-rışıklık, kaba, düzensizlik" olarak nitelemektedir. "Sonu gelmeyen yinelemeler, soluk kesen bitmezliği, boğuculuğu...dayanılmaz aptallığından" şikayet ederken, "Kısacası hiçbir şey! Ancak bir görev duygusu herhangi bir Avrupalının Kur'an'ı okuyup bitirmesini sağlayabilir" demişti.[42] Kur'an'daki üslup hataları hakkında uzun yazılar yazan büyük Alman Arapça bilgini Theodor Nöldeke (ö.1930), eğer bunlar bizzat Arap dilinin esnekliğinden ötürü olmasaydı, "Kur'an'ın son bölümlerini ikinci kez okumaya güçbelâ (güçlükle) dayanılabilir olacağını" belirtmiştir.

Kur'an'ın Belirsizliği Sorunu

Arap yazısının ilk biçimlerindeki yetersizlikler, çoğu Arapça sözcüklerin çok anlamlılığı ve Kur'an'nın yazıldığı belirsiz dil, kutsal kitabın yorumunda ortaya çıkan zıtlıklar ve yorumcular arasında sıkça yaygın olan karışıklığa ek olarak, pek çok gramer ve semantik problemlere götürdü. Hatta metnin kendi doğası içinde var olan güçlüklerden başka,

Kur'an'ın geniş bölümleri karanlıktır ve bazen 'vahyin iniş nedeni' (*sebeb el-nuzul*) hakkında bilgi olmayan anlaşılmazlıklar vardır. Yani vahyin inişini teşvik eden koşul ve olay ve özellikle onun işaret ettiği kişi ya da gruplar anlaşılmamaktadır. Geleneksel bilgiler böylesi olaylar üzerinde tahminlerle doludur. Belirsiz bir ayetin açıklamasını sağlama girişiminde bulunan Muhammed'in yaşam hikâyesi yazarları ve Kur'an yorumcuları, her biri kendi yöntemleri içinde, pasajlara ek açıklamalar yaparak ve dolaylı betimlerle çözümler denediler. Onlar, bazıları tamamıyla yanlış ya da hayali olduğu bilinen, koşullar, zaman ve adlar sağlayarak, yerel renk ve gerçeklik vermek için sorunlu ayete gönderme yapan birer anekdot anlatıyorlardı.

Örneğin, Kur'an "Arkadan konuşanlara ve iftiracıya yazıklar olsun" (*Kur'an 104, 1: İnsanları arkadan çekiştirmeyi, iftirayı ve yüze karşı eğlenmeyi adet edinen kimselerin vay haline*!) demektedir. Bu iftiracılığa, kara çalmaya karşı basit bir uyarı, bir öğüt olabilirdi, fakat yorumcular Peygamberin bu sözleri niçin konuştuğuna bir neden bulmak gereği duymuşlar. Bu yüzden, teksti açıklamak için bu yorumcular -ki onların çoğu Muhammed'den uzun zaman sonra yaşamışlardı-, Peygamberin arkasından konuşan ya da iftira eden bir kişi ve böylece ayetlerin geldiği hakkında, suçlunun adı ve çevresiyle birlikte bazen diyaloglu bir hikâye uydurmuşlardır. Bir açıklamada, bu kabahatı işleyen Akhnas İbn Şurayh, diğerine göre Velid İbn Mughayra ve bir başka söylentiye göre de Umayya İbn Khalf idi. Sonuç, aynı ayet üzerinde birkaç açıklama ve değişik yorumların sıkça verilmesi ve bunların çelişkili, karşılıklı uzlaştırılabilir olmamasıdır. Bir tek cümle için, her biri kendisininki ya da kendi tercih ettiği görüşü veren bir düzüne yetkili olabiliyor. Sonuç olarak ayetlerin anlamı ve okunması üzerinde -bazısı uzun süre ayakta kalan- çok çeşitli skolastik fikirler vardır. Kur'an yorumu (*tefsir*) ve açıklamalar, bir uyuşum

göstermekten çok uzaktır. Gerçek anlamını, Arapların söylediği gibi 'Allah bilir'.

Kur'an'daki değiştirmeler ve düzeltmeler

Muhammed'e inanmayan karşıtların görüşüne göre, kendisi tarafından yazdırılan kitaba, gökten inmiş değişmeyen bir kitabın kopyası olarak bakılamazdı, çünkü bizzat Muhammed'in kendisi tarafından onda sık sık değişiklikler yapılmıştır. Bazen bir ayeti diğerinin yerine geçirmişti (*Kur'an 16, 103: Kuşkusuz biz onların: "Kur'an'ı ona ancak bir insan öğretiyor"dediklerini biliyoruz. Kendisine nisbet ettikleri kişinin dili yabancıdır. Oysa bu apaçık Arapçadır*...) Kur'an'ın, Muhammed'in kendi üzerinde değiştirmeler yapmadığı, fakat sadece yol göstericiliği altında olduğunu ifade etmesi (*Kur'an 10, 15: Ya bundan başka bir Kur'an getir, ya da değiştir, dediler. De ki: Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben, bana vahy olunandan başkasına uymam. Çünkü Rabbime isyan edersem elbette büyük günün azabından korkarım*.), durumun tartışılmasını azaltmadı.

Şeytan ayetleri adı verilenler ayetler, önce halka açıklanmış, daha sonra açıkça geri çekilmişti. Aşağıda belirtildiği gibi, Muhammed tarafından önceden dikte ettirilmiş ayetlerin birçoğunun daha sonra eksik olduğu görüldü. Muhammed'in en tanınmış bir sahabisi olan Abdullah İbn Mesud adındaki bir yazıcı, onun söylediği bir ayeti kayıt etti, fakat ertesi sabah üzerine kaydettiği yaprağı silinmiş buldu. Olayı Muhammed'e haber vermesi üzerine, kendisine gece esnasında ayetin geri alınmış olduğu bildirildi. Kuşkucu hicivcilerin gösterdiği gibi, Muhammed kitabında bazı şeyleri sık sık emredecek ve sonra başka bir şey buyurarak onu kaldıracaktı. Birçok örneklerde, Muhammed kendi çevresindekilerden gelen önerilerle teşvik edilen metin içinde değişiklikler yaparak, açıklanan-

vahiylere malzeme eklemişti. Bir kere vahiy yazdırma sırasında, "evlerinde oturan inananlar, Tanrı yolunda savaşanlarla eşit tutulmamalıdır" dedi. Kör bir adam olan Abdullah İbn Umm Maktum bunu işitince, eğer başka adamlar gibi olsaydı kuşkusuz kendisinin de savaşacağını söyleyerek şikâyetçi oldu. Bunun üzerine Peygamber, bir çeşit vecd hali (kendini kaybetme durumuna) geçirdikten sonra ayeti okumayı, "herhangi bir engeli olmadan evlerinde oturan inananlar, Tanrı için savaşanlarla eşit tutulmamalıdır" biçiminde değiştirdi (*Kur'an 4, 95: Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- evlerinde oturanlarla, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz*...).

Üçüncü halife Osman'ın üvey kardeşi olan Abdullah İbn Saad adlı bir diğer vahiy kâtibi metinlerde değişiklikler yapardı[43] ve bir keresinde o, Muhammed'in düzenlediği bir ayeti tamamlamak için bir sonuç cümlesi ekledi (*Kur'an 23, 14: Sonra nufteyi alaka (aşılanmış yumurta) yaptık. Peşinden alakayı bir parçacık et haline soktuk; bu bir parçacık eti iskelete çevirdik*...) ve bu cümle Kur'an'da yer aldı. Daha sonra Abdullah İbn Saad İslamı reddetti ve Mekke'ye döndü; orada, son hecesi ve son harfine kadar Tanrı tarafından vahye dildiği söylenen kitaptaki cümlelerden birinin yazarı olmasıyla övündü. Ona göre vahiy bir aldatmacaydı[44] ve Muhammed sadece kafasının içinden geçenleri yazdırırdı[45] Ayrıca bu Abdullah İbn Saad, vahiyleri söze dökerken değiştirmesi için Muhammed'i çoğunlukla kandırmıştı.

Ebubekir'in dahi, kızı Ayşe -Peygamberin gözde hanımı- aracılığıyla Peygambere ait sözleri, daha doğrusu Ayşe ile birlikte olduğu zaman Muhammed'e gelen vahiyleri etkileyebildiği ileri sürülmekteydi. Diğer bazı vahiylerin, Ömer'den gelen önerilere yanıt olarak verilmiş olduğu söylenir. Pek çok durumlarda Muhammed karar vermekte tereddüt eder ve vahiy gelmeden önce ondan öğüt isterdi.

Ömer dahi, belki masumca, bir kereden daha fazla öğüt vermiş olmaktan dolayı övünmekteydi; çünkü o öğüt sonradan, gökten indirilenle mucizevî bir biçimde benzeşmeye dönüşüyordu.[46] İslam din bilimcileri, Kur'an'ın 220 ayetinden daha fazlasında değişimler yapıldığını kabul etmekte, fakat bunların, yetki kullanarak feshetme öğretisi ile (by the doctrine of abrogation-*nasikh*) yapılmış düzeltmeler olarak açıklamaktadırlar. Bu öğretiye göre, bazı ayetler özel bir durum için vahy edildiler ve onların sadece geçici bir uygulaması vardı; onlara söylenen ayetler koşullar değiştiği zaman değiştirilebilir ya da (atılabilirdi) silinebilirdi. Kuşkusuz bu, Kur'an'da "hiç kimse Tanrının yazısından tek sözcüğü değiştiremez" (*Kur'an 18, 27: Rabbinin kitabından sana vahy edileni oku. Onun kelimelerini değiştirebilecek kimse yoktur. Ondan başka bir sığınak da bulamazsın*.) söyleminin bulunması, inanmayanları tatmin etmemişti. Öyle ki tekste ki herhangi bir değişim, Muhammed'e gelen vahiylerin aslının bulunduğu gökyüzündeki (cennetteki) değiştirilemeyen ilk örnek Kur'an'ın da, yalnızca geçici vahiylere sahip ve değişime konu olması gerektiğini kapalı olarak söylenmiş olacaktı. Peygamber tarafından Kur'an'da yapılan değişimler, yazıcılar, hafızlar, yazmanlar, derlemeci ve çoğaltıcılar tarafından dikkatsizce ya da başka türlü tekste geçirilmiş olabilen daha küçük değişiklerden ayrı bir durumdur. Ayrıca yine bu, Ebubekir, Ömer, Osman ve ilk Emeviler tarafından daha çok kasıtlı biçimde yapılmış, çok kapsamlı değişikliklerden daha farklı bir tartışma konusudur.

Tamamlanmamış Kur'an

Kur'an'ın tamamlanmışlıktan uzak olduğuna inanan karşıtlar da vardı. İndirilmiş Kur'an, göksel kitabın tam bir çeviri yazısı değildi, deniliyor ve olmadığı ileri sürülüyordu. Tanrının bu dünya ve öbür dünya hakkında ne kadar vahiy indirmesi gerektiğinin, bir tek kitabın kapağı altına

sığabilme olasılığı anlaşılır şey değildir. Bunun olmayacağı, bizzat Kur'an'ın kendisi tarafından onaylanmaktadır (*Kur'an 18, 109: De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilave getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir*.).

Kur'an, diğer peygamberler hakkında bilinen her şeyin Muhammed'e indirilmediğini de açıklıyordu. (*Kur'an 4, 164: Bir kısım peygamberlerin hikâyelerini sana daha önce anlattık, bir kısmınınkini ise sana anlatmadık*...). Kur'an ne bir ahlak bilgileri özeti, ne de başlı başına bir hukuk kitabıydı; İslam yasaları, Kur'an'ın içinde bildirilen birçok diğer dinsel sistemlerle ortak bazı geniş ilkeler dışlandığı takdirde, onun üzerinde temellendirildiği zor söylenebilir. Mevcut Kur'an Muhammed'in bıraktığı her şeyi bile içermiyor. Mutazililer, Muhammed vahiyleri ilk almaya başladığı zaman, yazıcıların da, hafızların da onu tutmaya daima hazır olmadıklarını ileri sürüyor ve onların kendi bütünlüğü içinde kaydedilmediğini söylüyorlardı. Bu yüzden çoğu kaybolmuştu. Olasıdır ki, Muhammed'in kendisi, Kur'an'ın parçası olarak ilk vahiylerin bazısına itibar etmedi. [47] Malzeme yazılmaya başladığı zaman bile, kayıtlama bir süre için oldukça rastlantısal bir iş olarak kaldı. Muhammed henüz önemli bir kişilik değildi ve hiç kimse onun bütün sözlerinin herhangi ayrıntılarıyla korunmaya ve saklanmaya değer olduğunu düşünmemişti. Muhammed'in kendisine vahyedilmiş olan parçalardan unutmuş olabildiği ya da anımsayamadığı olasılığı Kur'an'da ima edilmektedir (*Kur'an 2, 99: Yemin ederim ki sana apaçık ayetler indirdik*...). Surelerin bazıları ve pek çok dağınık ayetler "insanların kalplerinde" taşındı, yani ezberlendi. Hafızlar tarafından unutulmuşluk ve doğal neden ya da Yamama muharebesindeki gibi savaşlar yüzünden ölümler ve kayıplar; değiştirme ve çarpıtmaya ya da malzemenin çarpıtılmasına daha fazla yardımcı olabiliyordu. Muhammed'in hanımı Ayşe'den günümüze ulaşan bir

geleneksel söylentiye göre, şimdi yetmiş üç ayet içeren bir sure (33. Ahza Suresi), başlangıçta iki yüz ayetten daha az değildi, fakat Osman'ın resmi Kur'an metni hazırlanması sırasında, noksan ayetler bulunamadı.[48] Zina olayında çiftlerin taşlayarak öldürülmesini buyuran Taşlama Ayeti'nin yazılı olduğuna inanılan bir sayfa da kayıptır. Ayşe bu sorunlu sayfanın, Muhammed'in son hastalığı sırasında yatağının altında bulunduğu, fakat ölümünü izleyen karışıklıklar içinde, başıboş gezen bir keçinin odaya girip bu parşömen parçasını yediğini anlatmaktadır.[49] Ayşe'nin bu ifadesi daha sonra, Allah'ın onu bir keçinin yutmasına ve inananlara yol göstermesi için gökten indirdiği bir yasanın ebedi kayboluşuna neden olmasına niçin izin verdiğini soran Mutazililer tarafından ele alındı.

Ebubekir ve Osman tarafından dağınık sure ve ayetler yazılı olduğu malzemeler istendiği zaman, Müslümanlar özel olarak ellerinde bulundurduklarının pek çoğunu teslim etmedikleri de görülüyordu. Bu nedenle malzemenin son ve tam birleştirilmiş tek metin içinde biçimlendirilmesi başarılamamıştır. Muhammed'in ilk yazıcılarından Ubayid İbn Kaab adlı biri kendi Kur'an kodeksini derledi. Daha fazla Irak ve Suriye'de benimsenmiş olan bu versiyonda, resmi Kur'an tekstinde görünmeyen fazladan iki sure vardı. Şiiler, Sünnileri Kur'an'ın bazı bölümlerini kasıtlı saklayıp ya da saptırarak tahrif etmekle suçladılar. Onlar, özgün Kur'an vahiylerinden ilk biçimiyle Ali ve Ehlibeyt hakkındaki bütün sureler ve ayetlerin, Osman'ın buyruğuyla atıldığı ve ateşte yakıldığını ileri sürmektedir. Onlara göre, Osman'ın tek metine indirgediği resmi Kur'an'ın tamam olduğunu ileri sürmek sahtekârlıktır. Kur'an'ın resmi tek metin saptanmasından sonra, ilk on yıl boyunca zaman zaman hafızlar, toplanmış tek metinde bulunmayan kısa ayetler ve hatta birçok ayetten oluşan uzun sureleri okumayı sürdürdüler. Dahası, paralar ve yazıtlar üzerinde ve yazılı eserlerdeki pek çok alıntı sözler, vahiy durumunda

Peygamber tarafından dikte ettirilmiş oldukları söylenen ve hepsi de atılmış olan surelerin bilinmeyen sayısını temsil edebilir.

Eski bir gelenek der ki: "Hiç kimse Kur'an'ın tamamını okuduğunu söylemesin. Onun çoğu kaybolmuşsa, tamamının ne kadar olduğunu insan nasıl bilebilir? Öyleyse, Kur'an'dan şimdiye ne kalmışsa onu okuduğunu söylesin!" [50] Osman öncesi oluşturulmuş bu Kur'an koleksiyonları Osman'ın standart tekstinden geniş bir biçimde farklılık göstermektedir.[51] Bazıları dinsel esaslar olmayan malzemeyi içeriyor; diğerleri kullanılan sözcüklerde, noktalamada, sesli ve sessiz harf çeşitlemelerinde, surelerin düzeninde farklıdırlar. Bazı durumlarda Kur'an'dan birkaç bölümün dışlanıp atılmasıyla (the exclusion of certain Koranic chapters) ve Kur'an'da bulunmayan bazı bölümlerin dahil edilmiş olmasıyla (the inclusion of chapters not in the Kur'an) farklılık göze çarpmaktadır.

Şiir Olarak Kur'an

Kur'an "ozanların ardından gidenler yoldan sapanlardır" (*Kur'an 26, 224: Ozanlara gelince, onlara uyanlar sapıklardır*) demektedir. Muhammed'in en nefret dolu bulduğu karşıtlarının iftiralarından biri, Kur'an'ın bir ozanın taşkınlıkları (*Kur'an 69, 41: Ve Kur'an bir şair sözü değildir*...), bir düş karmaşıklığı (*Kur'an 21, 5: "Hayır, dediler, bunlar saçma sapan rüyalardır; bilakis onu kendisi uydurmuştur; belki de o bir şairdir*...), yazıya geçirttiği şeylerin kocakarı masallarının bir özetini (*Kur'an 25, 5: Yine onlar dediler ki: Bu ayetler onun, başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır*) temsil ettiğini söylemeleriydi.

Kendisini ozanlarla eşleştirilme yahut bir kimse için yanlış anlaşılma korkusundan dolayı Muhammed, ozanlar ve

yapıtları hakkında nefretini ortaya koymuştur. Bir hadise göre Muhammed bir keresinde şöyle söylüyordu: "Bana göre bir şairden daha tiksindirici kimse yoktur ve herhangi birine bakmaya bile dayanamazdım. Yazıklar olsun bana, ben bir şair miyim? Bir çılgın mıyım ben? diye düşünürdüm." Aynı zamanda ozanların halkla ilgili çağrıları ve güçlerinden çekinen Muhammed, özellikle kendisine gelen suçlamalara karşılık veren Hasan İbn Thabit ile meşgul oldu.

Doğrusu Muhammed ile ozanlar arasında benzerlik arama bir temelden yoksun değildi. En eski Kur'an ayetleri, gerçekten ölçülü ve ara sıra da uyaklı nesir (*seci*), kısa çığırışlı üslup içinde verilmiş, eski (değnek vuruşlarıyla şiir okuyan) halk ozanlarını anımsatıcı usül ile okunan cümlelerden ibaretti. İlk ayetler ses benzeşmeleri-yarım uyaklar, ses yinelemeleri, ayrıca cümle içi ve sonu tonlamalarıyla (ritim) doludur. Yine ayrıca başarılı cümleler içerisindeki sözcüklerin yinelenmesi, sesler aracığıyla hypnotic (uyutucu) heceleri işleten (*Kur'an 81, 1-14: Güneş katlanıp dürüldüğünde/ Yıldızlar kararıp döküldüğünde/ Dağlar sallanıp yürüdüğünde... Gökyüzü sıyrılıp ayrıldığında/ Cehennem tutuşturulup cennet yaklaştırıldığında/ İnsan neler getirdiğini anlamış olacak*.) bir şarkı nakaratı gibidir.

Muhammed, ozanlar kadar, gelecekten haber veren bir kâhine (*Kur'an 52, 29: Sen öğüdünü ver. Rabbinin yardımıyla, sen ne bir kahinsin ne de bir deli*), çılgın *birine (Kur'an 44, 13: Sonra ondan yüz çevirdiler ve bu eğitilmiş bir deli, dediler*.), büyücüye (*Kur'an 25, 9: ...O zalimler inananlar: Siz ancak büyüye tutulmuş bir adama uymaktasınız, dediler*.) benzetildi. Zamanın ozanları ve kâhinlerinin alışkanlığı olduğu gibi, Muhammed de bazen vahiy alma anında başını örtü (*burda*) ile kapatırdı. Ozanların esinlenmelerini yazdırdığı gibi, Muhammed de vahiyleri kâtiplerine dikte ettirirdi. İlk surelerin yirmiden fazlası (*Kur'an Sure 37, 68, 77, 85 vb. Saf saf dizilmiş*

zikredenlere (Meleklere yemin ederim ki/ Kaleme ve yazdıklarına ant olsun ki/ Yemin olsun birbiri peşinden gönderilenlere/ Burçlara sahip gökyüzüne, geleceği bildirilmiş olan güne, tanıklık eden ve edilene ant olsun ki...), ozanlarının ve kâhinlerin kullandığı çeşitten bir "yemin etme formülü" ile başlar. Muhammed ozanlar, büyücü ve kâhinler gibi düşmanlarına karşı lanetleme ve beddualar yöneltirdi.

Bazı yorumcuların görüşüne göre, kendisinin bir şair olmadığı, mecnun (*Kur'an 37,36: "Bir mecnun şair için biz tanrılarımızı bırakacak mıyız?"derlerdi*.), deli ve kâhin (*Kur'an 52, 29: Sen öğüdünü ver. Allahın lütfüyle sen ne bir kâhinsin, ne de bir deli*); hele asla yalancı (*Kur'an 21, 5: "Hayır, dediler, bunlar saçma sapan rüyalardır; bilakis onu kendisi uydurmuştur; belki de o bir şairdir. Bize hemen, öncekilere gönderilenin benzeri bir ayet getirsin*) olmadığı üzerinde Muhammed'in iddialarının güçlülüğü, hayal ve kuruntularının sıkıntısı kadar, ilk dönem güvensizlikleri ve kuşkularını da göstermekteydi. Ayrıca Muhammed güven yinelemekten hiç geri kalmadı: Kur'an (36, 69) "Biz (Muhammed'e) şiir öğretmedik, ne de şiir ona yaraşır bir şeydir" diye açık bir reddetme sunuyordu.

Kur'an Yazarlığı Sorunu

Muhammed'in Mekke'de ve daha sonra Medine'deki misyonunun tam başından beri çağdaşları, onun Kur'an'ın yazarının Tanrı olduğuna ilişkin iddiasıyla alay ettiler. Kendini inandırdığı bir uydurmalar dizisiymiş gibi (*Kur'an 11, 18: Kim Allaha karşı yalan ve iftirada bulunanlardan daha zalim olabilir*?) vahiylerine hep tepeden baktılar. O bunlarla, görüşleri için, doğru ve yanlış eylemleri için hatalı olarak kutsallık sağladı, diye düşündüler. Muhammed'in ağır ve sürekli ilerlemiş olmasının bir oyunu gibi görerek kutsal kitabı (*Kur'an 25, 5: Yine onlar dediler ki: Bu ayetler onun, başkasına yazdırtıp da (ezberlemesi için) kendisine sabah-*

akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır.) reddettiler. Onu, başka birinden yararlanarak Kur'an'ı (*Kur'an 16, 103: Şüphesiz biz onların: "Kur'an'ı ona ancak bir insan öğretiyor" dediklerini biliyoruz*...) üretmekle suçladılar. İddia edilmektedir ki, kendisinin söylemek istediklerini, Tanrının söylediğini kanıtlamak maksadıyla Muhammed basit bir araç olmayı benimsedi. Bir sure ya da ayeti, nasıl izlediğini göstermek için Muhammed, Tanrı tarafından buyruk almışçasına, "Söyle-De ki!" (*Kul*!) ile başlattı. Bu buyruk Kur'an'da 300'den fazla yinelenmektedir.

Tartışılan olaylara göre bu oyun bazen diyalektik bir biçim alıyor; orada önce Muhammed hasımlarının itirazlarını sunuyor ve sonra kendisi bu itirazların karşılığı olacak bilgileri veriyordu. Örneğin, savaşmanın yasak olduğu kutsal ayda neden savaşmak gerekli olduğunu açıklamak maksadıyla Muhammed şu cümleleri içeren bir vahiy (2:214) aldı: "*Ey Muhammed! Hasımların sana kutsal ay içinde savaş yapmayı sordular. Söyle (onlara); 'kutsal ayda savaşmak kötüdür, fakat Allah'ın davasından sapmak daha kötüdür*". Muhammed'in düşmanları, Kur'an'ın içeriği onun kendi çalışmasını sunarken, birçok pasajların da başka kaynaklardan aşırıldığı ve diğer kayıtların arasına geçirildiğini ileri sürdüler. Ayrıca vahiylerin düzenlenmesinde, Yahudi ve Hristiyanlar dâhil birçok yardımcısı olduğu ve onların kendi kutsal yazılarına ilişkin bilgileri üzerinde temellendirilmiş malzemeyi birleştirdiğini ispatladılar.

Mutazililerle birlikte *İhvan al-Safa*[52] ve diğer akılcı gruplardan İslam eleştirmenleri İslam tarihi boyunca, benzer yargılarını herhangi bir biçimde ifade etmeyi sürdürdüler. Kur'an'ı, Muhammed'in kendi görüş ve düşüncelerini anlatan, genişletilmiş bir hadis kitabı olarak gördüler. Son zamanların yetkin yazarlarından Syed Ameer Ali, İslam ve İslam olmayan ülkelerde genişçe okunan, İslam dini üzerine

yazdığı kitapta, Muhammed'i Kur'an'ın yazarı olarak değerlendirmiştir.[53] Batılı bilginler Kur'an'ın, Muhammed'in öz kişiliğini çok yanlı yansıtan, tam bir insani belge olduğu sonucuna varmışlardır. Onlar Muhammed'in yazarlığının ödünç alınanlar, silinenler, değişiklikler, çelişkiler, üslup hataları, pek çok surelerin kendine özgü(ad hoc) doğası ve Muhammed'in belirgin kişisel fikirleri, arzuları, istekleri, tercihleri ve önyargıları tarafından onaylandığına inanmaktadır. Cebrail ya da başka bir haberci aracılığıyla tanrısal yazarlık fikrini bir yana atmak eğiliminde oldular hep. İtalyan Arap dili araştırmacısı Leone Caetani Kur'an hakkında; günlük emirler, haberler, ev ve aileye ilişkin olaylar üstüne yargılar ve güncel ilgi odağı olan benzer olayların yayınlandığı bir çeşit gazeteymiş gibi söz etmekte. Ayrıca Kur'an hakkında, "Muhammed'in günlüğü", "Konuşmalar", "Anı Kitabı", "Masa Sohbeti", "Vaazlar/Dinsel Öğütler", "Kendi Yaşamına Dair Notlar" ya da "Tartışmalar" gibi çeşitli adlandırmalar yapıldı. Kesinlikle, Kur'an'ın tümü Muhammed'in kendi yapıtıydı.

Kur'an'daki Düzeltme ve Değişimler Hangi Amaçlara Yöneltilmiştir?

Kur'an'ın bugünkü bilinen biçimine sokulmadan önce, Muhammed'in ölümünün ardından en az yirmi beş yıl geçmesi gerekti. Bu dönem esnasında zaten tekste değiştirmeler yapılmış ve ekleme değişiklikler hala gelmekteydi. Yeni dinin ruhsal çekirdeğini biçimlendiren kısa Mekke surelerinin çoğu, düzenli olarak dua ederken ve ritüellerde kullanıldı. Bozulduğu ve değiştirildiği çok rahat anlaşılacağından bunlara genellikle dokunulmadı. Ancak fazla çeşitlemeleriyle hala çok karmaşık olan ve halkça iyi bilinmeyen Medine sureleri düzeltme-değiştirme fırsatı verdi ve gerektiğinde yeni ekleme malzemelerle bile desteklendi. Kur'an'ın derlenmesi için yetkilerini kullanan ve özellikle son (Medine) surelerinin metinlerini elinde bulunduranlardan

toplayan halifelerin, Kur'an'da eklemeler ve çıkarmalar yaparak, herkesin üstünde olmak gibi bir saygıya layık olduklarına inanmak için çok az neden vardır. Muhammed'in ölümü üzerine, Kur'an parçalarının çoğaltılmamış ilk koleksiyonu (tek nüsha) bir yıldan fazla Ebubekir'in korumasına bırakıldı. Onun ölümü üzerine Ömer Kur'an koleksiyonundan on yıl boyunca sorumlu oldu. Ebubekir ve Ömer'in -her ikisi de çok hırslı insanlardı- kendi korumalarında iken Kur'an metnine ekleme yapmak ve değiştirmek için geniş fırsatları vardı. Ömer öldüğü zaman, elindeki bu muazzam Kur'an malzemesi korpusu (corpus, mecmua-külliyat), üçüncü halife Osman'ın mülkiyetine geçti.

Osman, metni çoğaltacak ve derlemeden yetkin bir Kur'an versiyonu yapacak kurulu kişisel olarak kendisi seçti. Bu derleme-çoğaltma süreci aşağı yukarı on yıl sürdü. Her şey gibi bu da Osman'ın gözetimi ve denetimi altındaydı. O, daha sonra bütün sureleri yok etmekten ve doğrusu, Kur'an'ı hedefleyerek, "Kitabı parçalamaktan" sorumlu tutuldu. İlk üç halife, Osman'ın resmi Kur'an versiyonu ortaya çıkmadan önce, bir çeyrek yüzyıl için Kur'an malzemesinden sorumlu oldu. Onları, peygamber aracılığıyla geçmiş olanı benimsemeyerek yeni malzeme eklemekle suçlayan İslam mezhepleri vardı.[54] Şia (Ali yandaşları), kuramsal nedenlerden ötürü, Kur'an'ın Peygamberin bu ilk ardıllarının entrikaları aracılığıyla değiştirildiği ve propaganda amacıyla bazı surelerin uydurulmuş olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle onları tanrısal vahiy olarak kabul etmeyi reddettiler. Dönemin çağdaş 'revisionist-düzeltmeci' bilginleri bile eklemeler yaptılar. Onlar iddia ederler ki, halife Ömer zamanından itibaren Müslümanların hızlı toprak kazanımları, Arabistan dışındaki ülkelerde yaşayan halklarla -özellikle Emevi halifeliği dönemlerinde- yeni ilişkiler geliştirdi. Bu nedenle o yerlerdeki Yahudi ve Hıristiyanlarla girişilen çekişmeli tartışmalar sonucu, sadece Osman'ın derleme

resmi Kur'an'ının yeniden düzeltisine değil, fakat yeni malzemelerin de aralara sokularak bir başka karşılaştırmalı son metin düzenlemesine gidilmiştir.

Al-Kindi (ö. 915), Emevi halifesi Abdülmelik zamanına kadar inen birbirine hasım Müslüman gruplar tarafından yapılan Kur'an metinlerindeki tüm değişiklikler ve bozmaları anlatmaktadır.[55]

Emevi halifesi Mervan I (684-685), Muhammed'in dul eşi Hafsa'ya emanet edilmiş olan özgün Kur'an metnini yakıp ortadan kaldırmıştı. Bu, Mervan'ın oğlu Abdülmelik'e (685-724) daha fazla değişiklikler yapmak için yol açtı ve zulmünden ötürü çok nefret edilen Irak valisi Haccac İbn Yusuf aracılığıyla iş tamamlandı. Sesli harfler ve fonetik işaretler sokarak, Kur'an'ın farklı versiyonlarından zıtlıkları kaldırmak bahanesiyle Haccac, bizzat metine eklemeler ve önemli değiştirmeler yaptı. Böylelikle Kur'an'ın karşılaştırmalı son metin düzeltisinin ne olduğu ortaya koyuldu.[56]

İlk halifelerden Ebubekir, Ömer ve Osman'ın Kur'an metninde yaptıkları değişiklikler kişisel ya da kuramsal nedenlerden dolayıydı. Emeviler tarafından yapılan değiştirmelerin ise, siyasal, hanedanlık ve sömürgeci-yayılmacı hedefler nedeniyle olduğu açıktır. Değişimler, İslam inancına daha farklı bir hüviyet vermek, özel olarak Arap yazısını desteklemek, Arap nasyonalizmini korumaya almak ve Arabizm eğilimlerini desteklemek için gerekli görüldü. Böylece Arap halkının dinsel ve kültürel egemenliğini tam yerleştirmek ve İslamı, Hristiyanlığa ve Museviliğe üstün, onlardan farklı seçkin bir din olarak sunmak amacıyla Kur'an'ı, bu değişikliklerle araç yaptılar.

Arapların yaratılmış halkların en hayırlısı, Arabistan'ın kutsal toprak, Mekke'nin dokunulmaz kent ve güzel (hub)

Kâbe'nin ise dünyanın orta yeri olduğu; dinlerin en mükemmeli İslam, dillerin kutsalı Arapça, bütün vahiylerin tacı Kur'an, Muhammed'in eşi olmayan peygamber olduğu inancı, yani bütün bunlar Arap şovenizminin ruhunu ateşlemekte başarısız olmazdı kuşkusuz. Ancak egemenlik için, fetih için de adalet sağlamazdı. Bütün bunlara rağmen, Tanrı tarafından gönderilmiş, mükemmel ve değiştirilemezlik inancıyla Kur'an Arabizmin bildirisi oldu. Muhammed'in kendisi de, Logos (Söz) olarak -bazı aşırılar tarafından yarı-tanrısal statüye de yükseltilmiştir- Arap halkının atası bir ilk örnek kişiliğe dönüştürüldü.

Muhammed'in Hristiyan Öğretmenleri

Muhammed'in dolaylı etkilenmiş olduğu kişilerden başka, doğrudan bir biçimde etkilendiği görünen ve kendilerine öğretilerini formüle etmesinde çok borçlu olduğu bazı kişiler de vardı. Muhammed'in düşmanları, onun ileri sürdüğü öğretileriyle ilişkili olarak, sık sık Hristiyanların evlerini ziyarete gittiğinin farkına vardılar. Bu yüzden onu, kısmen çok eski kutsal yazılardan alınmış malzeme ve kısmen çeşitli yabancı kaynaklardan Kur'an'ı ustaca düzenlemekle suçladılar. Onun herşeyi dinlemeğe hevesli bir kulak (*Kur'an 9, 61: O her söyleneni dinleyip kabul eden bir kulaktır, diyerek peygamberi incitenler de vardır*...) olduğu ve "Kulaktan dolma" bilgileri eleştirildi. İşittiği bütün hikâyelere kolayca kanması ise onun ahmaklığına verildi. Sabah-akşam eski masalları yazdırtarak (*Kur'an 25, 5: Yine onlar dediler ki: onun, başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır*.), ona yardım eden başka insanlar tarafından eğitilmekten kendisini sorumlu tuttular (*Kur'an 44, 14: Sonra ondan yüz çevirdiler ve: Bu, öğretilmiş bir deli dediler*.). Ayrıca, öğreticilerinin bazılarının yabancı (*Kur'an 16, 103: Şüphesiz biz onların: "Kur'an'ı ona ancak bir insan öğretiyor" dediklerini biliyoruz.*

Kendisine nispet ettikleri şahsın dili yabancıdır. Hâlbuki Kur'an apaçık Arapçadır.) olduğu ileri sürülüyordu.

Muhammed, ödünç almaktan sorumlu tutulmayı, bundan önce herhangi bir kitap okumadığını, ne de birinden kopya çektiğini söyleyerek karşı çıktı (*Kur'an 29, 48: Sen bundan önce ne bir yazı okur, ne de elinle yazı yazardın. Öyle olsaydı, batıla uyanlar kuşku duyardı*.). Bir yabancının onu eğittiğine gelince, ima ettikleri kişinin dili yabancı dildi, oysa Kur'an açıkça Arapça yazılıydı (*16: 103: Açıklaması önceki paragrafta verildi. İ.K.*). Yahya, al-Baydawi, al-Zamakshari, Abbasi, Jalalain ve diğer Müslüman yorumcularının yazılarına dayanan bilginler, ilgisi olabilen - Arap ve yabancı- kişileri kesin saptama girişiminde bulundular, fakat ayrıntılar çok azdı ve konu belirsiz kaldı. Muhammed bazı bilgileri Yahudilerden toplamış olabilir. Onun güvenilir öğretmenlerinin büyük çoğunluğunun Hristiyanlardan olduğu görülür. Kur'an yorumcusu Hüseyin, Muhammed'in her akşam bir Hristiyanın evine gitme ve Tevrat (*Pentateuch*) ve İncil dinleme alışkanlığında olduğunu söylemekteydi. Birçok İslam yazarları, Muhammed ile arkadaş olduğu bilinen ve Kureyşliler tarafından Muhammed'i yetiştirdiği söylenen başka bireyleri de zikretmişlerdir.

Onları sırayla aşağı alıyoruz:

1. Abdul Kayis kabilesinden Kayis, Muhammed'in sık sık evinde görüştüğü bir Hristiyandı.

2. Cabra, ortodoks Hristiyan bir Yunan genci. Mesleği kılıç yapımcısı olan bu kişi, Hadramaut'tan gelip Mekke'de yerleşmiş bulunan bir ailenin kölesiydi. Musa'nın dinsel yasalarını, İsa'nın öğretileri ve peygamberleri çok iyi okumuştu. Evini sıkça ziyaret eden Muhammed'e bu kitapları okuyup açıklardı.[57]

3. Abu Takbiha da bir Yunan idi ve Muhammed sık sık onun dinsel konuşmalarını dinlemeye giderdi.

4. Sinan oğlu Sohayb bir Yunan ortodoksu ve Güney Mezopotamya'daki Obola'dan Pers valisinin yeğeniydi. Obola'yı yağma eden bir harami çetesi tarafından kaçırılmıştı. Eğitimli bir Bizanslı olan Sohayb ellerinden kurtulup Mekke'ye geldi. Burada zenginleşti ve daha sonra İslamı kabul etti.

5. Aysh, bir başka köle. Biraz öğretim görmüş bir kişiydi, o da Muhammed'in izleyicisi oldu.

6. Hristiyan Tamim kabilesinden Abu Rokaya, yaşamında dürüstlüğüyle tanınır. İyilikseverliği, doğruluğu ve özgecil hizmetleri ona "halk keşişi" sıfatını kazandırmıştı.[58] Daha sonra İslam dinine girdi ve Muhammed'in en yakın arkadaşlarından (sahabi) biri oldu.

7. Bir Hristiyan olan Tamim al-Dari'nin Muhammed'in eschatolojik (öbür dünya ve yeniden doğuş vb.) düşüncelerini etkilediği söylenir. O da daha sonra İslam dinine geçti. Bazen Abu Rakoya ile karıştırılır.

8. Addas, Mekke'ye yerleşmiş Nineveh'li (Ninova) bir Hristiyan keşişiydi. Hatice Muhammed'i ona götürmüş ve o, tanrısal vahiy getiren melek olarak Cebrail'in anlam ve önemini açıklamıştı. Muhammed onunla uzun konuşmalar yapardı. Bu kişi, Muhammed'in 619'da Tayif'e sığınmayı araştırırken, kendisine yardımcı olan Addas ile karıştırılmamalıdır.

9. Ninovalı İbn Hişam diye bilinen Yunus, Addas'ın kardeşiydi. Kendisinin cezbeye (çileyle yücelme) kapılma disiplini aracılığıyla peygamberlik gücüne eriştiği söylenir.

10. Yasra ya da Abu Fukayha, Muhammed'in ziyaretinde bulunduğu Mekkeli bir aile de hizmetçi olarak çalışan Hristiyan eğitimi almış birisiydi. Yasra ona İncil nüshalarından okur ve Muhammed de dikkatlice dinlerdi. Yasra'nın kız kardeşi Fukayha Habeşistan sürgününe gitmiş olan Hattab ile evliydi.

11. Kur'an yorumcusu Abbasi tarafından bir Hristiyan olarak tanıtılan Kayin'in, Kur'an'ın içinde geçen bazı hikayeleri Muhammed'e anlatmış olduğu bildirilmektedir.

12. Yamama'lı Abdul Rahman'ın da, Muhammed'in çağdaşları tarafından, onun fikirlerinden bazılarını Peygamber aşılamış olduğuna inanılır. İbn İshak, Muhammed'in Yamama'dan Abdul Rahman adından bir Hristiyan ile ilişkileri bulunduğunu onaylamaktadır. Bilginler bu kişiyi Musaylima ile eşleştirirler.

Kur'an'da Namaz/Dua etme

Namaz [59] [60] Kur'an'da tanımlanmaz ve ne de kesin bir düzene konmuştur. Ne Peygamberin kendisi ne de sahabileri, daha sonraki din bilginleri tarafından üzerinde birleşilmiş katı biçimlenmeleri yerine getirmişlerdir. Peygamberin ölümünü izleyen ilk yüzyıl içinde günlük *salât* (namaz) sayısı kesin olarak beşe çıkarılmış ve birkaç *hadis* ortaya atılarak (*Sahih al-Buhari vol. vıı*ı ve *Sahih Muslim vol. ıv'de* geçen) günde beş vakit ibadete destek yapılmıştır. Muhammed dua törenlerini formüle ederken, hiç kuşkusuz birçok bakımlardan Ortadoğu'daki Hristiyan Keşişlerin rutin tapınmalarından (dularda düzenli ara vermeler, diz üzerinde oturmalar, secdeler vb..) etkilendi. Kur'an, tapınma yerleri olarak mescitler, kiliseler ve sinagoglara göndermeler yapar (*Kur'an 22, 40: ...Bir kısım insanların (kötülüklerini), diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allahın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve*

mescitler yıkılır giderdi...). Yine kiliseler ve sinagoglara gönderme yapan bir Hadis'e göre ise, Müslümanlara "onların içinde ibadetinizi yapabilirsiniz, orada şer yoktur" denilmektedir. Muhammed'in kendisinin arada sırada bir sinagogu ziyaret ettiği söylenir. Ayrıca Muhammed, 628 yılında Najran'dan gelen bir Hristiyan heyetine mescitte dua etmesine izin verdi. Muhammed, bir topluluğa, hemen hemen topluma ilişkin fırsatlar olarak toplu tapınmaya itibar ederdi ve törensel kurallar, yani abdest alma ve namaza durma usülleri rasgele uygulanıyordu. Muhammed, şimdi ortodoks Müslümanların ısrar ettiği gibi çoraplı ya da yalınayak namaz kılmazdı, tam tersine ayakkabılarıyla tapınma alışkanlığındaydı. Sadece tozu-toprağı gitsin diye ayaklarını yere vurur ya da süpürürdü. Shadad İbn Aus, Muhammed'in "Yahudiler ayakkabıları ve çizmeleriyle dua etmezler, öyleyse siz onların tersini yapın" dediğini rivayet eder.[61]

Bir hadis, namaz sırasında inananların birbirleriyle serbestçe konuştuklarını kaydeder. Muhammed'in kendisi bazı kereler, ibadet esnasında sevgili kız torunu Umama'yı omuzunda taşırdı; onu sadece eğilirken (rükûda) ve secdeye kapanırken yere oturtur, sonra onu yeniden omuzları üzerine çıkartırdı. Diğer bir hadis, Ali'den torunları Hasan ile Hüseyin'in namaz esnasında sırtına çıktıklarını söylemektedir. Kur'an'ın hiçbir yerinde günde beş kez ibadet etmek için açık bir emir yoktur. Ayrıca sonraki Ortodoks İslamın beş vakit namaz reçetesinin kesin olarak Muhammed yaşarken saptandığına dair sağlıklı bir kanıt da yok.[62] Kur'an'ın dağınık ayetleri üzerinde yapılan analiz, namazların söylenildiği günün zorunlu saatleri ya da vakit sayısı hakkında herhangi bir tanımlamaya götürmüyor.

Bir Müslüman dan dua etmesi (namaz kılması) için talep edilen vakit sayısı, bizzat Muhammed'in kendi uygulamasından da zor çıkarılabilirdi. Peygamber çok ibadet

eden bir kişiydi. O çeşitli zamanlarda, fırsat buldukça, daima belirli vakitlerde olmayan, bir günde beş kereden daha fazla namaz kılardı. Onun ve sahabilerinden bazılarının, tıpkı Hristiyan keşişleri gibi "günün üçte ikisi ya da yarısını, ya da gecenin üçte birini" (*Kur'an 73, 20: Senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, bazen yarısını, bazen da üçte birini yatmadan ibadetle geçirdiğini ve beraberinde bulunanlardan bir topluluğun da böyle yaptığını Rabbin elbette biliyor*...) ibadet ederek geçirdikleri bilinir.

İbn İshak, Muhammed'in Gece Seyahati, yani Mirac sırasında göksel perdeler önünde dururken, bir Müslüman'ın kaç vakit namaz kılması gerektiğini sorduğu öyküsünü anlatıyor: Bir ses "günde elli kere" diye yanıt verdi. Aşağı inerken Musa Muhammed'e "geri dönmesini ve her hangi bir Müslüman'ın böylesine sıkça namaz kılmak zorunda kalmaktan hoşlanmayacağı için sayının azaltılmasını sağla", diye konuştu. Musa tekrar tekrar onu geri göndererek derece derece otuza, sonra yirmiye, ona, en sonunda beşe indirtti. Musa bunun bile fazla olduğunu hissettirdi, fakat tapınmayı azaltmak için bu kadar sık geri dönen Muhammed, daha fazlasını istemekten utandı ve öyle kaldı.

Bu hikâyenin çağrıştırdığı, bir Müslüman'ın günde elli ya da beş vakit namaz kılma zorunda olması değil, fakat "Tanrıyı sık sık düşünmesidir" (*Kur'an 33, 41: Ey insanlar! Tanrıyı sıkça zikredin* .). Kur'an'da yazılı olduğu gibi, "Tanrıyı ayakta dururken, otururken ve yatarken" (*Kur'an 3, 191: Onlar ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken Allahı anarlar*...) ve hatta "yaya yürürken ve at üstündeyken anımsamaları, zikretmeleridir" (*Kur'an 2, 239: Eğer-herhangi bir şeyden- korkarsanız, namazınızı yürüyerek yahut binmiş olarak kılın*...). İnananların üzerine bu kadar ağır yük yüklememek maksadıyla Muhammed, kendi örneğini izleyerek, Müslümanların ibadetleri üzerinde azaltma yaptı. Onun tapınmaları belirli olmayan "fasıla namazının" çeşitli

vakitleri kadar, şafak öncesi-şafak sonrası, öğle öncesi-öğle sonrası, güneş batımı öncesi-güneş batımı sonrası, geceleyin ve gece yarısı sonrasıydı. Muhammed, Müslümanlar için sınırlama hissettiren düzenleme örneğini, sabah ile öğle ve akşam ile gece namazlarını birleştirip, bazı Müslümanların standart olarak değerlendirdiği günde iki vakit'e indirerek verdi. Bu, Kur'an'daki "dualarınızı gün batımında ve sabah erken yapınız" (*Kur'an 17, 78-79: Gündüzün güneş dönüp, gece karanlığı bastırıncaya kadar namaz kıl; bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı tanıklıdır./Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus nafile olmak üzere namaz kıl*...) buyruğu üzerinde temellendirilir.

Namaz kılarken yüzün çevrildiği yön dahi bir kuşku maddesi olmuştu. Mutazililer, yandaşlarının ortak duygularını geliştirmek için Mekke'ye doğru dönme talebinin Peygamber tarafından önerilmiş olması gerektiğine inanırlar. Çünkü Kur'an açık bir biçimde belirtmektedir: "Yüzünüzü doğuya ya da batıya çevirmekte dindarlık yoktur" (*Kur'an 2, 177: Hayır ve iyilik yüzlerinizi doğu veya batı yönüne çevirmeniz değildir. İman ve dindarlık Tanrıya, ahiret gününe, meleklere, kitaplara ve peygamberlere inanmakla olur*...). Ve yine "doğu ve batı Tanrınındır; bunun için her ne yana dönseniz, Tanrının yüzü oradadır" (*Kur'an 2, 115: Doğu da Alla hındır, batı da. Nereye dönerseniz Allahın yüzü oradadır, rıza gösterir*...). Muhammed dua ederken, Arapça okunmasında ısrarlı olmadı; yandaşlarına dualarını kendi ana dillerinde söylemelerine izin verdi. Bu izni almada birinciliği Salman-i Faris'e bağışladı.[63]

Mekke yönünde programlanmış, inananların geniş çoğunluğuna bir günde birkaç kere belirli vakit sayısı, bir yabancı dil içinde (Arapça olarak) monotonlaştırılmış namazların bütünlük fikrini düşünen, örneğin bazı Sufiler gibi, Müslümanlar vardı. Dualarını katı bir biçimde abdest-gusül, dizüstüne oturma ve secdeye kapanma

zorunluluklarıyla yaptılar; asıl inançlarına aykırı, mekanik töre biçimine sokulmuş olarak ve hatta dindar görünüp ikiyüzlülük içinde uyguladılar...

III KUR'AN VE FATIMİ İSMAİLİLERİN TAVİL'İ

(BATINİ YORUMU)

Asghar Ali Engineer

Kur'an tanrısal, fakat yorumu(tefsir) insanidir. Bundan dolayı çeşitli Kur'an ayetlerinin birbirinden farklı yorumları bulunmaktadır. Kur'an ayetlerinin yorumundaki farklılıklar daha sonraki bir gelişme değildir; Muhammed Peygamberin dünyadan göçüşünden kısa bir zaman sonra başladı. Peygamberin ileri gelen bir kısım sahabileri birbirinden farklılaşmaya, bozuşmaya başladılar ve zaman geçtikçe bu farklılıklar inançsal görüşlerinde de derinleşti. Yorum farklılıklarının çok çeşitli nedenleri vardır. Kuşkusuz en başta gelen, anlayıştan doğan farklılıklardı. Herhangi bir metin ve daha çok da simgeselliğe eğilimi olan kutsal metin, bir insanın kendi algılama ve zihinsel kapasitesine bağlı olarak anlaşılır. Ayrıca, bu ayetlerin anlaşılması, insanların kendi kişisel ya da ailesel geçmişine bağlıdır; kabile geçmişinin görgü ve terbiyesi, bağlı bulunduğu topluluğun kendine özgü özellikleri (ethos) dahi önemli bir rol oynayacaktır. Müslümanlar zaman ilerledikçe siyasal kavgalar içinde anlaşmazlıklara düştüler ve bu kavgalar, Kur'an ayetlerinin yorumlarına da yansıdı. Tartışan, kavgalaşan partiler, her biri kendisinin durumunu yasallaştırmaya çalıştı. Bunu, kendi durumlarına uygun düşen ya hadisler ya da Kur'an ayetlerinin yorumu aracılığıyla yapmayı denediler.

Ayrıca, daha İslamın ilk döneminde birçok mezhepler ortaya çıktı ve her biri doğruluğunu, Kur'an ayetlerini kendi öğretileriyle uyuşum içinde yorumlayarak kanıtlamaya çalıştılar. Bunların öğretisel farklılıkları ve biçimlenmeleri, al-Bağdadi'nin *Al-Farq bayn al-Firaq* ve diğer bazı erken dönem kitaplarında (özellikle al-Şehristani'nin *al Milal val Nihal* adlı yapıtında, İ.K.) işlenmiştir. Bu mezheplerin herbiri, çeşitli Kur'an ayetlerini kendi yöntemleri içinde yorumlamaya

çalıştılar. Hem siyasal hem de doktrinel farklılıklarla bir çözüme ulaşmak olanaksızdı. Ayrıca, hukukçular (fukaha) arasında da farklılıklar gelişti. Bu hukukçular da Kur'an ayetlerini, kendi hukuksal konuları anlayışına uygun biçimde yorumladılar. Böylece Sünni İslam içinde de dört büyük fıkıh ekolü gelişti. Aynısı Hadis literatürünün de gerçeğidir. Kur'an ayetlerinin değişik yorumları için diğer nedenler arasında mezhepsel farklılıklar en önemli ve en ilginç rolü oynar. Gerçekten, mezhep farklılıklarının Kur'an ayetlerinin farklı yorumlanmalarında çok belirleyici rol oynadığını söylemek abartma olmayacaktır. Yine diğer mezhepsel farklılıklar arasında, Sünni ve Şiiler arasındaki farklılıkların çok daha çekişmeli rolü olduğu sanılmaktadır. İslam'da başka iki mezhep, bazı Kur'an ayetlerinin yorumu ve anlaşılmasında Sünniler ve Şiiler kadar fazla farklılaşmamıştır. Sünni Hadis külliyatının (corpus), Şiilerinkinden ayrı olarak gelişmesinin nedeni de buydu.

Bağımsız Kur'an Yorumu

Sonuçta Şiiler de Oniki İmamcı ve İsmaililer olmak üzere birçok alt bölünmelere ayrıldılar. İsmaililer, sadece Sünni yorumlarından değil, aynı zamanda Şii yorumu ana görüşünden de temelden farklı olan, kendi bağımsız Kur'an ayetleri yorumu geliştirdiler. Bu makale de değinmek istediğimiz konu İsmaili yorumudur. Ancak konuya girmeden önce, makalelerimizden birinde işlediğimiz İsmaili öğretilerini burada kısaca özetleyerek, okuyucularımıza bir anımsatma yapalım. İsmaililer, Oniki İmamcı Şiilerden, beşinci İmam (Şiilere göre altıncı İmam) Caferi Sadık'ın ardılı (halefi) sorununda ayrılırlar. Halifeci öğretinin Sünni İslam'a ait olduğu gibi İmamcı öğretinin de Şii İslam için ana öğreti olduğunu belirtmek gerekir. Şia inancına göre İmam, Peygamberin kızı Fatima ve Ali'nin soyundan gelmeli ve böylece de daima oğul babaya ardıl olacaktır. Şii mezhebinin hangi kolu olursa olsun bu öğreti hep merkezde kalır. Şii alt

bölünmeleri (kolları) arasındaki farklılıkların çoğu, her zaman değilse de, bir önceki İmamın ardılı sorununda olmuştur.

Hanefiler (*Sünni Hanefi mezhebinin kurucusuyla karıştırılmamalıdır. Bunlar da Kaysaniler, Muhtariler, Haşimiler vb. kollara ayrılır, İ.K.*) Ali'nin oğlu Muhammed bin Hanife'nin İmam olarak babasına ardıl olduğuna inanır. Benzer şekilde Zeydi Şiiler, Zeyneabidin'den sonra oğlu Zeyd'i İmam tanırlar. Zeydiler çoğunlukla Yemen'de yaşamaktadırlar. Aynı biçimde İsmaililer, İsmail'in, İmam Cafer Sadık'ın ardılı olduğuna inanır, oysa Oniki İmamcı Şiiler Musa Kazım'ın Cafer Sadık'tan sonra İmam olduğunu kabul ederler. (*Yazarın tanımadığı anlaşılan Anadolu ve Balkanlar'da yaşayan Alevi-Bektaşiler de ardıl İmam olarak Musa Kazım'ı bilmektedir. İ.K.*)

Oniki İmamcıların ilgili olduğu İmamlık zinciri, yeniden ortaya çıkması beklenilen 12. imamın (Mehdi'nin) gizlenmesiyle sona erdi. İsmaililerin bağlı olduğu İmamlık makamı ise İsmail'in soyu üzerinden sürdü ve 21. İmam Tayyib gizlenmeye çekildi, kayboldu. Fakat İsmaililer, Oniki İmamcılar gibi onun yeniden dünyaya geri döneceğine inanmazlar. Diğer taraftan onlar, İmamın soyunun süreceğine ve onun soyundan bir gün zamanın İmamı zuhur edeceğine inanırlar. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, İsmaililer de İmam Mustansir Billah'tan sonra, İmamlığın ardılı sorunu üzerinde ayrılık oldu. İsmaililerin bir bölümü Mustansir'in genç oğlu Mustali'yi yerine ardıl olarak atadığına inandılar, öbür kısmı ise büyük oğlu Nizar'ı İmam olarak kabul ettiler. İmam Tayyib Mustali koluna bağlıdır. (*Hindistan'da Bohralar adıyla tanınan Mustali İsmailileri kolundan olan yazar nedense, 20 milyondan fazla nüfusla çoğunluğu oluşturan Nizari İsmaililerde Nizar'ın soyundan 49. İmam Kerim Ali Ağa Han ile sürmekte olduğundan söz etmemektedir. İ.K.*)

Açıklığın (Zahiri) ve Gizliliğin (Batıni) Anlamı

Bu makalede biz asıl olarak, Mustaliler ve Nizariler'in ayrılmasından önceki İsmaililer tarafından yapılan Kur'an yorumunu konu edindik. Druziler de temelde İsmailidirler ve Druzileri ayrı bir makalede işleyeceğiz. Onlar İmam al-Hâkim'in ölümünden sonra İsmaililer'den koptular. Druziler de, İsmaili görüşten temelden farklı olan kendi Kur'an yorumlarını geliştirdiler. İsmaililer, diğer bütün Şiiler gibi, tavil olarak niteledikleri Kur'an'ın gizli anlamı olduğuna inanırlar. Sünni İslam'ın Tafsir literatüründe-yorum edebiyatında, Tafsir ve tavil hemen hemen aynı anlamda-eşdeğer olarak kullanılır. Fakat Şii İslam'da her ikisi de ayrı anlama sahiptir; Tafsir (yorum) Kur'an'ın açık (zahiri), tavil ise gizli(batıni) anlamını gösterir. Sünniler ve Şiiler Kur'an'daki 3.Sure "Ali İmran"ın 7. Ayeti üzerinde farklı yorum yaparlar. Sünni yorumcular bu ayeti şöyle anlamlandırır: "...Hiç kimse onun tavil'ini bilmez, Tanrı korur, sadece Tanrı bilir. *Rasikhun fi'al ilm* (ilimde çok yükselmiş olanlar, büyük ulema) derki; 'biz ona inanıyoruz, her şey Tanrımızdandır" Böylece, Sünni Kur'an yorumcularına göre sadece Allah, tavil bilgisine sahiptir ve *Rasikhun fi' al-'ilm*, bu (gizli) bilgiye sahip değillerdir; onlar sadece, bu (tavil) bilginin Allaha özgü olduğuna inanırlar.

Diğer yandan Şiiler, tavil bilgisine *al-Rasikhun fi' al-'ilm* tarafından da sahip olunduğuna inanırlar, fakat asıl (bu gizli ilime sahip olanlar) Ali ve Fatima soyundan gelen İmamlardır. Yani, sadece Allah değil, fakat aynı zamanda Peygamber, onun vasisi Ali ve soyundan gelen İmamlar da tavil bilgisine sahiptirler. Şimdi en önemli soru: nedir bu tavil? İsmaili edebiyatında (*genelde tüm Alevi literatüründe İ.K.*) *ilm al-ledünni* (ilm-i ledün, gizli bilim) olarak ifade edilir; bu sözlü olarak Peygamberden *vasi*'sine (Ali'ye), *vasi*'den imama ve sonra bir imamdan diğerine geçer. Eğer biz tarihsel olarak incelemeye gidersek, o zaman, tavil

edebiyatının asıl sergilemesini çok daha geç, Abbasi döneminde buluruz. Gerçekten, İsmail'in (İmam) atanması hakkındaki tartışma ve arkasından gelen Şii toplumu içinde bölünmeler bu dönemde oldu. Yunan bilim ve felsefesi İslam dünyasına yayılmasından sonra İsmaili İmamları ve *dai* ler, yani İsmaili inancına çağıranlar tarafından, Kur'an ayetleri gizli anlamlandırma (tavil) yapılmaya başlandı. Daha önce *Rasail İkhvanus Safa (Temizlik Kardeşleri Risaleleri) üzerinde ayrı bir makale yazmıştık. (Konuyla ilgili olarak, bu sayfalarda çevirip yayınladığımız Asghar'ın İkhvanus Safa üzerinde bu makalesine bakılabilir. İ.K.) İsmaili literatüründe bu Risalelerin çok büyük önemi vardır. Bu Risaleler, sistematik olarak tavil'i sergileme girişimi olmasa da, tavil öğelerini içermekte ve tavil disiplinini sergileme başlangıcı olarak alınabilir. İkhvanuss Safa'nın özellikle elli üçüncü Risalesinin tamamıyla tavil ile ilgili olduğu düşünülmektedir.*

Tavil Sadece İsmaili Mezhebine Özgü

İsmaili *dai*'leri, özellikle Seyyidna Yakub al-Sicistani, Seyyidna Cafer Mansur al-Yaman, Seyyidna Kadı al-Numan, Seyyidna Hamiduddin Kirmani, Seyyidna Muayyad Şirazi, Seyyidna Hatim ve diğer birçokları bu seçkin ve örneği olmayan tek disiplinin gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. *İlm-i tavil*'in (gizli/batıni bilimin) gerçekten sadece İsmaili mezhebine özgü olduğunu söylemek abartma olmayacak. Tavil ilmi, zamanın bütün mevcut bilgilerini/bilimlerini, -özellikle Abbasiler tarafından Yunan klasiklerinin Arapçaya çevrilmesiyle tanınmış, yaygın-laşmış bulunan Yunan bilimini- İslami öğretilerle birleştirmek için büyük bir girişimdi. Kuşkusuz İsmaililer *tavil İlmi*'nin, popularize edilmiş Yunan bilimiyle geliştirilmediğine, ama daha da erkenlere gönderme yapıldığı gibi, İmamdan İmama geçen *ilm-al Nubuvvet*'in (Peygamberlik ilmi) bir parçası olduğuna inanırlar. Fakat tarihsel olarak konuşunca, *İkhvanus Safa Risaleleri* yazılmadan önce *tavil*'in kaydına rastlamıyoruz.

Denilebilir ki, İsmaililer arasında tavil bilgisi, yalnızca Yunan bilim ve felsefesinin başarısıyla ya da çağrısıyla karşı karşıya gelindiği zaman yazıya geçirildi.

Şiiler arasından Aşari'ler bu düşünsel mücadeleye çağrıyı, Yunan felsefesine toptan muhalefetle karşıladılar, üstelik onu reddetmek için onun araçlarını kullanarak. Oysa İsmaililer bunu, onun evrenin yaratışı (kuramı) dahil Yunan biliminden aldıklarını İslamın temel öğretileriyle (birleştirip) yaratıcı bir sentez yapma girişimiyle karşıladı. Böylece Aşariler ve İsmaililer, Yunan felsefesini düşünsel mücadeleye çağrısı ya da meydan okuması ve onun İslam dünyası üzerindeki büyük etkisini değişik karşılama yöntemleriyle yonttular. Bu etki hakkıyla değerlendirilmedi. İsmaili *tavil,* akıl üzerinde yapılandırıldı. Arapça'da *tavil* sözcüğü, "birinci, asıl, ilksel olmak ya da sözcüklerin asıl-temel anlamını vermek" demektir. İşte İsmaililere göre de, Kur'an'ın ayetlerinden her birinin, açık olanından başka temel, yani gizli anlamı vardır ya da ikinci bir anlama sahiptir. Onlara göre asıl mümin bilen, bilgi sahibi olan kimsedir ve o kimse Kur'an ayetlerine, gerçek ve gizli (batıni) anlamıyla inanandır.

İsmaililer, bir Müslüman ile bir mümin arasında fark olduğuna ileri sürerler. Kelimeyi (Şehadeti) ezbere okuyan ve namaz kılma, oruç tutma, zekât verme, hacca gitme gibi bütün açık-görünen (zahiri) tapınmaları yerine getiren kimse Müslüman'dır. Ancak Mümin, Müslüman olmaktan daha fazlasıdır. Bir mümin sadece zahiri ibadetleri yerine getiren değil, fakat bu tapınmaların (rituals) anlamını, ne demek istediğini, amacını, aslı ve gerçek özüne, kısacası batıni (anlamda) inanan kimsedir. İsmaililer, 49.surenin 14. ayetini şöyle yorumlamaktadır:

"Çöl sakinleri derki: Biz inanıyoruz (*amenna*). Deki: Siz inanmıyor, fakat

> (sadece) dilden söylüyorsunuz; biz teslim oluyoruz (*aslamna*). Sizin kalplerinize henüz iman girememiş."

İsmaili ilahiyatçılarının görüşüne göre işte bu ayet, İslam ile İman arasında, yani teslim olanlar (Müslümanlar) ve inananlar (Mümin) arasında açıkça ayırım yapar. Onlara göre sadece görünen, açıkta, zahir olan kabul edilmez, fakat ciddi inanç batındadır, yani gizli ve esas olandır.

Yol Gösteren Giz

Daha fazla ilerlemeden önce, batın ve *tavil* yönteminin ne olduğunu anlamak gereklidir. Ayrıca sıradan insanların gerçek anlamlandırmayı ya da tavili bilmediğinin düşünülmesi önemlidir. Çünkü bilenler sadece seçilmiş ya da bilme yetkisi verilmiş pek az kişidir. *Tavil*'in içeriği sıradan müminlerden bile kesinlikle yol gösterici-eğitici bir sır olarak saklandı. Nedeni açıktı; İsmaililer, Ortodoks Müslümanlar tarafından heretik (sapkın) olarak görülüyordu. İmam Ghazali (Ö. 1111) Batınilik üzerine bir kitap yazmış ve onları suçlamıştı. Onlar, doğru olmadığı halde, *tenasuh* ve *hulul* anlayışıyla Tanrının İmamda görünüm alanına çıktığı ve ruhların başka bedenlere geçtiğine inanmakla suçlanıyorlardı. Kahire'deki Al-Azhar Üniversitesi İsmaili Araştırmaları Bölümü Başkanı olan Dr. Kamil Hüseyin, böyle iddiaları tamamıyla reddetti. Fakat İsmaililer çoğunlukla kendi gerçek inançları hakkında yanlış anlayış içindedir. Böyle suçlamalar korkusu yüzünden İsmaililer, batini tanrıbilim içindeki kendi inançlarını ve onu (batını tavili) sadece seçilmiş ya da sırlar (bilme yetkisi) verilmiş az insanın açıklama yapacağını genel Müslümanlardan gizlemek zorunda kalmıştır. Batını bilgi, kadın veya erkek sadece bir kişiye, inancı ve doğruluğu üzerinde güvence verdikten sonra açıklanırdı (ifşa edilirdi). Bugün bile sıradan Bohralar (*Hintli Mustaili İsmaililer İ.K.*), Sünni Ortodoks

Ulemadan adet olduğu üzere (gelecek) bir korku olmadığı halde, herhangi bir *tavil* bilgisine sahip değildir

İsmaililere göre *mathal* adı verilen bir bütün ideal sistem vardır ve burada yeryüzünde *mamthul* (ideali kavrayan, duyumsayan) dediklerini karşılayan, benzeyen, haber veren, temsil eden bir sistem (a corresponding system) vardır. Bunu anlamak için Tanrının, insan zihni tarafından kavranması asla mümkün olmayan çok üstün bir tümel (totaly) varoluş-mevcudiyet olduğunu bilmek gereklidir. O her şeyi bilir, akla uygun kılar ve sadece algılanamaz. Herhangi bir benzeri de yoktur. Tanrı evrenin yaratılışına etkin olarak da karışmamıştır. O sadece *Ukul* 'u (safi nurdan akıllar, intellects) yaratmıştır. Akıllar, ışıktan yapılmış hafif-narin yaratıklardır. Işığa karşıt olan madde ise *kathif* (ağır ve karanlık) dir. Allahın ya da Ulu Varlığın, maddenin yaratılışında rolü yoktur. O, Seyyidna Yakub al-Sicistani tarafından *Mubdi al Mubdiat* (Yaratıcıların Yaratıcısı) olarak gösterilir. O'nun rolü *Ukul*'un (Akıllar) yaratılmasıyla durur. Allah sadece ışığı yaratmıştır, karanlığı değil. Hiç kimse karanlığın ve ağırlığın (*kathafat*) yaratılışını O'na atfedemez. Madde 'Onuncu Akıl' tarafından yaratıldı ve 'Onuncu Akıl'ın adı *Ashir-i mudabbir* (Onuncu akıl)dir. Ayrıca 'Onuncu Akıl', bütün maddeyi temsil eden *kathafat* (ağırlık ve karanlık) ve bu evrenin yaratılışından sorumludur ve yine karanlığı ve ağırlığı ışığa(nura) çevirmek de onun sorumluluğundadır. 'Onuncu Akıl'ın yeryüzündeki karşılığı ya da temsilcisi Peygamberdir. Demek ki Peygamber yeryüzünde *Ashir-i Mudabbir*'in *Mamthul*'udur; 'Onuncu Akıl'ın, *kathafat*'ın (karanlık ve ağırlığın), *latafat*' a (ışık, hafiflik) dönüştürmesine yardımcı olur.

'Onuncu Akıl'ın Temsilcisi

Peygamber insanlara doğru yolu gösterir ve bu nedenle Kur'an tarafından Muhammed *siracan munirah* (ışık veren

lamba) olarak tanımlanmıştır. O insanlığı aydınlığa-ışığa götürmekte ve değiştir-mektedir. Peygamberden sonra bu işlevi yerine getiren imamdır. Muhammed'den sonra herhangi bir peygamber olamayacağı için, onun halefi kızı Fatima ve onun kocası Ali soyundan gelen İmamlardır. İsmaili inançlarına göre bu dünya, bir ruhsal yol gösterici ve yeryüzünde aktif bir temsilci (*mamthul of Ashir-e-Mudabbir*) olan İmam'sız asla kalamaz. Bir İsmaili *Dai* bunu kanıtlamak için *Ithbat-ul-Imamah* (İmamlığın İspatı) risalesini yazdı. Şu halde yeryüzünde Onuncu Akıl'ın temsilcisi İmamdır ve bundan dolayı en yüksek saygıya hak kazanır. İmam Onuncu Akıl'ın tüm niteliklerine-sıfatlarına sahiptir ve demek ki Tanrının sıfatları yoktur ve O bütün nitelik ve niceliklerin, sıfatların üstünde ve onların ötesindedir. Bu sıfatlar Onuncu Akıl'a ayrılmış, ona özgüdür. Bunun için yeryüzünde Onuncu Akıl'ın temsilcisi olan İmam yeryüzünde bu sıfatlara da sahiptir. Fatımi İsmaililerinin, karşıtları tarafından, Tanrının İmamın kişiliğinde zuhur ettiği, yani *hulul* inancı olarak yanlış anladıkları sıfatlar kuramı budur. Dr. Kamil Hüseyin, *Seyyidna Muayyed Şirazı Divanı*'na yazdığı *Mukaddima*'da (girişte) bunu ayrıntılılarıyla tartışmaktadır. İmamın kişiliği Tanrının değil, yukarıda gösterildiği gibi Onuncu Akıl'ın karşılığıdır.

Fatımiler ya da Fatımi davasını sürdürenler için de söylendiği gibi İsmaililer tarihinin dairesel dönüşümleri-dönemleri kuramına (the cyclical theory of history) da inanmaktadırlar. Öyleyse, Onuncu Akıl'ın görevi evrendeki tüm karanlığı ve ağırlığı (*kathafat*), aydınlığa -ışığa dönüştürmektir ve tarihin her döne-minde karanlığın bir bölümü yeniden nura çevrilir; bu dönüşümler, maddenin tamamı nura dönüşünceye dek sürecektir ve artık bu evrende *kathafat* yoktur. Evrenin her dönüşümünde ya da çağında bir Adem yaratılır ve Peygamberlik zinciri, dönüşüm içinde İmamlar tarafından yeri alınan son Peygamber Muhammed'le sona ermiştir. Fakat her çağda *kaim al*

kiyamah (Kıyamet'in sahibi, Yargılama gününü getiren) olarak bilinen biri çıkar.

*Ka'im al-kiyamat'*nın gelmesiyle ile dönüşüm sona erer ve karanlık cismin son bir bölümü bu dönemde ışığa çevrilir. İşte bu kurama göre, evrende cisim hiç kalmayıp ışığa-nura çevrilinceye kadar bu dönemler sürecektir. Öyle ki artık ışık, *latafat*; ağırlığa ve karanlığa, yani *kathafat* üzerinde sonsuz yengi kazanacaktır. Evren tarihinin İsmaili dairesel dönüşüm kuramı kısaca budur. Batıni ve tavil ilimlerini anlatan kitaplarından bazıları: 1) Saiyyidna Mansur al-Yaman, *Kitab al-Shawahid wa al-Bayan,* 2) Saiyyidna Qadi al-Nu'man, *Ta'wil al-Da'a'im*, 3) Saiyyidna Hamiduddin Kirmani, *Rahat al-'Aql*, 4) Saiyyidna Mua'yyad Shirazi, *Al-Majalis vb.* Bu kitaplar batıni bilgileri ilgilendirdiği kadar, Fatımi davasını ya da en yüksek İsmaili başarılarını içermektedir. Saiyyidna Kadi al-Nu'man'ın İsmaili hukuku üzerine yazdığı *al-Da'a'im al-Islam* ve *Ta'wil al-Da'a'im* kitapları çok tanınmıştır. İkinci eserinde Kadı Nu'man şeriat öğelerinin ve bütün söylenegelen biçimsel tapınmaların batıni anlamlarının açıklamalarını yapar. Kadı Numan ilk önce, gerçek bir inananın zahir ile batın, yani açık olan-dıştan görülen ve bu şeriat ritüellerinin özgün maksadının ne olduğu arasında denge tutturmak gerektiğini vurgulamıştır.

Kadı Numan zahir ve baiın arasındaki denge üzerine bu vurguyu koymak zorunluğunu duydu, çünkü İsmaililer arasında bazı aşırılar, şeriatı iptal ettiklerini-kaldırdıklarını (*ta'til al-shari'ah*) ve batın ilmini bilenler için dışsal ya da biçimsel tapınmaları uygulamanın gerekli olmadığını ilan etmişlerdi. İsmaililerin bir aşırı kolu olan Karmatiler zahiri şeriatı uygulamayı kesmiş ve daha sonra Nizari İsmaililer de aynı şeyi yapmışlardır. Daha önceki bir makalemizde işaret ettiğimiz gibi diğer Müslümanların beş şarta inanmalarına karşı İsmaililer, İslamın yedi şartı (seven pillars of Islam) olduğuna inanmaktadırlar. Eklenen iki koşul *Velayet* (ve

Ehlibeyt sevgisi) ve *Taharet*, yani temizliktir. Burada taharetin gerçek anlamı ruhsal temizlik-paklık, ruhu kirleten her şeyden uzak kalmaktır. Kadı al-Numan, *Ta'wil al-Da'a'im*'inde bu yedi koşulu tek tek tanımlamıştır.

Hakikat İçinde (batıni anlamda) Secde, İtaati Anlatır

İsmaillilere göre birinci mutlak koşul velayettir. Kadı al-Numan'a göre İslamın her koşulu, Adem'den Muhammed'e kadar gelen peygamberlerden birini temsil eder. Adem Velayet'in temsilcisidir; onun velayeti melekler üzerinde zorunlu kılındı ve meleklere onun önünde secde ettirildi. Secde gerçekte itaati ifade eder, bu velayettir. Adem bütün peygamberlerin ilkidir, onun velayeti de kendisini izleyen tüm peygamber ve İmamların velayetidir. Adem'i sevmemiş olanlar kurtuluşa ulaşamazlar. İsmaili teolojisine göre ikinci koşul olan tahareti (ruhsal paklık, içsel temizlik) Nuh peygamber temsil eder. Nuh peygamber insanlığı paklaştırmak, insanoğlunun ruhsal temizliğini sağlamak üzere gönderilmişti. Adem'in zamanında ve sonrasında her ne günah işlendiyse, Nuh onları temizlemek için geldi ve kendi şeriatıyla gelmiş olan o en büyük peygamberlerden biridir. Nuh ile birlikte gelen, su olarak temizliği simgeleyen Tufan, kirden-pislikten temizlenmek için gereklidir ve su batıni anlamda ilimin (son gerçekliğin bilgisi) karşılığıdır. Ruhsal temizliğe ulaşılması bilgi ve bilim aracılığıyla olur.

İslamın üçüncü koşulu *salât'ı (dua etmek, namaz; yazarın transkripsiyonu salah İ.K.*) Kadı Numan, Beytullah'ı (Tanrının evi) yapan İbrahim peygambere atfeder. Tanrı bu evi, Müslümanların dua ederken döndükleri yön olan Kıble yaptı. Hazreti İbrahim de peygamberler arasında büyük makama sahiptir ve Kur'an'da hakikate doğru yönelmiş olan bir *hanif* olarak tanımlanır. Musa peygamber de zekâtın simgesidir. Musa, Firavun'a kendi nefsini temizlemesini (*tazaka*, Kur'an 79, 16) istemiş olduğu söylenen ilk peygamberdir. Tanrı,

Musa'yı, Firavun'a kendi kendisini pakla-ması (*tazkiyah*) için vaaz vermeğe-dua etmeye çağırdı. Zekât esas olarak paklanmak-temizlenmek için verilmeli. Bir kimsenin, fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine bir kısmını vermekle kendi varlığı-zenginliğini paklaması zekât aracılığıyla olur. *Savm* (oruç) İsa peygambere bağlanır. Tavilde orucun anlamı, şeriat buyruklarının gizli gerçeği, yani batin hakkında konuşmamak sessiz kalmaktır. Tanrı'nın, "ben Tanrının merhameti için oruç adadım, artık herhangi bir adamla bugün konuşmayacağım"(19, 26) diye halkına söylemesini istediği kişi İsa'nın anası Meryem idi. Böylece görülecektir ki, bu ayet içinde söz edilen oruç tutma, doğrudan doğruya (batıni bilgiler hakkında) sessiz kalmayla ilişkilidir.

Benzer şekilde hac da son Peygamber olan Muhammed'le ilgilidir. Müslümanların hac ziyareti yerine getirmesini ve hacca ilişkin ritüeller (*manasik*) yapmasını isteyen ilk kez odur. İslamdan önce Araplar hac düzenlerdi, fakat Kur'an'da Tanrı tarafından tayin edilmiş hac törenleri (*manasik*) mevcut değildir. Tanrı, İslam öncesi Araplar ve onları Kâbe yanında dua etmeleri konusunda "ve onların Beytullah yanındaki duaları, ıslık çalmak ve elçırpmaktan başka bir şey değildir" (8, 35) demektedir. Kâfirler Kâbe'nin çevresinde çırılçıplak bir durumda dönerlerdi. Böyle bir utanç verici uygulamayı kaldıran Muhammed peygamber olmuştu. Ayrıca onlar Kâbe'nin bütün çevresine tapmakta oldukları putları da yerleştirmişlerdi. Bu putları da kırıp yok eden Muhammed idi. Ondan sonra Hac için törenler koydu.

Muhammed Peygamberin Üstünlüğü

İsmailcilere göre, İslamın koşullarından sonuncusu *cihat*'dır ve o İmamlar zincirinin yedincisiyle ilişkilidir. İsmaililer (ya da Fatımiler), Fatımi İmamlar zincirindeki her yedinci İmama çok önem verirler. Yedinci İmama da *natık* (konuşan) adı verilir. Böylece her (yedinci olan) İmam, Tanrı'nın izniyle

onun buyrukları hakkında konuşacak ve onlara, kendi uğraşları-çabaları ya da dinini arındırmak için sürdürdüğü savaş(ım) aracılığıyla yeni bir yorum getirecek. Yukarıda sözü edilen *Kaim al-Kıyamet* de İmamlar zincirinin yedincisi olacaktır. Onun aracılığıyla (İslam) ümmeti Muhammed'in şeriatı üzerinde birleşecek. Bu nedenle Muhammed Peygamber, İslamın iki şartının -hac ve cihad- ona ve onun soyuna bağlı olması anlamında, diğer bütün peygamberlerden üstün olmaya layıktır. Saiyyidna Kadı Al-Nu'man, *Ta'wil al-Da'a'im* yapıtında ilim üzerinde şiddetle vurgu yapar. İlim İsmaili sistemin ana temelidir. *İlim imana vezirdir. İman (inanç) ilimden gıdasını alır. Kadı Numan, bilimin hem zahire hem de batına uygulandığını söylemektedir. Böylece bir mümin, ancak iman ve ilim sayesinde gerçek inançlı kişi olur.*

İnsan bedeni suyla sadece temizlendiği gibi, inananın ruhu da yalnızca bilgiyle arınır. *Amval* (maddi varlık, zenginlik) hak etmeyen ya da anlayışı zayıf olan kişilerin (*sufaha*) hizmetine verilmediği (Kur'an 4, 5) gibi, ilim de hakkı olmayan kişilere bildirilmez-tebliğ edilmez. Bu şekilde ilim aracılığıyla Tanrı tarafından seçilen-tercih edilen kimse, onu hak etmeyen kişilere vermemelidir. Başka bir deyişle, batın ilmi yalnızca inancı çok güçlü olan ve sendelemeyen hak eden kişilere sunulabilir. Bu bilim sayesinde o daha fazla güçlü olacak; fakat hakkı olmayan kişiye verildiği takdirde onun inancı zayıflayabilir ve kuşkuları artabilirdi. Ancak bir kimse, tavil ilmini hak eden, anlayan kişiye bildirirken hasis ve hak etmemiş olana da fazla cömert olmamalıdır.

Salât, yani dua-namaz sistemi özünde *dava* sisteminin kuruluşu anlamına gelir. Kur'an'nın her neresinde *salât'tan* konuşulsa, "dua okumaktan" değil, fakat "dua düzenlemekten"(*akim al-salah*) söz edilir. Bu, gerçekte, Peygamberden sonra, inananlar toplumunun en yüksek temsilcisi olan İmamın başkanlığında *dava*'nın

yerleştirilmesi, düzenlenmesi anlamındadır. İnsandan uygun zamanda dua etmesi istendiği gibi, o kimseden uygun zamanda dava'nın yerleşip yürütülmesine enerjisini sunması ve onun için mümkün olduğunca çaba harcaması da istenir. Ruh kendisini dualarla zenginleştirdiği gibi, bir mümin, yani inançlı kadın veya erkek çabalarını, inananlar için *dava*'nın hizmetine vererek kendi kendisini zenginleştirir. Kısacası bunlar İsmaili tavil bilgisinin ya da ilminin önde gelen özelliklerinden bazılarıdır. Bu kısa deneme içinde tam doğruları ayrıntılaşamıyoruz. Burada ancak, temel özelliklerin altını çizme girişiminde bulunulmuştur. Fatımi *dai*'leri bu konu üzerinde, bilim adamlarına hazır bıraktıkları yüzlerce kitap yazmışlardır. Bu deneme, konuyla ilgilenenler için sadece bir giriş olabilir.[64]

IV ESKİ KUR'AN YORUMLARI GÜNÜMÜZDE

GEÇERLİĞİNİ YİTİRMİŞTİR

Diyanet İşleri Başkanı Prof. Ali Bardakoğlu'nun Ekim (2004)'de Hürriyet'e Kur'an ayetlerini anlamlandırma/açıklama ve yorumlarına ilişkin yaptığı açıklamada şunları söylüyordu:

> "Tarih boyunca Kur'an'ın çeşitli dillere çevirisi ve tefsiri yapılmıştır. Meal ve tefsirler yapıldıkları döne-min bilgi birikimini yansıtmaları sebebiyle Kur'an-ı Kerim'in her dönemde insanların ihtiyaçlarına cevap verebilmesi için çağın yeni bilgilerine göre yeniden yorumlanması gerekir. O bakımdan Kur'an-ı Kerim'in tefsiri her çağda o çağın ihtiyaçlarına göre yenilenir ve değişir. Böyle olunca da Kur'an-ı Kerim'in yorumunda son söz söylenemez ve bir kimsenin söylediği söz, bir kimsenin veya bir gurubun yazdığı tefsir Kur'an-ı Kerim'in son sözü, son yorumu değildir. Kur'an'daki bazı ayetlerin geçmiş dönemlerde yapılan yorumunun eskidiği ve günümüz toplumlarının şart ve ihtiyaçlarıyla bağdaşmadığı ise bir gerçektir. Bu nedenle de Kur'an'ın her dönemde o dönemin bilgi birikimiyle yeniden yorumlanması bir ihtiyaçtır ve öteden beri İslam bilginlerince önerilen/savunulan (*kuşkusuz bazılarınca, eğer genel olarak bu düşünce savunulmuş olsaydı tarih ırmağı, çıplak-çorak değil, bağlık-bahçelik bir vadide akardı; dolayısıyla*

İslam dini de İslam ülkeleri bugünkü durumunda olmazdı. İ.K.) bir hususdur."

Diyanet İşleri Başkanı Alevilik ve Aleviler için çağdaş olamıyor: İnancımızı inanç olarak kabul etmiyor; "tarikattır veya kültürel eğilimdir, kültürel öğelerin belirgin olduğu bir anlayıştır" diye ısrar ediyor. Alevilik inancı, İslamın Sünniliğe (Ortodoks İslam'a) aykırı yorumudur; "yol-erkân" anlamı ile "mezhep" olarak da, İmam Cafer Sadık'ın batıni öğretileri kapsamı içinde Caferi'yiz, diyoruz. Hayır, "mezhep saymak, tarihten akıp gelen bilimsel ölçütleri (*hangi bilimsel ölçüt bu, Ortaçağın mı? yoksa 21. yüzyılın bilimsel ölçütü mü?! İ.K.*) kullanırsak, zordur, diyor. Alevilik daha çok bizim Anadolu coğrafyasına ait bir kültürel (*şimdi de İslam kültüründen çıkardı .İ.K.*) eğilimdir" Oysa bu yılın başlarında (2 Şubat 2004) Milliyet'in sohbet odasında Derya Sazak'a "Alevilik İslamın içinde bir kültürel anlayıştır, mezheptir"diyordu.

Sayın Başkan! Bu kez bir karşı yazı yazmayacağız, zaten yazdıklarımızdan bir kitap oluştu. Konuştukça tutarsızlıklarınız, yanlışlar ve çelişkileriniz ortaya çıkıyor. Bizi, bize bırakınız; biz farklı tanımlamalar yaparız, tartışırız-çatışırız, ayrı ayrı çizgilerde yürürüz, ama Hak-Muhammed-Ali birliğinde birleşir yolumuzu sürdürürüz. Çünkü 'yolumuz bir, süreğimiz bin birdir'. Abbasi heresiyografları, Osmanlı Şeyhülislamları Aleviliği, "aşırı, sapkın inanç veya sapmışların inancı" anlamlarında "guluv, heresy-Rafızîlik, zındıklık vb." sözcüklerini kullanıyor, ama bir 'inanç' olduğunu söylüyorlardı. Siz onu da açıktan söyleyemiyorsunuz. Oysa biz, Sünni ve Şiiliğin (Ortodoks İslamın) katı dogmalarını oluşturan Şeriatın sapkını olmayı hakaret değil, onur kabul ederiz. Aslında burada amacımız size biraz yardımcı(!) olmaktı: Kur'an ayetlerinin açıklanması ve yorumları konusunda desteklediğimiz yukarıdaki düşüncelerinizin açınımını sağlayan ve ayrıntılayan Hintli

din bilgini Asghar A. Engineer'in yazısını çevirerek dikkatinize sunmak istedik:

V KUR'AN'I ANLAMANIN

METODOLOJİSİ (YÖNTEMBİLİMİ) ÜZERİNE

Asghar Ali Engineer

Elimizde çok sayıda Kur'an yorumları bulunmaktadır. Bizzat bu durum, yorum çokluğu İslam Peygamberine gönderilmiş bu yüce kitabın anlamının büyüklüğünü gösterir. Kur'an yerküre üzerindeki milyonlarca insana esin vermiş, bunu yapmayı sürdürmekte ve bu gezegende insanoğlu var olduğu sürece de esin verecektir. Pek çok İslam düşmanı bu büyük kutsal kitaba saldırıyor ve onun (Kur'an'ın) inanmayanlara karşı nefret kustuğu-nu, hatta onların öldürülmesini bile istediğini kendi yöntemlerince "kanıtlamaya" uğraşıyor. Ayrıca birçokları Kur'an'ın çok sert ve hatta bağnaz bir inançlar sistemi sunduğu ve bu yüzden Müslümanların fanatik olduğu ve yeryüzünde bu denli çok kan döküldüğünü ispatlamak peşindedir. Ne yazık ki pek çok akılcı (rationalists) da, Kur'an'ın nefretinden esinlenmedikleri halde, fakat dine karşı duydukları kendi nefretleriyle bu argümanları sıkça kullanmıştır. Bir rasyonalistler konferansında, Müslüman Mısır delegeleri dahi Kur'an'a böyle itirazlarda bulunmuş ve onun öğretilerinin kadın haklarına karşı olduğunu ileri sürmüşlerdi. İddia edilmiştir ki, Kur'an, bütün inananların inançsızlara karşı cihad yapmaları ve hepsi Müslüman oluncaya kadar cihadı sürdür-melerini istemektedir. Yine çokları tarafından inanılmaktaydı ki, Vahiy akla karşıdır ve Kur'an'da söylenenler ya da Kur'an söylemleri akla uygun değil, mantıksızdır.

Yöntembilim Geliştirme Zorunluluğu

Yanlış Kur'an yorumları ve bu itirazlar karşısında gerekli olan, böylesine geniş anlamlı kutsal kitabı anlamak için özel yöntembilimi (methodology) geliştirmektir. Bu konuda

birinci önemli soru(n), yalnızca bir tek yorum olabilir mi? İkinci olarak, Kur'an'ın herhangi bir özel yorumu sonraki kuşaklar ya da aynı kuşakta insanları üzerinde bağlayıcı olabilir mi ve ayrıca yorum yetkin, üstün değerde olabilir mi? Üçüncüsü, Kutsal Peygamberin bütün sahabileri Kur'an'ın (herhangi) bir ayetini anlamlandırma ya da özel bir yorumu üzerinde anlaşmışlar mıydı? Eğer öyleyse, neden birbirleriyle anlaşmazlığa düştüler? Dördüncüsü, Kur'an'ı anlamada hadislerin rolü nedir? İnsan hadislerin yardımı olmaksızın Kur'an'ı anlayamaz mı? Beşinci olarak, Kur'an'ın anlamını açıklamak için kullanılan hadislerde, yorumcular ve açıklayıcılar tarafından tam anlamıyla anlaşma sağlanır mı?

Bunlar, Kur'an'ı anlamak için özel yöntem geliştirmede çok can alıcı sorulardır. Bu sorular, özel yöntembilim geliştirmek amacıyla doyurucu biçimde yanıtlanmalıdır. Şu gerçektir ki, kutsal Kitabın değişik açıklayıcı(*şerhci*) ve yorumcusu (mütefessir, tefsir eden) arasında uyuşum ve oy birliği asla olmaz. Çeşitli yorumcu ve açıklayıcılar arasında farklılıklar ve yaşamsal ayrımlar var olduğu sürece, bütün çağdaş ve en azından gelecek kuşaklar üzerinde bağlayıcı olan özel herhangi bir yorum sorunu yok demektir. Bununla birlikte öyle düşünen, yani sorun olduğunu söyleyen insanlar vardır. Ancak o tür bir yaklaşım, yalnızca Kur'an'ın kapsamlı biçimde anlaşılması-algılanmasıyla çatışmayacak, aynı zamanda birkaç bireysel anlayış yüzünden, o sınırlanmış olacaktır. Hiçbir yorum, -belki önemli ve çok dikkate değer olabilir ama- biricik (yorum) değildir. Bu, Kur'an bildirimlerinin-tebliğlerinin çeşitli yüzlerini, yansıtan görünüşlerini anlayabilmede çok önemlidir.

Bir yorumcu ya da açıklayıcı öncelikle ilahiyatçı görüş açısına, diğeri sosyolojik perspektife sahip olabilir. Bir üçüncüsü ona bilimsel görüş açısından vs. bakabilir. Her birinin kendi görüş açısından sağlayacağı bir katkı olacaktır. Bu konuda, Kur'an'da çeşitli anlamları olan sözcüklere veya

simgesel kullanıldığına dikkat etmek önemlidir; bu simgeler ya da sözcükler sadece değişik görüş açılarından anlaşılabilirliği dışında, aynı zamanda da bunlar dönem değiştikçe yeni deneyimlerle yeni anlamlar kazanmıştır. Böylece Kur'an'ın anlaşılmasını birkaç yorumcu veya açıklayıcı ile sınırlandırmak, Kutsal Kitabın eylem ve etki alanını ciddi biçimde daraltmak olacak ve bu yalnızca onu geçmişte bir döneme uygun, o dönemle ilgili yapacaktır. O yorum gelecek kuşakların görüş hedefi için tatmin edici olamayabilir. Müslümanlar olarak biz, Kur'an'ın kendi uyumu içinde ebedi olduğuna inanırız ve onun böyle olması için gelecek kuşaklara da, onların yüz yüze kaldıkları sorunların ışığında ve kendi deneyimlerinin aydınlığı içinde, kendi akıllarının yol göstericiliğinde Kur'an'ı yorumlamak hakkına sahip olmaları gerektir. Geçmişte Müslümanlar tarafından karşı karşıya kalınan sorunlar ve meydan okumalarla, şimdiki kuşakların yüzsüze geldikleri aynı olmayabilir, hatta olamaz. Böyle olunca Kur'an'dan esinlenmek ve onun rehberliğine sarılmak amacıyla, yeni kuşaklara mensup olan insanlar kendi görüş açılarından yorumlamak gereksinimi duyacaklardır.

Kur'an'ı Anlamada Hadisler Kullanılırken...

Şu kesin bir gerçektir ki hadis, Kur'an'ın anlaşılmasında çok önemli rol oynar, fakat Kur'an'ın yorumunda onun rolünü doğru değerlendirmek için ayıklanma ve sınıflandırma gereksinimi duyulan Hadis Edebiyatı ile çeşitli sorunlar vardır. Birincisi ve en önde gelen sorun, hadisin gerçekliği ve güvenirliği yönüyle ilgilidir. Çeşitli Kur'an ayetlerinin açıklamaları ve yorumunda kullanılan çeşitli hadislere ilişkin ciddi anlaşmazlık vardır. Bu hadisler Kur'an ayetlerinin anlaşılmasında çok önemli derecede farklılıklar yaratmaktadır. Burada da belirtmeye değer iki şey vardır: İlkönce eğer o ayetler, metafizik inanç kuralları (akaid) ve tapınmalarla (ibadet) ilgiliyse, böyle tartışma ve çekişmeler

herhangi bir toplumsal çatışmalara neden olmayacaklar. Fakat eğer onlar, sosyo-ekonomik konular, kişilik yasalarına (hukuku) ve bizim "muamelat"(muameleler, davranışlar) dediklerimize ilişkin ise, bu ayetlerin yorum ve açıklamaları büyük toplumsal vuruşlar/etkiler yapacak ve burada, yeryüzünde yaşayan insanların yaşamlarını etkileyecektir.

Ayrıca, birçok çeşit hadis vardır ki, Kur'an'ın bildirimleri yani tebliğleriyle çoklukla çatışma içindedir. Şeriat yasalarını (ele) alırken ya da çıkarırlarken birçok İslam hukukçuları böyle hadisleri kullanmışlardı. Böyle bir hadisi kullanma kesinlikle Kur'an'ın anlaşılmasında çok değiştirici etki yapar. Bu da fazlasıyla bir tartışmalı alandır. Bazı bilginler, Kutsal Kur'an'ın söylemleriyle doğrudan anlaşmazlık içinde olan o hadislerin Kur'an'ı anlamakta hiç kullanılamayacağını ileri sürmüşlerdir. Böyle hadisler asla kabul edilemez; Kur'an ayetlerini anlamak için ve Şeriat yasalarının formülasyonu için onların kullanılması artık bırakılsın! İşte bu, Kur'an ayetlerinin doğasında var olan (öz) anlamı anlamada çok büyük yardımcı olacaktır. Çünkü böyle hadisler Kur'an ayetlerinin anlaşılması ve açıklanmasına yardımcı olma yerine, yoğun anlaşmazlıklar yaratmıştır.

İkinci olarak, eğer bir kimse Kur'an'ın çeşitli klasik yorum ve şerhlerini (açıklamalarını) incelerse, bu ayetlerin, Peygamber'in sahabileri tarafından farklı anlaşılmasının-anlaşıldığının boyutunu hemen farkına varabilir. Büyük Kur'an yorumcusu Tabari, *ashabi kiraam* (Muhammed'in sahabeleri) tarafından bu ayetlerin farklı anlamlandırma ve anlamalarından alıntılar yapmaktadır. Bazı konularda Tabari, Peygamber'in sahabeleri ve onları izleyenler tarafından anlaşıldığı gibi bir ayetin elliden fazla farklı anlamın vermiştir.

İşin gerçeği Peygamberin sahabilerinin farklı sosyal kökenleri kadar değişik tabanlardan gelmiş olmalarıdır.

Ayrıca onlar farklı zihinsel kapasitelere ve sosyal önyargılara sahip bulunuyorlardı. Yine ayrıca eski peygamberlere ve onlarla ortak olan öyküler de vardı. Sahabiler Kur'an ayetlerini kendi sosyal tabanları, psikolojik yapısı ve zihinsel algılama güçlerine göre anladılar. Bildiğimiz gibi, bu faktörler herhangi bir kitap metnini anlamada son derece önemli rol oynamaktadır Kur'an gibi vahyedilmiş kutsal metinleri anlama sorununda bu unsurlar bir o kadar daha çok önem kazanır. O halde, Peygamberin sahabileri tarafından ayetlerin anlamlan-dırılması-anlaşılması, onların kendi arka zeminine, geçmişine bağlı olduğu görülmüş olacak ve bu anlayışın zorunlu kılınmasından tamamıyla kaçınmalıyız. Gerçekten Kur'an'daki İncil'den atıfları (referansları) anlayamayan birçok insanlar, Yahudi ve Hristiyanlar tarafından kendilerine her ne söylendiyse su gibi içip ezberledi ve indirilmiş Kur'an ayetlerini anlamak ve anlamlandırmak için bu tür bilgiler kullandılar.

Kur'an Yorumlarının Farklı İnanç Anlayışları İçinde Çeşitliliği

Abbasiler döneminde Eski Yunan bilim ve felsefesi Arap lisanına taşındığı ve Arapça konuşan insanlara sunulduğu zaman birçok yorumcu tarafından, tıpkı kendi zamanımızda birçok insanların Kur'an ayetlerini bilimsel alandaki çağdaş gelişmeler ışığında anlamaya çalıştıkları gibi, bunlar da Kur'an ayetlerini açıklamak için kullanıldı. Güneşin dünyanın çevresinde döndüğü ve dünyanın yuvarlak değil düz olduğu inancı Yunan düşünürleri, bilimcileri ve Ptolemaios astronomisinden öğrenildi ve onlar "İslami inançlar" oldu. Din bilginlerimizin (Ulema) çoğu dünyanın döndüğü düşüncesine-konseptine şiddetle karşı oldu. Bunu "gayri İslami ya da İslam dışı" olarak düşünüp yoldan çıkmışlık, bir sapkınlık olarak suçladılar. Böylece Yunan bilimi bu din bilginleri için kutsallaştı, dokunulmaz oldu ve ona zıt olan herhangi bir şey sapkınlık sayıldı. Bugün o ayetlerin pek

çoğu, çağdaş bilimsel buluşların ışığında farklı biçimde anlaşılıyor. Birçok İslam bilim adamları, Kur'an'ın dünyanın durağan değil, bir yörünge üzerinde hareket ettiğini ileri sürdüğünü kanıtlamak için bu ayetlerden alıntılar yapıyorlar. Demek ki bilgi sistemimiz ve zihinsel arka plan, Kur'an ayetlerini anlamak için son derecede önemlidir. Kur'an ayetlerinin tek bir yorumu ayrıcalıklı olamaz ya da mutlaklaştırılamaz.

Bu ayetlerin yeni anlamları yeni gelişmelerle bizi aydınlatır. Yukarıda gösterildiği gibi, Kur'an'a ilişkin terminoloji zengin, çok boyutlu ve daha fazla gelişme ve en yeni deneyimlerle değişik/farklı anlamlar üretebilir. Yalnızca belirli, ama gerçekliği kanıtlanmış ve güvenilir (genuine and authentic) hadislere göre Kur'an'ın anlaşılmasını sınırlamak isteyen kimseler de, Kur'an metninin zenginliğini ve onun çeşitli anlam dereceleri ve seviyelerini gözden kaçırıyor, göremiyorlar. Dinsel metinler daima karmaşık, değerli taşlar gibi çok yüzlü, çok boyutludur. Böyle bir metnin yorumu asla kesin olarak mutlaklaştırılmamalıdır.

O çağda yazılmış bütün Kur'an yorumları dikkatli biçimde incelenirse, Ortaçağ bilgi sistemlerinin etkisi altında yazılmış oldukları açıkça anlaşılır. Ayrıca da bu tefsirler sadece mutlak değişmezlik kazanmamış, fakat aynı zamanda bu yorumların takipçileri tarafından onlara kutsallık, yarı-tanrısallık statüsü ya da derecesi bile verilmiştir. Dolayısıyla bu, o yorumların önemli ve dikkate değer olmadığını söyleyememek ya da onların bu artık güne uygun olmadıklarını teklif bile edilememesi demektir. Onlar çok saygıya değerdi, önemliydi. Fakat Kur'an araştırma ve incelemesi için onların değeri her ne olursa olsun, onlara kutsalmış gibi, yarı tanrısal paye verilemez.

Belirtilmesi gereken diğer bir şey Kur'an ayetlerini beş ana sınıflandırmaya ayrılabilir olmasıdır: 1) **İbadet** (tapınmalar,

ibadetler) ile ilgili ayetler, yani Savm (oruç tutmak), salât (dua etmek) hac zekât ve diğer benzer tapınma uygulamalarına ilişkin ayetler. 2) Başka şeylerle birlikte evlilik, boşanma, miras, tanıklık, iş-ticaret anlaşmaları, kontrat, özel mülkler, tarım vb. içine alan **muamalat** (muameleler-işlemler) ile ilgili ayetler. 3) Tanrının birliği, kıyamet günü, cennet ve cehennem, melekler vb. fizikötesi inançlara ilişkin ayetler. 4) Genel rehberlik ve eğitimi ilgilendiren ayetler ve 5) adalet, eşitlik, doğruluk vb. gibi değerler sunan ayetler kategorisinden de söz edilebilir.

Önce de belirtildiği gibi İbadet ile ilgili ayetler gerçekliğine güvenilir hadislerin ışığında anlaşılabilir. Peygamberin kendisi nasıl dua ettiği, nasıl hac ve oruca ilişkin konuları düzenlediğini açıklamıştı. O ayetler üzerinde yeniden düşünmek ve herhangi bir yeni yorum getirme sorunu yoktur. Onlar Peygamberin açıkladığı gibi anlaşılmalıdır. Herhangi bir din için kendine özgülük-essizlik sağlayan ibadet (tapınmalar) kavramı ve onlara eşlik eden ritüeller, tapınç uygulamalarıdır. Her din kendi ruhsal sistemini, dua etme sistemini, tapınma ve meditasyonu vb. kendisi geliştirmiştir. Bu çıkışlar üzerinde yeniden düşünmek, o essizliği-özgünlüğü bozmak ve eğer şöyle tanımlayabilirsem, onun ruhsal estetiğini yok etmek olur. Demek ki, ibadet'e ilişkin ayetler değişemez. Fakat kuşkusuz bu konuda farklı mezhepler ısrar etmektedirler. Sünni İslam (Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbelî, Zahiri?) ve Şia İslam (Oniki İmamcı, Zeydi, İsmaili vb.) Fıkıh okulları arasında birçok farklılıklar vardır, hatta salât (dua etme, namaz) konusunda, doğasına anlam veren bazı vakitleriyle ilgili bile... Bir yöntem içinde (bir şekilde) farklı mezhepsel uygulamalar dahi her mezhebe essizlik sağlamakta ve hatta anlamlı kimlik oluşturmaktadır. Bu farklılıklar bile her düşünce okuluna, yani mezhebe göre kabul benimsenen hadisler üzerinde temellendirilmiştir. Bazı mezhepler ya da düşünce okulları bazı hadisleri güvenilir

doğrulukta kabul eder, oysa bazısı diğerlerini güvenilir bulurken, başka hadislere kuşkuyla yaklaşır.

Hemen sonra, yine yukarıda gösterildiği gibi, evlilik, boşanma, miras, iş anlaşmaları vs. yi kapsayan muamelat'a ilişkin ayetlere geliyoruz. Burada yeniden düşünme (durumu) olduğu çağdaş yenilikçiler tarafından savunulur ve ortaya çıkan sorunlar ve (birbirlerine) meydan okumalar bakımından yeniden düşünmenin gerekli olduğu yönünde tartışmalar yapılmaktadır. Örneğin, Kur'an'ın dört kadınla evlenme izni, yeniden düşünme gereksinimi içinde duruyor. Çok eşliliğe ilişkin Kur'an ayetleri Ortaçağ ahlak sistemine (ethos) göre algılandı ve onlar zamanın Arap uygulamalarıyla ilişkili bulunuyordu. O nedenle, bu ayetlerin yeniden okunması konusunda bir yenilikçiler (modernist) tartışmasına gereksinim vardır. İslami haklarıyla ilgili çok daha fazla duyarlı olan kadınlar da bu talebin ön sırasındadır. Aynı şey boşanmayla ilgili ayetler için söylenebilir. Boşanmayla ilgili Kur'an'ın ruhuna aykırı olan bazı hadisler bu ayetleri yorumlamak için kullanılırdı ve bundan sonra bu ayetleri yeniden yorumlama ya da güçlendirmeyle Kur'an'ın ruhunu onarmaya gereksinim vardır.

Tanrının birliği, kıyamet günü, cennet ve cehennem, melekler vb. gibi metafizik inançlarla ilgili olan üçüncü kategoriden ayetlere gelince, bunlar bizim *akaid* (inancın kuralları) dediğimiz kısımlardır. Birinci kategoriye ait olanlar gibi bu ayetler de herhangi bir değişimin ötesindedir ve dinin gerçek temelleriyle ilişkilidir. Tanrının birliğine (tevhit) inanma İslam öğretisinin en temel kuralıdır. Benzer şekilde Kıyamet gününe, Peygamberlere ve meleklere inanmak da İslamın temel öğretilerindendir. Muhammed'in son Peygamber olduğu inanmak da İslami inançların ana temelidir ve Kur'an öğretilerinin ayrılmaz parçasıdır. Bu inançlar herhangi bir yeni yorumun dışındadır ve herhangi

bir soru sorulmaksızın kabul edilmelidir. Bu inançlar İslamın özgünlüğünün de kısımlarıdır ve onu diğer dinlerden ayırt etmektedir.

Bununla birlikte, örneğin tevhit'in doğru anlamlandırılması ya da gerçek anlamı konusunda farklılıklar vardır. Mutazililer tevhit kavramını diğer İslam mezheplerininkinden değişik anlamaktadır. Aşariler ise Mutazililerden tevhit'i anlama bakımında anlamlı bir biçimde ayrılırlar. Mutazililer Tanrının sıfatlarının olmadığına inanır, oysa Aşariler Tanrının sıfatları olduğunu ileri sürer ve hatta onun gözleri, kulakları, elleri vb. bütün organlarıyla birlikte fiziksel varlığına ve inananların Tanrıyı kıyamet gününde göreceklerine inanırlar. Bu farklılıklar da onların zamanında çeşitli hadis akımları üzerinde temellenmiştir.

Tavil'e, yani Kur'an ayetlerinin gizli anlamı olduğuna İsmaililer de Tevhidin ve tanrılığın doğası hakkında çok farklı anlayışa sahiptir. Onlar da Tanrını sıfatları olmadığı ve Onun bütün anlayış ve zihinsel/akılcı tartışmaların ötesinde olduğuna inanırlar ve Onun varlığı sadece kendisine "Hu"(O) diye (seslene)rek tastik edilir, daha fazla bir şeyle değil. Ona herhangi bir sıfat atfetme-verme, gerçek Tevhit kavramından sapma olur ve (Tanrıya ortak görme) şirk koşmaktır. İsmaililer, Tanrının herhangi bir sayı kavramının ötesinde "Bir" olarak tanımlanamazlığını ileri sürmektedir; Ona bir sayı vermek-atfetmek O'nu sınırlamaktır. Biz burada, İsmaili inançlarında Tevhit gibi böyle temel kavramları anlamada nasıl yaşamsal/önemli farklılıklar var olduğunu göstermek için sadece bir çıtlatma yapıyor, imada bulunuyoruz. Fakat yine de İslamın temel öğretilerinin bu farklı anlayışları İslam dünyasında varlığını sürdürmektedir. Dikkat çekecek derecede önemli olan, İslamın temel kavramlarının anlamadaki bu farklılıkların kökeninin son zamanlarla değil, İslamın klasik çağıyla ilgili olmasıdır. Bu farklı anlayışlar esas olarak Abbasi döneminin başlangıcında ortaya çıktı.

Başlangıçta Abbasi yöneticiler, Ortodoks duruşlardan dikkate değer biçimde ayrılan Mutazili Teolojisinin destekleyicisi oldu. Kur'an'ın doğası -yani Kur'an Tanrıyla birlikte sonsuz mu yoksa yaratılmış mıdır?- hakkında çok sert tartışmalar dahi oldu. Tartışmanın Mutazili tarafı Kur'an'ın yaratılmış (Kur'an metninin belli bir zamanın ucunda diğer herhangi bir yaratık gibi yok olacağını belirterek) olduğunu ve Ortodoks (Sünni) kesim ise yaratılmamış ve kutsal metnin asla yok olmayacağı ve Tanrıyla birlikte sonsuza kadar var olacağını ileri sürüyordu. İslam'da akılcılar olarak da tanınan Mutazililer Abbasi kuruluşlarının parçası oldu ve onlar, Kur'an'ın yaratılmışlığı üzerinde Mutazili görüşlerini kabul etmeyi reddeden İmam Abu Hanife gibi tanınmış hukukçulara (fıkıhçılara) baskı yaptılar. Onu hapsetti ve her Cuma günü öğle namazından sonra kırbaçlayarak cezalandırdılar. Şu halde İslam tarihinde, ortodokslara baskı yapanlar da akılcılar oluyordu.

İyi-helal olan (Kur'an deyimiyle *maruf*) ve kötü/haram (Kur'an'da bunlar için *munkar-inkârcı, haram* olan deniliyor) içeren ayetler değişim gereksinimi içinde durmamaktadır. Bunlar evrensel gerçeklerdir ve bu evrensel doğrular bütün dinler tarafından da paylaşılır. Kuşkusuz, *maruf*'un ne olduğunu, *munkar*'ın ne olduğunu anlamak, dönemden döneme ve yerden yere farklılaşabiliyor ve o yaygınlıkta-fikir ayrılıklarının var olmasına izin verilebilir. Yine de örneğin *maruf* ve *munkar*'la ilgili yaklaşım da evrensel olabilir. Tanrı yaratığının değerini ileriye götüren, gelişimini ilerleten şey evrensel iyi(lik)-helal ve onu yadsıyan-reddeden ise evrensel kötü(lük)-haram olarak tanımla-nabilir. Fakat neyin gelişimi ilerlettiğini ve neyin onu reddettiği üzerinde yine farklılıklar var olabilir. *Maruf* ve *munkar* görece-leşmeyi sürdürecektir. Ayrıca Müslümanlar arasında farklılıklar mezhepsel de olabilir. Örneğin *Muta* evliliği Oniki İmamcı Şiiler tarafından *maruf*, Sünniler ve İsmaili Şiiler tarafından *munkar* olarak düşünülür. Fakat

domuz yeme, içki içme ve kumar oynama gibi bazı *munkar* eylemler vardır ki, hemen bütün mezhepler arasında onlar üzerinde tam bir oybirliği/ittifak oluşmuştur. Herhangi bir farklı yorum sorunu yoktur.

Örneğin, adalet, eşitlik, merhamet/şefkat, adil toplumsal düzenin yaratılması vb. gibi değerlerle ilgili olan beşinci kategorideki Kur'an ayetleri doğal olarak sonsuzluğa yöneliştir, sonsuzluk yolundadır. Kur'an bu değerler üzerinde büyük vurgular yapmaktadır. İnsan en fazla bu değerlerin İslam'a temel oluşturduğunu söyleyebilir. Bu değerler insanlık için ölümsüz ve evrensel olduğu için yeniden düşünme sorunu yoktur. Ayrıca Müslüman din bilginleri ve hukukçuları arasında bu değerler üzerinde tam bir antlaşma olmuş ve İslam içindeki tüm hukuksal ve dinsel formülasyonlarda bu değerler yansıtılır. Yine de adaletin ne olup, ne olmadığı ya da eşitliği neyin ve hangi anlamda kuracağı üzerinde farklılıklar vardır ve var olabilir. Merhametli ve şefkatli olmak ne anlama gelir? Örneğin, bir köleye adil bir biçimde davranmak yeterli midir ya da adalet istemini karşılamak için bir köleyi azat etmek (özgür kılmak) gerekir mi? Ortaçağ İslam düşünürleri bir köleye adil bir biçimde davranmayı adalet talebini yerine getirmek olarak algıladı ve adaletin hedefine ulaşması için köleliğin kaldırılması gerektiği düşünülmedi. Benzer şekilde eşlere karşı davranış hakkındaki 4.surenin 129.ayeti de öyle yorumlandı ki, herkes için (kendi) dört karısına eşit davranması ve koruması ve bakımıyla adaletin hedefine ulaşması için yeterli düşünüldü. Fakat Tanrısal birlik ve adalet (*tawheed wa al-'adl*) taraftarı olarak tanımlanan Mutazili'ler de bu görüş noktasında hemfikir olmadılar-anlaşmadılar. Onların aynı ayeti, eşit bakım ve himaye ile birlikte eşit sevgi/aşk talep edildiği biçiminde anlayışı da adalet talebini karşılamak için gerekli görüldü. Yenilikçiler bu sorun üzerinde Mutazililerle aynı düşünmeye eğilim duyacak ve Kur'an adaletinin hedefine ulaşmak için

poligaminin (çok eşliliğin) kaldırılması için mazeret bile gösterecektir. Aynı şekilde çağdaş durum-koşullar içinde kölelere adil muamele herhangi bir kimseyi tatmin etmeyecektir, kölecilik istemi zaten ortadan kalkmıştır.

Böylece görülecektir ki, değiştirilemez ve fes edilemez en keskin değerler, farklı zaman dilimlerinde farklı biçimlerde yorumlanır. Bugün adil-doğru gözükenler, yarın artık doğru düşünülmeyebilir. Önemli olan doğruluğudur-adalettir, verildiği koşullar içinde anlaşılması değil. Demek ki, İslam hukukçularının, adalete ilişkin ya da herhangi benzer değerlerle ilgili Kur'an ayetleri yorumlarının, zamanın ahlak ölçüleri korunarak değişmesi gerekecek. Bu, Kur'an ayetlerini anlamak için kullanılacak önemli bir yöntembilim (methodology) öğesidir. Başka bir deyişle, Kur'an ayetlerinin anlaşılmasında bir dinamizm elemanının var olması gereklidir, zorunludur. Hadis literatürü de benzer yaklaşımlar istemektedir. Üzerinde tam bir oybirliği olan en gerçekçi hadis bile, özel Kur'an ayetlerinin olanaklarını ya da yeni anlamlarını keşfetmekte bize sınır koymamalıdır. Peygamberimiz bazı uygulamalar bakımından kendi zamanının engellemelerini bilmemiş olamazdı, bilirdi gönülsüzce de olsa. Kölelere özgürlük bağışlayarak kişisel olarak örneklik etmesine rağmen köleliği kaldıramadı.

Olasıyla İslam, bütün Ademoğullarını onurlandığı Kur'an bildirimiyle-tebliğiyle insanların tümünün eşit olduğunu söyleyen-vaaz eden ilk dindi; tamamıyla yıkılamayan zamanın toplumsal yapısı içinde, kölelik kurumu öyle derinden değiştirilemezdi. Fakat bazı Kur'an ayetleri ya da hadis aktarma yoluyla süreklileştirilmesi anlamına da gelmezdi. Burada, kural ve ilkeler içeren ayetleri (normative verses), içinde bulunulan koşullara uygun düşen ayetlerin (contextual verses) yukarısına koyan Kur'an yöntembiliminin (metodolojisinin) diğer bir önemli öğesini dikkate almak gerekiyor. Bazı Kur'an ayetleri kurallar ve değerle duyurur,

oysa diğer bazıları belli çevre koşullarında belirli kurumlar ve uygulamalara izin verir. Başka bir deyişle normatif ayetler, koşullara uygun düşen ayetlerden daha önemlidir. Bu ayetler uygulamada ölümsüz-sonsuzdur. Kur'an'ı düzgün anlamak için yöntembilim geliştirirken, İslamın, ritüeller ya da inançlardan ibaret bir (değişmezlik) düzen(in)den çok daha fazlası olduğunu daima zihnimizde tutmamız gerekecektir; o eşitlik, adalet ve insanlık onuru üzerine kurulu yeni bir insan toplumu yaratan bir toplumsal devrim ilanıydı. Bir devrimin, ırkçı ya da milliyetçi, inanç, kast ve kabile temelinde ayırımcı hiyerarşi üzerinde kurulmuş herhangi bir status quo-mevcut durumu yıktığına inanılır. Oysa orada asla bilinmeyen, tanınmayan İslami öğretilere ilişkin doğaüstü/fizikötesi bir boyut vardır.

Bizim miras olarak aldığımız Kur'an yorumları Ortaçağ değerlerinin derinliklerinde gömülüdür. Öyleyse biz, tarihsel öneminin hakkını verirken, asıl olarak bu ortaçağcılıktan onu kurtarmak için çabalarımızı artırmak zorundayız. Yirmi birinci yüzyılda yeni bir adalet ve insanca düzen oluşturmak için Kur'an'a ve ana inanç kurallarını gösteren (normative) ayetlerine geri dönmeliyiz. O zaman kendimizi (yeni yüzyıla) girmek için dengeleriz. Kur'an'ı anlamanın yeni yöntembilimi, toplumumuzun mevcut adaletsiz yapısını bizim sarsmamıza ve kendi sosyal durumumuzu yükseltmemize olanak sağlamamalı; insanlık için yeni bir gelecek ve yeni bir umut olmalıdır. Şu anda, Kur'an metninin yeni anlayışına izin vermeyen statükocu çıkarlarının tuzağına yakalanmış durumdayız. Kur'an'ın erken ya da Ortaçağ anlayışından herhangi bir sapma, Tanrısal buyruklardan sapma olarak resmediliyor. Ne yazık bu gün bizler için Kur'an hakkındaki bu eski tefsirler-yorumlamalar Kur'an'ın kendisinden daha büyük kutsal dokunulmazlığa sahiptir. Bu gerçeği er geç anlamak zorundayız, artık kafamıza dank etsin![65]

VI KUR'AN, İSLAM VE LAİKLİK

Asghar Ali Engineer

Birçok kimse İslamın laiklikle tamamıyla uyuşmadığına söyler. Bazıları, bir insan Müslüman olduğu sürece laik olamayacağını ileri sürerler. Ayrıca bu görüş, Suudi Arabistan gibi bazı Müslüman ülkeler tarafından, laikliğin haram olduğu ve bütün laik milletlerin İslam düşmanı oldukları propagandasıyla desteklenmektedir. İslami Cemaat'in kurucu başkanı Mevlana Mavdudi de 1948 yılında Pakistan'ı terk ederken, laikliğin haram olduğu ve Hindistan'daki laik politikalara ortak olan, katılan herkesin İslam dinine asi ve Peygamberin düşmanları olacağını söylemişti. Acaba bu nereye kadar doğrudur? Gerçekten İslam ve laiklik birbiriyle uyuşmaz mı? Laikliğe karşı Suudi propagandasının haklılığı var mıdır? Mevlana Mavdudi haklı mıydı? Bunlar önemli sorulardır ve bizim bu sorulara yanıtlar araştırmamız gerekiyor. Bunu, her dinin içinde -hem tutucu hem özgürlükçü- farklı düşünsel eğilimlerin bulunduğunu aklımızda tutarak yapmalıyız. Her iki eğilim de karşılıklı olarak kendi görüşlerini destekleyici kutsal metin örnekleri aktarır. Mademki bu olay için, bir kutsal metin ya da bir dinsel geleneğin, toplumsal durumun karmaşıklığı ile ilişkilendirilmesi gerekiyorsa, kuşkusuz insan, farklı ya da zıt durumlara yanıt veren farklı ya da karşıt hükümler de bulur.

Kutsal metin yorumlarında (in scriptural hermeneutics), durumun toptan ele alınması ve gelişen durumla ilişki kuracak bazı anahtarlar geliştirilmesi zorunluluğu vardır. Yorumcular çoğun-lukla, durumlar sanki durağanmış gibi bir ilgi kurarlar. Toplumsal durumlar asla durağan olamaz; sürekli olarak gelişir ve değişir. Metinsel hükümler yöntemi, yani kutsal metinlere göre hüküm verme yolu, kendi sosyo-kültürel durumuna uydurmuş erken yorumcular

(mütefessirler) tarafından kullanılırdı. Onların yorumları sonraki kuşakları bağlamamalı, çünkü değişmiş olan durumla uyum sağlamayacaktır. Her çağ için bazı anahtarlar vardır; onlar bizim kendi çağımızda da kutsal metinleri anlamamıza yardımcı olur. Aynı zamanda her yorumcunun bir toplumsal görüşü vardır ve bu görüş, kendi sosyal durumunu diğerinden ayırıp geliştirir. Tanrının yaratıcı gücü, herhangi bir yöntemle statik olarak muamele göremez. Kur'an dahi şu hükmü ile O'nun dinamizmine gönderme yapmaktadır:

> "...O, her gün bir başka (harikulade) yöntem içinde kendisini açığa vurur-açıklar; öyleyse size rızkınızı verenin gücünü yadsıyabilir misiniz?"(29, 55) [66]

Burada, Allahın kendisini her gün yeni bir hal-durum (şayn) içinde açıkladığını anlıyoruz. "Yevm" sözcüğü "gün" demektir, ancak değişmeceli ya da simgesel olarak bütün bir tarihsel çağı, bir dönemi tanımlar. "Yevm" sözcüğü bu anlamda alınırsa, ayetin, Tanrının kendi yüceliğini çağdan çağa, dönemden döneme yeni usüller içinde gösterdiğini ifade ettiği anlaşılacaktır. Tutucu Ulema (din bilginleri) görüşüne bağlı olan ilk Kur'an yorumcuları, kendi sosyo-dinsel (socio-religious) ve sosyo-kültürel durumları içinde (yorumlarını) üretmekteydiler. İslamın ilk yıllarında, özellikle Peygamberi izleyen dört halifeler döneminde devlet, İslam diniyle eşit tutuldu. O dönemlerin Arabistan'ında, İslamın gelmesinden önce bir devlet de yoktu, sadece var olan durumla birleşmiş bazı yasalar-kurallar bulunuyordu. Ancak, İslam dini Arabistan halkını kabile bağlarının üstüne çıkarıp birlik oluşturduğu zaman bir devlet var oluştu. Devlet, durumu hızla geliştirmeyi sağlayacak yasalara gereksinim duydu. Birincil olarak Kur'an'ın ve sonra Peygamber'in sünnetinden yardım aldılar. Ancak sorunları çözemeyince,

Peygamberin sahabilerinden bir meclis oluşturdular ve onlarla danışma içine girerek sorun çözmeye çalıştılar. Onların kollektif aklının sık sık büyük yardımı oldu. Fakat onların, içinde yaşadıkları toplumsal ortamda kendi deneyimlerini kullandıkları tam anlamıyla belirgindir. Bu sosyal ortam, kuşkusuz onların da Kur'an ayetlerini anlama ve algılamalarında ağır bir biçimde etkili oldu. Bazı Kur'an ayetleri tamamıyla, orada (sosyal ortamda) kazanılan duruma bağlı kılındı.

İlk Kur'an Yorumcuları

Gerçekten, sonraki kuşaklar Muhammed'in sahabilerinin Kur'an ayetlerini algılamalarını ya da bu sahabilerin ve onları izleyenlerin (tabi'in) bildirimlerinden ağırca etkilenen ilk yorumcuları konu etmeye, işlemeye başlayınca sorun yükseldi. Sahabilerin, yaşadıkları sırada vahy edilen Kur'an için büyük otoriteler olduğu -ve gerçekten böyle- düşünüldü. Onların tanıklığında Kur'an tebliğ edildiğine göre onu sahabilerden daha iyi kim anlayabilirdi? Sonraki yorumcuların çoğu sadece bu sahabilere gönderme yaptılar ve onları izleyenlerin (tabi'in) bildirimleri Kur'an ayetlerini anlama ve algılamanın tek kaynağı oldu. Bugüne kadar Kur'an yorumcuları kutsallaşmış-mübarek sayılmış şu veya bu fikirleri tekrarlayıp duruyorlar ve herhangi bir çıkış, yani farklı düşünme ortodoks Kur'an yorumcularının çoğu tarafından sapkınlık (heresy) olarak değerlendirildi.

Peygamberin ölümünden sonra oluşan İslamî devlet, yukarıda belirtildiği gibi, İslam tarihinin erken döneminde bile zorlukla yürütüldüğü halde, bir sonraki kuşak için örnek oldu. *Khilafat –e rashidah* (doğru olarak yönetilmiş halifelik dönemi) adıyla anılan devlet yönetiminin arkasından ortaya çıkan Emevi ve Abbasi İmparatorlukları bu dinsel modeli hiç izlemediler. Her ikisi de kişisel ve mutlakıyetçi/baskıcı temel üzerine kurulmuş yönetimlerdi ve sadece adı İslam'dı. Emevi

ve Abbasi halifeleri, Kur'an'ın buyrukları ya da şeriatın kurallarından daha çok kendi kişisel tutkularını izlediler. Onların dine karşı bağlılık ve itaatleri sadece görünüşte, yani simgeseldi ve kendi kişisel çıkarları içinde olanları uyguladılar. Bu bağlamda onların yönetimlerine biz "*yarı-laik*" (semi-secular) devletler diyebiliriz. Abbasi devletinden sonra ortaya çıkan, aşağı-yukarı İsmaili teolojisi üzerinde temellen-dirilmiş Fatımi halifeliği dışındaki devletler bile daha fazla laikleşmişti. Fatımi İmamları da, kendi egemenlik alanlarında İsmaililer çok az ve geniş çoğunluğun Sünni inancına bağlı olmaları nedeniyle çok ciddi sorunlarla karşılaşmıştı. Bu yüzden onlar çoğu kez devlet işlerini İsmaili teolojik düşüncelerinden ayırdılar; ayrı bir İsmaili Teolojisi Departmanı (Fatımi *Dava*'sı) kurulması gereksinimi duyuldu.

Teorik olarak Halifelik modeli, İslam tarihinde hiçbirzaman yinelenmemesine rağmen, erken halifelik modeli üzerinde bir devlet kurmak bütün İslam teologlarının hedefi olarak kaldı. O modeli izlememiş olan herhangi bir devlet İslami olmamakla suçlanmaya gidildi ve hatta, eğer devlet laik olmaya eğilimliyse daha da ağır bir biçimde suçlandı. Mevlana Mavdudi, onun gözünde Pakistan devleti, dinsel inançları ne olursa olsun bütün vatandaşlara eşit haklar veren laiklik kavramı (concept) üzerinde kurulduğu için Cinnah'a şiddetle muhalif oldu. Mevlana Mavdudi, Cinnah ile bir İslami devlet kurma yönünde anlaşamadığı için, Pakistan hareketini desteklemeyi reddetti. Şimdi sorular: Bir din olarak İslam laiklikle uyuşur mu uyuşmaz mı? İslami devlet kurmak hedef alınır mı? Devleti laik olan bir İslam ülkesi olabilir mi? (Can there be a Muslim country with a secular state?) Bunlar, bir insanın İslam ve laiklik konusuna değinmesi ya da bu alanda konuşması için yanıtlamak zorunda olduğu can alıcı sorulardan bazılarıdır. Kuşkusuz, itiraz edilmemiş-karşı çıkılmamış yanıtlar olmadığını anımsamamız gerekir. Bizimki özgür ve geniş kapsamlı bir

yaklaşımdır ve yine kuşkusuz bu görüş noktasından yanıt verme girişiminde bulunacağız.

Laik Siyaset Felsefesi

İslam ve laiklik sorununu irdelemeye geçmeden önce, laiklik ve din üzerinde kısa bir açıklık getirmek isteriz. Burada da görüşler farklıdır. Din ve laikliğin birbirine karşıt olduğunu düşünen akılcılar (rationalists) ve tanrıtanımazlar vardır. Onlara göre ikisi birbiriyle uyuşmaz, tam karşıttır. Laiklik, din karşıtı felsefeyle birlikte değilse de, bir dinsizliktir. Laik siyaset felsefesinin herhangi dinsel inanç ve öğretilerle yapacak hiçbir şeyi olamaz. Öyleyse laik bir devlet, herhangi dinsel inanç ve uygulamaları, herhangi bir tartışma konusu üzerinde yasa yaparken göz önünde tutmayacak, dikkate almayacaktır. Bazı aşırı durumlarda bile yurttaşlar dinsel inanca sahip olmak, onu dile getirmek-ifade etmek ve açık olarak uygulamakta özgür bırakılmaz. Din, bir başka söylemle, böyle bir politik düzen içinde hemen hemen tabudur. Eski Sovyet ve Çin devletleri bu modele yaklaşmıştı.

Sonra batıya ait özgürlükçü laiklik modeli vardır. Bu modelde din tabu değildir, ama devlet işleriyle ilgili olarak, (devlet işleri bakımından) temel öğe de değildir. Devlet işleri, herhangi bir dinsel düşünceden tamamıyla bağımsız yürütülür. Anglikan Hristiyanlığın, devletin ve Anglikan Kilisesini başı sayılan İngiltere kral ya da kraliçesinin resmi dini olmayı sürdüren İngiltere'de dahi dinin, devlet işlerinde-meselelerinde herhangi bir rol oynaması zordur. Devletin bütün yasaları Anglikan Kilisesi dinsel inancından tamamıyla bağımsızdır. Kilise Parlamentodan (House of Commons) geçmiş ve Lordlar Kamarası tarafından onaylanmış har hangi bir yasaya muhalefet edemez. Diğer batı ülkelerinde de durumlar aşağı yukarı aynıdır. Devlet kiliseden tamamıyla ayrılır ve bağımsızdır. Gerçekte kilise ve devlet tümüyle

bağımsız olarak egemenliklerini sürdürür ve birbirlerinin dünyasına karışmazlar. Bu batılı model, laikliliğin siyaset felsefesine en yakın olandır. İslam dünyasının kendi özellikleri ve benzersizliği vardır. İslam ve laiklik sorunuyla ilgilenirken bunu aklımızda tutmamız gerekir. Bununla birlikte, yine aklımızdan çıkarmamamız gereken bir şey de İslam dünyasının homojen bir dünya olmadığıdır. Hepsi İslam dinine bağlı oldukları halde, Cezayir'den Endonezya'ya İslam ülkelerinde temel farklılıklarla karşılaşırız. Din ortaklığı ya da dinsel birliktelik, toplumsal ve siyasal geleneklerin de mutlaka ortak olması anlamına gelmez. Bu gelenekler, kendi toplumları ve toplumsal gerçekleri gibi farklıdır. Örneğin, Cezayir batılılaşmış modern bir devlettir ve burada vatandaşların bir bölümü, kendi görüşlerine uygun bir "İslami Devlet" istedikleri için büyük bir dinsel karışıklık yaşanmaktadır. Sonra Müslüman çoğunluklu da olsa karışık halkların yaşadığı Endonezya ve Malezya gibi ülkeler vardır ve onlar da laik devlete sahiptirler. Bu ülkelerde, İslamcı gruplar tarafından girişilen İslami devlet kurma hareketleri başarılı olamamıştır. Bu iki ülke, çoğulcu topluma daha uygun olan hükümet modelleri benimsedi. Malezya'da çoğunluğun Müslüman olmasına rağmen, devlet çoğulcu karakterdedir ve bu nedenle laik olmayı seçmiştir. Türkiye ağırlıklı olarak etkili bir Müslüman ülkedir ve Kemal Paşa'nın 1924 devriminden itibaren laik bir ülke olmayı seçmişti, o zamandan beri de laik olarak kaldı. Orada da yeniden dinsel canlanma girişimlerinde bulunulmasına rağmen fazla başarı kaydedilemedi. Türkiye İslami kişilik yasalarını kaldırılmasının kapsamını genişletti ve onun yerine İsviçre Medeni Kanununu aldı. Belki bunu yapan tek ülke Türkiye'dir.

İslamın Özgürlükçü Karakteri

Arap ülkeleri arasında Cezayir, Tunus ve Fas (Morocco), teknik olarak laik devletler olmamalarına rağmen dikkate

değer çağdaş reformlar geliştirdiler. Onların devlet dini İslam olmayı sürdürüyor. Ürdün ise, nüfusunun yüzde 10'u Hristiyan olan diğer bir ılımlı ülkedir. Diğer yandan Irak sosyalistik Baas Partisi tarafından yönetilmekte (*artık değil, istilacı ABD güdümlü bir yönetim altında terör kaosunu yaşamakta İ.K.*). 1990 yılındaki Körfez savaşına kadar Irak tam bir laik devlet idi. Ancak daha önceki sekiz yıl boyunca İran'la yapılan savaş ve 1990 Körfez savaşının zorlamalarıyla devletin laik karakterine bazı değişimler getirildi; Saddam Hüseyin, yasallık kazanmak amacıyla İslamlaşma ölçülerini yumuşatmaya başlattı. Yemen ve Bahreyn gibi Körfez ülkelerinden bazıları da yönetim olarak İslami karakterdedir, ancak Kuveyt ve Suudi Arabistan'a benzemeyen özgürlükçü (liberal) bölüşümcü bir yönetim(!) Gerçekte çok hızlı çağdaşlaşma süreci Kuveyt ve Suudi Arabistan gibi koyu İslamcı ülkeleri de etkiliyor.

Nitekim görülecektir ki, bütün İslam ülkeleri siyasal olarak ve dinsel karakterli bile olsa aynı değildir. Aralarında birçok farklılıklar vardır. Katı İslami karakterli Suudilerden, Türkiye gibi laik, (Körfez savaşı öncesi) Irak gibi liberal İslami karakterli ülkelerin tümünde siyasal gölgeler ya da hayaletlerin sıralandığını görürüz. Kısacası homojenlik, yani birbiriyle aynı ve tam benzerlik yoktur ve olamaz. Ortoksluk, liberallik ya da laiklikle ilgili olsunlar çoğu, ülke özelinde yönetici sınıfların eğilimlerine bağlıdır. Bu eğilimleri yaratan da yöneten sınıfların çıkarları ve onların siyasal müttefikleridir, onlara bağlıdır. Şimdi önemli soru, İslam ile laiklik birlikte gidebilir mi? Yukarıda zaten söylemiştik; din ve laiklik birlikte gidebilir, ayrıca bu hem laikliğin hem de dinin yorumlanmasına bağlı değildir. Eğer din, çok tutucu gelenekler korunarak yorumlanırsa; daha fazla özgürlükçü düzen talebeden ve yalnızca hoşgörürlük değil fakat aynı zaman çoğulculuğun artışını-yükselmesini de isteyen laiklikle yan yana gitmesi güç olabilir. Diğer taraftan, eğer laiklik ateizmle, yani birçok akılcıların yaptığı gibi

tanrıtanımazcılıkla eşdeğer olarak çok katı biçimde yorumlanırsa, o zaman her ikisinin de (yani din ve laiklik) birlikte gitmesi zor olacaktır.

Daha önce işaret edildiği gibi, İslam dini de katı ya da serbest biçimlerde yorumlanabilir. Eğer hem İslam hem de laiklik özgürce, açık ve serbest düşünceyle yorumlanırsa, laik bir düzende İslam ile herhangi bir sorun çıkmayacaktır. Gerçekten eğer insan Kur'an'ı bütünsel olarak (holistically) tetkik ederse, orada "tanrıtanımazcı olmayan ya da özgürlükçü laiklik" için güçlü destek bulabilir. Zaten tanrıtanımazcı laikliğe dinsizlik destek verir. Eğer biz özgürlükçü laiklikten konuşuyorsak, bununla ne demek istiyoruz? Onu açık bir biçimde tanımlayalım. Liberal secularism, yani özgürlükçü laiklik, inanç üzerinde tanrıtanımazlık ısrarında bulunmaz. İkinci olarak çoğulculuğu geliştirir ve bütün inançlara saygılı olur ve üçüncüsü, bütün yurttaşlar için tam bir dinsel serbestlik güvencesi sağlar. Ayrıca laiklik, sınıf, din, ırk dil ya da inanç farkı gözetmeksizin tüm vatandaşlara eşit haklar sağlar.

İslam bu özgürlükçü laiklikle daha az bir olasılıkla tartışmaya girebilir. Çünkü Kur'an doğrudan çoğulculuğu teşvik etmektedir. 5. surenin 48. ayeti açıkça belirtir ki, "her halkın kendi yasaları ve yolu vardır ve her millet kendi yönetiminde, kendi yaşam yolunda benzersiz ve tektir." Yine bu ayet der ki, "eğer Allah dileseydi, bütün insanları bir tek halk olarak yaratabilirdi. O, insanları denemek (yani onların farklı yasalarına ve yaşam biçimlerine rağmen bir uyum içinde yaşayıp yaşamadıklarını görmek) için öyle yapmadı." Böylece çoğulculuğun açıkça onaylanmış olduğu görülüyor; bir kimse diğer kimsenin inancına saygı göstermeli ve onunla ahenk içinde yaşamalıdır.

Kur'an'da Özgürlükçü Anlayış ve Adil Olma

Yine Kur'an, "her insanın kendine özgü Tanrıya tapınma yolu vardır, diyor; kimse bunun hakkında tartışmamalı, kavga etmemeli. Tartışma yerine, hayırlı işlerde-amellerde birbirinizle yarışmalısı-nız" (K. 2, 148). 60. Surenin 7- 8. ayetlerinde ise, "Allah siz Müslümanlar ve sizi düşman gibi görenler arasında dostluk sağla-yacaktır... Allah, sizinle din için savaşmayan ve sizi evlerinizden-yurtlarınızdan çıkarmayanlara saygılı olmanızı ve adil davran-manızı yasaklamaz. Allah adaletli olanları sever" ifadelerini buluruz. Yukarıdaki ilk ayet laikliğe ilişkin özellik için iyi bir örnektir. Eğer başkaları inancınız konusunda sizinle kavga etmez ve açıkça söylemenize, dinsel uygulamalarınıza ve inancınızın propagandasını yapmanıza karışmazsa, siz de onlara saygı göstermeli ve onlara karşı adil davranmalısınız. Bu hüküm, kesinlikle Hindistan'ın laik anayasasının söylediğiyle aynı şeydir ve dünya üzerindeki laik anayasalarda vurgulanan da budur. Ayrıca Kur'an (6, 108) Müslümanlara, başka inançlara mensup insanlara yahut onların Tanrılarına (putlarına) sövmeyi, onları incitmeyi, - çünkü onlar da dönüp Allaha sövecekleri için- yasaklamıştır. Bu ayet daha da çok anlamlı hükme varır: Allah, her halk için her şeyi, kendi yaptıkları işleri çekici kılmıştır. Bunun için her topluluk kendi inanç ve uygulamalarının iyi ve güzel olduğuna düşünür ve eğer insanlar, birbirlerinin inanç ve uygulamaları hakkında kavga çıkarmaktan çok bu durumu kabullenirse, o zaman toplumsal uyum ve barış sağlanır.

Yine Kur'an (22, 40) der ki, "...sinagog, kilise ya da manastır gibi bütün dinsel yerlerde Allahın adı anıldığı için hiçbir dinsel yer yıkılmamıştır. Bu yüzden bütün bu yerler korunmalıdır..." Bu da, Kur'an tarafından onaylanan özgürlükçü laikliğin bir diğer ilkesidir. Görülmektedir ki İslami ilkeler, karma ya da çoğulcu yaşam yolu-biçimini uygun görmezlik etmez- reddetmez. *Misak-ı Medine* adıyla anılan "Medine Sözleşmesi" bile açık bir biçimde çoğulcu düzenin onaylanmasıdır. Kabile önderlerinin ellerinde

bulunan Mekke'deki kovuşturmalardan dolayı, Peygamber Mekke'den Medine'ye göç ettiğinde çoğulcu, karma bir Medine toplumu bulmuştu. Kentte Yahudiler, Paganlar (putperestler) ve Müslümanlar vardı. Yahudiler ve paganlar, çeşitli kabilelere bölün-müş, her kabile kendine özgü gelenek ve göreneklere sahip bulunuyordu. Peygamber bu kabilelerle, inançlarına tam özgürlük ve hatta Medine kentinde, eğer dışarıdan saldırı olursa onu savunmak yükümlülüğü koşuluyla, (aralarında) bir ortak topluluk oluşturma güvencesi sağlayan bir yazılı sözleşme yaptı.

Bu bir bakıma, çağdaş laik düşüncenin bir habercisiydi; her yurttaş kendi öz inancı, kabilesel gelenekleri ve bireysel yasalarını izlemekte serbestti, fakat içinde barışı sürdürmek için, dışarıdan (gelecek saldırıya karşı) kenti savunma yükümlülüğü de taşıya-caktı. Peygamber açık bir biçimde, farklı inanç ve geleneklere sahip insanların, aralarında ortak bir bağ oluşturarak ve ülkeye/ kente karşı ortak bir yükümlülüğe saygılı, barış ve uyum içinde yaşayabilmenin bir örneğini oluşturmuştu. Burada belirtmek ilginç olur; Jam'at al-'Ulama-i-Hind (Hindistan Din Bilginler Topluluğu) mensupları Müslüman İlahiyatçılar, Hindistan'da bir karma-birleşik laik millet (a composite secular nation) yaratmak için Peygamber'in Medine Sözleşmesin den esinlendiler. Bu Ulema, iki millet teorisine karşıydı ve İslamın birleşik/karma laik milliyetçiliğe karşı olmadığını ileri sürdüler. Farklı dinsel topluluklar bir ülke içinde birlikte yaşayabilirler. Bunun için tek koşul, hepsinin serbestçe inancını açıklaması, uygulaması ve yaymasının güvenceye alınması gerekirliğidir. Hindistan anayasası buna izin vermesinden itibaren Ulema, Hindistan genelinde, özgürlükçü laik siyaset eğilimini mutlu bir biçimde benimsedi ve coğrafi bağımsızlılığı olan ayrı bir Müslüman devleti için herhangi bir haklılık bulamadı.

Kur'an'da Devlet Kavramının Yokluğu

İslam çoğunluklu bir ülkedeki bütün yurttaşlara eşit haklar verilmesi hakkında yanıtlanması kalan bir diğer soru var henüz. Genellikle Müslümanların dinsel azınlıklara eşit haklarlarda anlaşmak için gönülsüz oldukları tartışılır. Kuşkusuz bu iddiada bazı doğrular varsa da, tümüyle doğru değildir. Müslüman çoğunluklu ülkelerin bazıları, İslam olmayanlara eşit haklar tanımamakta, ancak diğer birçoğunda bu yapılmaktadır. Zaten Malezya ve Endonezya gibi ülke örneklerini vermiştik. Her iki ülkede, Müslüman çoğunluğa sahip olunmasına rağmen, Müslüman olmayanlar dahil, tüm yurttaşlara eşit haklar tanınmıştır. Pakistan'da da Zia-ül-Hak zamanına kadar, eşit vatandaşlık hakları kullanma ve seçimlere katılma uygulamaları söz konusuydu. Müslüman olmayanlar için ayrı olarak oy verme ve seçmenlik oluşturan Zia oldu.

Kur'an'da -bir başka yerde de yazdığımız gibi-, ne 'devlet' ne de 'ülkesel milliyetçilik' (territorial nationalizm, toprağa bağlı milliyetçilik) kavramı yoktur. Gerçekten, dinsel metinlerde böyle sorunlara değinildiği çok az bir olasılıkla varsayılır. Müslümanlar için, bir dinsel ya da teokratik bir devlet kurulması zorunluluğu olduğu ifadesi geçen hiçbir yer yoktur. Kur'an, dolaylı olarak bile herhangi bir devlet (biçimi) kavramına gönderme yapmaz. Onun tüm vurgulamaları, bu dünyayı ilgilendiren yaşam için (gerekli) doğruluk, adalet, hayır işleme-iyilik, sevgi, hoşgörü ve akıl üzerinedir. İnsanların barış ve uyum içinde bir arada yaşayabilirler. Demek ki, tam bir İslami devlet kavramı, zamanın bir döneminde İslam hukukçuları tarafından (yaşama geçirilme) girişiminde bulunulmuş bir tarihsel yapılanmadır. Ayrıntılı Şeriat kuralları emreden ve de böyle bir devlet içinde Müslüman olmayanların haklarını sınırlayan bir İslami devlet şekli çizen işte bu hukukçulardı. Bundan başka, çok değişik tarihsel durumlar ortaya çıkmış ve Kur'an ayetleri de, onlara özgü toplumsal ve dinsel özelliklerin etkisi altında yorumlanmaya gidilmişti.

Başka sözcüklerle söylemek gerekirse, gayri Müslimlerin hakları yeniden düşünülmek ve formüle edilmek (ilkelendirilmek) zorunluluğu doğacaktır. Kur'an, hiçbir yerde dinin, insanların siyasal haklarının temeli olabileceği hükmünü vermemiştir. Bu, yöneticinin dininin yönetim statüsünü belirlediği Ortaçağ Müslüman hukukçularının fikriydi. Böyle bir formülasyonun, İslamın siyasal öğretisinin gerekli bir bölümü olduğu düşünülemez. Bu amaç için yalnızca model *Mithak-i- Madina* (Medine Sözleşmesi) olabilir. Bu sözleşme, yukarıda belirtildiği üzere, bir dine mensup halk ile diğeri arasında siyasal haklar konusunda herhangi bir ayırım yapmadı. Bu sözleşme, biçimsel olmasa da, en azından ruhuyla-özüyle, çağdaş devletin vatandaşlarına, din farklılığını hesaba katmadan siyasal haklar verilmesi için değerli bir yol göstericilik sağlar. Ne yazık ki, İslamın sonraki siyasal kuramcıları, İslam Peygamberi tarafından düzenlenmiş bu anlamlı siyasal belgeyi tamamıyla ihmal etmişlerdir. Çağdaş İslam devletlerinde siyasal haklar teorisi bu belge üzerinde temellendirilmeliydi.

Yönetimde Saydamlık

Çağdaş sivil toplumda insan hakları ve vicdan özgürlüğü üzerine çok büyük vurgu vardır. İslam ülkelerinin çoğunun bu alanda iyi sicili olmadığı çok üzücüdür. Vicdan özgürlüğü, insan hakları ve demokrasi birbiriyle tam anlamıyla bütünleşmiştir. Bugün kendilerini "İslam ülkeleri" olarak tanıtmış olan Müslüman çoğunluklu ülkelerin pek çoğunda bile, bırakınız insan hakları tartışmasını, demokrasiye ilişkin tartışma da sürgündedir! İslam toplumunda insan haklarının kabul edilemeyeceğini-benimseneme-eceğini ileri sürmek asla doğru değildir. Demokrasi ve insan haklarının yokluğu İslam ya da İslam öğretilerinden dolayı değil, fakat yönetimde saydamlıktan tamamıyla yoksun vurguncu/bozuk ve mutlak/baskıcı rejimler yüzündendir.

Yeniden Peygamberin sünnetiyle yaklaşır ve doğru rehberlik yapmış halifeler yönetimine göz atarsak görürüz ki, yönetimde saydamlık ve sorumluluk ilkesi ana temel alınmıştır. Peygamberin önderliğinden deneyim edinmiş kişiler, sorumluluk öğretisine öylesine duyarlıydılar ki, üçüncü Halife bu öğretiden sapınca -ki durum çeşitli nedenlerden dolayı burada tartışılmayacak- başkaldırdılar. İslam Peygamberi ve onun sahabileri, yönetimde şeffaflığa ve sorumluluğa saygılı davranma konusunda Müslümanları son derecede duyarlı kılmışlardı; herhangi bir sapmada karşı çıkılırdı.

Fakat baskıcı, otoriter rejimler ortaya çıkınca ve halifelik ilk Emevi monarhı Yezid'le monarşiye dönüşünce, bu öğreti (sorumluluk) uçup havaya karıştı! Sorumluluk öğretisine saygı duyan kimseler, asla İslamın demokrasi ve insan haklarına karşı olduğunu iddia edemezler. Gerçekte, İslam ülkelerinin -birkaçı dışında- hemen hemen hepsi, 1948 Yılı Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi'ni imzalamışlardır. İmzalamayı reddeden bazı ülkelerin sadece, bir kimsenin seçeceği herhangi bir dine dönme ve vicdan özgürlüğüyle ilgili bir maddesine itirazları vardı. Bu maddeyi onlar İslamın kurallarına karşı olarak algıladılar, çünkü İslamı yadsıyan bir kimsenin ölümle cezalandırılması gerektiğini düşünüyorlardı. Kuşkusuz, bu çekişmeli/itilaflı din değiştirme hakkını tartışmanın yeri burası değildir, fakat Müslüman fıkıhçılarının dinsel nedenlerden daha çok siyasal nedenler için bu ölüm cezasını yasalaştırdıklarını söylemekle yetinelim. Çağdaş ulus devletlerinde *irtidat* (dini inkâr, yadsıma) nedeniyle ölüm cezası olamaz ve kadın ve erkek olarak bireye arzu ettiği şeyi tekzip etmek-yalanlamak hakkı verilmelidir. Bir insan ölüm tehdidi altında herhangi bir dine bağlı kılınmamalı. Din kuşkusuz ciddi bir olay; bir vicdan ve teslimiyet-bağlanma olayıdır.

Bütün bunlar gösterir ki, Kur'an'da ve Peygamberin sünnetinde (Fıkıhçıların fikirlerinde değil) somutlandırılmış - düzenlenmiş olan İslami öğretiler, insan hakları kavramına ve bireysel özgürlüğe (vicdan özgürlüğüne) karşı değildir. İslam'a yabancıymış gibi insan hakları kavramını yadsıyanlar, bazı Müslüman ülkelerin baskıcı-otoriter yöneticileridir. Gerçekte İslam diğer dinleri resmen tanıyan ve onlara onurlu derece-statü veren ve hatta onların farklı inançları, ırkları, kabilesi, milleti ya da diline bakmaksızın hepsi Adem'in değerli evlatları kavramını kabullenmiş ilk din dir. (Kur'an 17, 70 ve 49, 13). Yine Kur'an'da (2, 213), Allahın niyet ve arzusunun bütün insanlığın birliği olduğunun gösterilmesi çok anlamlıdır. Bütün farklılıklar insanidir, tanrısal değil ve bütün farklılıklar demokratik, yani eşit ve güzel davranışlar içinde çözümlenebilmelidir (Kur'an 29, 46-47). Bunlar Kur'an tarafından konulan normlardır, fakat Müslüman ülkelerin yöneticileri, kendi iktidarlarını korumak için bu normlardan sapmışlar ve suçu İslamın üzerine atmışlardır.

İslam çoğulculuğu, vicdan özgürlüğünü, insan hakları ve demokra-siyi onaylar ve böylece laiklik kavramıyla asla çatışmaz. Yine belirt-mek ilginç olacaktır; Hindistan benzeri laik bir devlet düzeni içinde Ulema, yönetimin laik ilkelerini kabul etmiş ve asla itirazda bulun-mamışlardır. Gerçekten de Hindistan'daki Ulema laikliğe büyük önem vermekte ve laik partilere oy vermeleri için Müslüman kitleleri teşvik etmektedir. Maulana Hussain Ahmad Madani, iki millet teorisini reddederek, karma milliyetçiliği (Müttehide Qaumiyat) yasallaştırma konusunda rehber olmuştur. *Jama'at-e-İslami-i-Hind* gecikmiş de olsa laik demokrasiyi kabul etti ve hatta özellikle Babri Mescit'in yıkılmasından ve onu takip eden kargaşa ve çatışmalardan sonra kendi laik de-mokrasi cephesini bile kurdu. Bu şekilde, Hindistan Ulema'sı laikliği kabul ederek bu konuda yol göstermiş

olduğu kolaylıkla algılanabilir. İslam ve laiklik modern dünyada birlikte gidebilir ve birlikte gitmelidir.[67]

VII Dr. ASGHAR ALİ ENGİNEER'E GÖRE

KUR'AN'A DAYALI BİRÇOK SÖYLEMLER DİNDE

REFORMLAR GEREKİRLİĞİNİ İŞARET EDİYOR

Daha önce de birkaç makalesini Türkçeleştirdiğimiz ilerici İsmaili Bohraların önderi Dr. Asghar Ali Engineer, dünyaca tanınmış ve çeşitli hükümetler ve üniversitelerin İslam dini üzerinde uluslararası konferanslara çağırdığı seçkin ve demokrat bir İslam bilginidir. Dr. Engineer ABD, Kanada, İngiltere, Endonezya, Malaysiya, Almanya, Fransa, Tayland, Pakistan, Sri Lanka, Yemen, Meksiko, Lübnan, İsviçre, Mısır, Tokyo, Özbekistan, Moskova, Leningrad vb. ülke ve kentlerdeki çeşitli üniversitelerde İslam dini üzerinde dersler vermiştir. Kendi ülkesi Hindistan'da bulunan bütün üniversitelerde ders vermeğe ve konferanslara çağrılan nadir İslam bilginlerinden biri dir. Dr. Engineer, dinler arası çalışmalarından dolayı birçok ödül aldı. Kendisi bütün dinlere eşit derecede saygı gösterilmesine inanır ve o bir dinde anlamlı bir yaşam için en önemli kavramın iman (faith) olduğunu düşünür. Bu nedenle kendisi, geçmişten miras alınıp kabul gören dogmalara körü körüne inanmayan bir kişidir.

Dr. Engineer, reform hareketlerinin toplum için, her zaman gerekli olduğu genel düşünceyle başlıyor aşağıda çevirisini sunduğumuz yazısına. O daha çok kendi ülkesi Hindistan ve çevresinden, eski sömürge ülkelerden reform hareketleri ve reformcu örneklemeleri vermektedir bu yazısında. Dinin kendisinin bir reform hareketi olarak -ki gerçekte mevcut düzeni kökten değilse bile çok büyük oranda değiştiren bir devrim hareketidir- doğduğunu dile getirdikten sonra, İslam dininde reform hareketleri 18. yy.dan itibaren Şah Veliyullah tarafından başlatıldığını belirtiyor.

Dr. Engineer'e göre:

"Bir dinin ya da inanç geleneğinin iki ana yetkinliği olduğuna dikkat çekmek

önemlidir:

1- İndirildiği ya da kurucusu tarafından bildirildiği-vazedildiği gibi kalan temel öğretiler;

2- Zamanın bir döneminde, dinin ayrılmaz parçası olmuş ve o dinin özgün öğretilerini bozmuş çeşitli toplumsal inanç ve gelenekler. Bazı toplumsal adetler öylesine büyük güce sahiptir ki, halkın yaşamlarından onları koparmak, olanaksız değilse bile çok güçtür. Kurulu düzenin önderlerine yarar sağlayan birçok gelenekler, o dini temel öğretilerine aykırı-ters olsalar bile din adına meşru kılınmıştır. Böylece zamanın bir dönemi boyunca, taneden kabuğu ayırmak çok zor olur."

Reformcunun görevi taneden kabuğu ayırmaktır kuşkusuz. Kur'an'a göre bir daha Peygamber gelmeyeceğine göre, Tanrının reformcular göndermesini beklemenin zamanı olduğuna inanmıyor. Dinsel inancı (imanı) güçlü Dr. Engineer'in, İslam toplumu arasındaki bir inanışı reform gerekçesi olarak anımsatarak şöyle konuşuyor:

"Erken İslam toplumunda *mucaddid* (yeni düzenleme yapan) denilen bir kavram vardı ve her bin yılda (*geleneksel söylemde her yüz yılda bir, İ.K.*) bir *mucaddid*'e gereksinim duyulduğuna inanılırdı. Bundan dolayı da bugün Hindistan'da bizim *mucaddid alf-i sani*'ye (ikinci bin yılın yeni düzenleyicisi, reformcu-su) gereksinimiz var. Değişiklik adımları dar ve karanlık

> görüşlü ortaçağ boyunca çok yavaş atıldığı için, model değişim çok uzun bir dönem sonra yerini almak zorunda kaldı ve bundan, daha önce değil de her bin yılda bir *mucaddid*'e ihtiyaç duyulduğu düşünüldü."

Daha sonra yazar, 19. yüzyıl sömürge çağının Hindistan ve Mısır'ında yetişmiş bazı din reformcularının savaşım örnek ve özelliklerini anlatarak, yüzyılımızda da bir reformcu beklentisini ve bunun kaçınılmazlığını dile getiriyor.

Bizce, bir Cemaleddin Afgani, bir Mısırlı Muhammed Abduh ya da Hintli Sir Syed Ahmed Khan ya da Tanrının bir reformcu göndermesini beklersek, o sözünü ettiği *mucaddid* bin yıl daha gelmez. Öyleyse Türkiye'de ve diğer İslam ülkelerinde, günümüzde 'dinde reform ve reform hareketi girişimleri bir zorunluluktur' gerçeğini gören ve buna inanan demokrat, çağdaş düşünceli ya da dinin özü çağdaşlığa, demokrasiye ve bilime ters düşmediğine inanan din bilginleri ve bilim adamları; tüm çıkar hesaplarını bir kenara atma özverisini ve siyasal ve profesyonel çıkar gruplarının saldırılarını göğüsleme cesaretini göstererek konuyu yoğun bilimsel araştırma yazılarıyla tartışmaya açmalıdır. Biz biliyoruz ki, Dr. Asghar A. Engineer gibi düşünen erdem sahibi ve bilgili çok sayıda din bilginleri Türkiye'mizde de bulunmaktadır. İslamın "***tarihten bulaşmış gelenekleri***" ve kör inançları temizlemek, özüne aykırı biçimsel gereksizlikleri kaldırıp, Kur'an'ı çağdaş toplumsal yaşamın geçirdiği büyük değişimlerin ışığında ve yaşamakta olduğumuz bilgi ve iletişim çağının koşullarına uygun yorumlayarak "***içi doldurulacak yeniliklerle dini hafifletme***" (reform) hareketlerine vakit geçirilmeden girişilmelidir. Düşünsel bağlamda topluma mal edilen reform hareketlerinin büyük destek bulmaması olanaksızdır. Hiç kuşkusuz aşırı dindar gruplar "dini ortadan kaldırmak

istiyorlar!" yaygarasıyla karşı harekete geçecek ve saldırılarını sürdüreceklerdir. Çünkü öz inancına dönerek dinin "***birey ile Tanrı arasında vicdana indirgenmesi***" bu grupların büyük çıkarlarına dokunacak. Çünkü dinde reform hareketlerinin büyük destek görmesiyle devlet, bünyesindeki teokratik yapılanmayı, yani Diyanet'i aşama aşama kaldırma zorunluluğu duyacak ve o zaman gerçekten laik devlet olacaktır.

İnanıyoruz ki, aşağıdaki Dr. Engineer'in yazısı, Kur'an'a dayalı dinsel söylemler çerçevesinde açıkladığı reform hareketlerinin gerekliliği konusunda kafaları daha bir aydınlatacaktır.

Dinde Reform Hareketleri Neden Gereklidir?

Asghar Ali Engineer

Her toplum reform ve değişim sancılarından geçer. Fakat status quo'yu temsil eden toplum önderleri, yetkilerinden yoksun bırakılacakları için, herhangi bir reform ve değişim hareketine şiddetle direnç gösterirler. Bir kurumun, mevcut durumun korunması (status quo) ile yarar sağlayan kendi önderleri vardır ve onlar, ya din adına ya da eski gelenek-göreneklер adına değişime direnmek işin her şeyi yapacaktır. Değişim çağrısı yapan kimseler, inançsızlar, sapkınlar ve dinin dokunulmazlığına, kutsallığa saldıranlar, uydurukçu sahtekârlar olarak suçlanırlar. Gerekli olan gerçek yenilik oluşumlarının, bu türlü suçlamalar denizinde boğulması için elden gelen her şey yapılır. Onlar tarafından gerekli değişim konularına asla değinilmez. Demek ki, neden reform hareketlerinin gerekli olduğu sorusu ortaya çıkıyor. Kuşkusuz çeşitli nedenler var. Ancak bu nedenleri tartışmaya geçmeden önce din ve dinsel öğretiler üzerine birkaç söz söylemek gerekecektir:

Bizzat dinin kendisi zaman içinde bir reform hareketi olmuştu. İnsan, içinde yayıldığı bir toplumu reforme etme, yani yeniden düzene sokma işleviyle gelmeyen herhangi bir dini zor düşünebilir. Kur'an'a göre din tektir, fakat önemli olan dinin temel, öz öğretileridir. 18. yüzyılın büyük dinsel düşünürü Şah Veliyullah da, Kur'an temeli üzerinden dinlerin birliği (wahdat -e-din) kuramına inanmaktaydı. O, Huccatullahil Balighah kitabında bu konu üzerine ışık tutmaktadır. Kur'an ayetlerinin pek çoğu da bunu açık açık ifade eder. Adem'den Muhammed'e kadar bütün peygamberler Tanrı tarafından gönderildi ve aynı bildiri (tebliğ) ile geldiler. Bütün bu bildirimlerin temel öğretileri aynı idi. Ne var ki, her toplum, o dinsel geleneklerin içinde yansıyan, kendilerine özgü (specific) özelliklere sahipti. Bunun için din indirilen her toplumun Şeriat yasaları farklılık gösterdi. Ancak, bir süre sonra dinin temel öğretileri de bozuldu ya da soysuzlaştırıldı. Böylece yeni bir önbilimci (kâhin), peygamber ve reformcuya gereksinim doğdu. Peygamber (dini) bildirmeye başladığı zaman status quo'nun, yani var olan düzenin önderleri büyük vahşetle karşı çıktı ve sonunda onu öldürdüler. Kur'an bunu çok uygun biçimde şöyle açıklıyor:

> "Kendilerine, Allahın indirdiğine (vahy'ine) inanınız denilince onlar: 'Biz, sadece bize indirilene (Tevrat) inanırız, derler. Ondan başkasının yadsımaktadırlar. Oysa o (Kur'an) kendi sahip oldukları (kitabı) doğrulayan gerçek(lik)tir. (Ya Muhammed) onlara de ki: Eğer gerçekten inanıyor idiyseniz, öyleyse bundan önceki Tanrının peygamberlerini niçin öldürdünüz?" (Kur'an 2, 91)

Dinin Temel Öğretilerinden Gelenekleri Ayırmak Reformcunun Görevidir

Bir dinin ya da inanç geleneğinin iki ana yetkinliği olduğuna dikkat çekmek önemlidir: 1) İndirildiği ya da kurucusu tarafından bildirildiği-vazedildiği gibi kalan temel öğretiler; 2) Zamanın bir döneminde, dinin ayrılmaz parçası olmuş ve o dinin özgün öğretilerini bozmuş çeşitli toplumsal inanç ve gelenekler. Din bu kaderden kurtulamazdı. Bazı toplumsal adetler çok büyük güce sahiptir ve halkın yaşamının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Yaşamlarından onları koparmak, olanaksız değilse bile çok güçtür. Kurulu düzenin önderlerine yarar sağlayan birçok gelenekler, o dini temel öğretilerine aykırı-ters olsalar bile din adına meşru kılınır. Böylece zamanın bir dönemi boyunca, taneden kabuğu ayırmak çok zor olur.

Reformcunun, bir dinin temel öğretilerini ve bu öğretileri çarpıklığa götüren çeşitli sosyal gelenek eklentilerini tanımak ana görevidir. Kuşkusuz bazı insanlar, temel öğretiler ile toplumsal eklentileri birbirinden ayırt etmeyi oldukça güç bulurlar. Onlar için ikisi birbirinden ayrılamaz. Sadece o da değil, sonradan eklenmiş bu toplumsal gelenek-göreneklер, dinin öz öğretilerinden çok daha önemli duruma gelir. Bir dönem boyunca bu toplumsal eklentiler temel dinsel öğretilerin yerini bile alır. İşte, Tanrının elçi göndermeye ya da halkın arasında bir reformcu-yeni düzenleyici yaratmaya karar verdiği bu andır. Kur'an öğretileri gereğince Muhammed son Peygamber olduğuna göre, biz şimdi sadece reformcular bekleyebiliriz.

Ancak, o toplumun ya da ülkenin dinsel ve sosyal gereksinimlerine bağlı farklı toplumlar içinde reformcular var olabilir. Bir peygamber evrensel mesajla-bildirimle gelir ve dinin temel öğretilerini bildirir. Bir reformcunun rolü daha az evrensel ve daha kendine özgüdür. O kişi belirli bir ülkeye ya

da topluma aittir ve onun reformları o ülkeye, o topluma ya da o topluluğa özgü olur. Bir peygamberle bir reformcu arasındaki temel farklılık budur. Bir reformcu, kendi ülkesi ya da toplumunun kimliğini taşımalıdır. Örneğin, Syed Ahmet Khan, Kuzey Hindistan Müslümanları arasında büyük bir reformcuydu. Onun bir Mısır toplumu için de çok uygun olduğu söylenemez. Diğer yandan Muhammed Abduh, büyük bir Mısırlı reformcuydu. Onun reform hareketi, Hindistan ve Pakistan Müslümanlarından daha çok Mısır halkına esin verebilir. Bununla birlikte, onların toplumsal ve ulusal sınırların ötesinde de uygulanabilen reformlarındaki evrensel öğeler yadsınamaz.

Toplumsal Gelişimler Dinde Reformu Gerekli Kılar ve Bazı Reformcular

Ayrıca da reformlara, sürekli toplumsal değişimlerden dolayı gereksinim vardır. Toplum asla durağan, hareketsiz değildir. Küçük ölçülerde değişimler reformcu değişikliğe izin vermeyebilir; fakat bir toplum içindeki sürekli değişime, bizim örnek değişim ya da değişiklik modeli diye bir ad vermemizi doğurabilir. Bu model değişiklik (paradigm shift) reformun yerine geçince alınca, arzu edilir hatta kaçınılmaz bile olur. Erken İslam toplumunda *mucaddid* (yeni düzenleme yapan) denilen bir kavram vardı ve her bin yılda bir *mucaddid*'e gereksinim duyulduğuna inanılırdı. Bundan dolayı da bugün Hindistan'da bizim *mucaddid alf-i sani*'miye (ikinci bin yılın yeni düzenleyicisi, reformcusu) gereksinimiz var. Değişiklik adımları dar ve karanlık görüşlü ortaçağ boyunca çok yavaş atıldığı için, model değişim çok uzun bir dönem sonra yerini almak zorunda kaldı ve bundan, daha önce değil de her bin yılda bir *mucaddid*'e ihtiyaç duyulduğu düşünüldü.

İlk büyük örnek değişim, Asya ve Afrika ülkeleri için sömürge dönemi olan 19. yüzyılda oldu. Asya ve Afrika

ülkelerini hemen hemen hepsi bir Avrupa ya da diğer bir Batı ülkesinin sömürgesi olmuştu. Olan şey tek siyasal değişim değildi, fakat daha fazla, ekonomik, bilimsel ve teknik alanlardaki değişikliklerdi. Bu değişiklikler öyle nefes aldırdı ki, bir büyük model değişim oluştu ve reform hareketleri kaçınılmaz oldu. Bu nedenden dolayıdır ki, İslam dünyasında birçok reform hareketlerine tanıklık ettik. Bu değişiklikleri kavrayıp sıkıca tutmak oldukça fazla gerekli oldu. Bunlar öylesine temel değişiklikler oluşturdu ki, eski sosyal yapıyı ve çeşitli sosyal gelenekleri altüst etti. Eski eğitim sistemi tamamıyla akıldışı ve ilgisiz konular üzerine olduğu görüldü. Reform hareketleri sadece Müslüman toplum arasında değil, aynı zamanda diğer bütün sömürge topluluklar için de gerekli oldu. Ayrıca bu karışıklığı Hindistan'da Hindu toplumunda da buluruz. Bütün kabile toplulukları da bu değişimin girdabına yakalandı.

Toplumumuzdaki bu temel değişikliklere rağmen, reform ve değişimi savunmak zordu. Dinsel ve toplumsal düzenin önderleri, kendi gelenekçi önderliklerini korumak için ona sıkıca yapışmak istediler. Çünkü eski düzendeki herhangi bir değişim kendi liderliklerini tehlikeye düşürecekti

Bu reformcular, değişimi yasallaştırmak için saygıdeğer kutsal metinlerinden bol bol aktarma yaptılar, fakat hiç kimse onu dikkate almadı. Evrensel bir kuraldır; her zaman kurumları denetim altında tutan kurumsallaşmış liderlik, reformcu bir liderlikten daha etkilidir. Bir diğer sorun, gelenekçi aydınların reformları savunan yeni ortaya çıkmış aydınları tehdit edici hissetmeleridir ve bu gelenekçi aydınlar halk kitlelerini kontrol altında tutan kimselerdir. Bu eskiye bağlı entelektüeller, durumlarını korumak amacıyla, eski gelenek anlayışı içinde reformcuyu "aykırı, sapkın" ve "uydurukçu-icatçı" olarak ilan eder. Reformcunun yarı enerjisi bu şekilde, reform ve değişim için çalışmaktan daha çok, kendisini savunmakla harcanır. Reformcuların büyük

çoğunluğu işte böyle gelenekçi aydınlar tarafından farklı derecelerde baskı gördüler. Aynı biçimde, Cemaleddin Afgani, Mısırlı Muhammed Abduh olsun, Hindistan'dan Sir Syed olsun hepsi de, diğer reformcularla birlikte geleneksel önderliğin baskısıyla yüz yüze geldiler.

Gelenekçi aydınlar reformlara sadece pozisyonları tehdit edildiği için karşı değillerdi. Onlar ayrıca, eski öğretiler üzerinde temellenen eski dünya görüşlerinden ötürü ona karşıydılar. Çünkü onlar, çevrelerinde oluşan bilimsel ya da teknolojik gelişimlerden habersiz ve bilgisiz kalıyor. Üstelik bu değişikliklere kuşkuyla bakıyor ve en kötüsü onları tamamıyla reddediyorlardı. Değişimlerin hepsinin dinlerinin öğretilerine karşı olduğunu düşünmekteydiler. Öyle ki, 19. yüzyıl içinde karşılaştıkları cep saatleri bile bazı Ulema (din bilginleri) tarafından lanetlendi ve onların namaz vakitlerini belirlemek için kullanılamayacağı üzerinden fetvalar verdiler. Sir Syed Ahmed Khan, Kur'an'dan şu ayeti aktararak reformlarını haklı çıkardı, doğruluğunu ispatladı:

> "Bir toplum kendi koşullarını kendisi değiştirin-ceye kadar Allah onlarda değişiklik yapmaz" (Kur'an 13, 11)

Demek ki değişim doğanın yasasıdır ve toplum bu değişiklikleri dikkate almak zorundadır; buna göre de kendilerini değiştirmelidir. Kur'an'ın tanımladığı dinin temel öğretileri ve ana değerler dışında her şey değişebilir. Sir Syed bu gerçeği vurguladığı, üzerinde durduğu için acılar içinde kaldı ve Hindistan'da kendilerini değiştiren; değişen dünyaya uyumlarını sağlamak ve yaşam koşullarının gelişmesi için sosyal reformları benimseyen onun zamanının Müslümanları takibe uğratıldı. Bırakınız sosyal reformların kabulünü, sosyal durgunluk o kadar kuvvetlice kök salmıştı ki, onlar yeni eğitimi bile kabul etmeye hazır değildiler. Yeni eğitim sistemi dine karşı olarak suçlandı. Söylemek gereksiz,

din özel bir toplumsal kuruluş olarak kökleşti ve bütün toplumsal gelenekler ve zamanın üstün olan dünya görüşü (Kur'an'ın temel öğretileriyle hiçbir sıkıntısı olmayan) dinsel inancın ayrılmaz bir parçası olduğu düşünüldü. Böylece Ptolemaios astronomisine karşı çıkmak bile, dinsel öğretilere karşı çıkmak ve gelenekçi toplumun ve önderlerinin öfkesini davet etmek demekti. 19. yüzyıl reformcuları üstlerine koskoca bir görev almışlardı. Çeşitli durumların ve zorlukların her türlüsüyle karşılaştılar, fakat inançlarında, düşüncelerinde sağlam durdular. Büyük bir sabırla çalıştılar. Bir reformcunun, onlarsız asla başarılı olamadığı değerli bazı niteliklere gereksinimi vardır.

Yapabildiğimizce bugüne uygun biçimde, bunun üzerine kısa bir göz atmamız yerinde olacak.

19. yüzyıl reform hareketleri, çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinde kesintiye uğrayan dini yeniden canlandırma, egemen kılma hareketleri karşısında, gayretlerini hala yitirmiş değildi. Bir reformcu önderin kolayca tükenmeyecek bir sabır, dayanma zenginliğine sahip olması gerekir. Sabrı kısa süren biri asla başarılı olamaz. Ayrıca şunu da belirtmek önemlidir; reform hareketinin başarısı her zaman, reformcuyu izleyenlerin sayısına dayanarak ölçülemez. Genel olarak reform hareketi kitlelerin hoşuna gitmez; normalinde o, konuları eleştirel gözle inceleme yetisine sahip olan aydınlara daha fazla hitap eder, çekici gelir. Kitleler sadece izler. Bir reformcu iyice kökleşmiş inançlara karşı çıkmak zorunda olduğundan dolayı, onun ikna edici biçimde tartışmalara girmeye gereksinimi vardır ve de çok büyük bir sabra. Bir reformcu yerleşmiş inançlara karşı çıkmak zorunda olduğu için o kişinin, bir yandan bu inanç hakkında tam bilgi sahibi olması ve diğer yandan o inançların karşısına (yerine) koymak istediği şeyi çok iyi bilmesi gereklidir. Bir reformist, dininin kutsal metinleri (kitabı) hakkında tam bilgi sahibi olmadığı takdirde, halkını

ikna etmeyi hiç başaramaz. Birçok reformcuların, çağdaş sosyal ve doğal bilimler temeli üzerinde reform hareketlerine giriştikleri (dikkatle) izlenip gözlenmiştir. Onlardan bazıları kendi dinlerine ilişkin yüzeysel bir bilgiye dahi sahip değildi.

Yukarıda belirtildiği üzere, kendi dinleri ve özellikle kutsal kitaplarıyla ilgili doğru bilgi, modern sosyal ve doğal bilimlere ilişkin bilgiyle birlikte oldukça gereklidir. Hindular arasında Ram Mohan Roy ya da Müslümanlar arasından çıkan Sir Syed Ahmed Khan olsun, onlar her biri kendi kutsal kitaplarının mükemmel ve doğru bilgilerine sahipti. Rammohan Roy, onların içinde ***Sati*** (*Hindu'larda ölen erkeğin cesedinin yakıldığı ateşe dul kalan eşinin de atılması geleneği Sati'nin yasaklanması yüzyılı aşmış bulunmaktadır. İ.K.*[68]) Söylemi ya da iması olmadığını kanıtlamak için *Vedalar*dan alıntılar-aktarmalar yaptı. Sir Syed Ahmad Khan Müslümanlar arasında reformlarını savunacak mükemmel Kur'an bilgisine sahipti. Sir Syed'in sağlam bir Kur'an bilgisi olduğunu ve Kur'an üzerinde yazılmış çeşitli tefsirlere (yorumlara) sahip bulunduğunu pek az insan bilir. Bizzat kendisi öğretici bir yorum yazdı, ama onu tamamıyla ortodoks Ulema'dan gelen büyük baskı yüzünden tamamlayamadı.

Değişim Önce Reformcunun Kendisinde Başlar

Dinsel geleneklerine ilişkin böylesine mükemmel bilgili reformcuların ne zaman, kendi dinsel inanç ve geleneklerine ait yarım yamalak bilgisi veya bundan da yoksun olanların çok sert muhalefetiyle yüz yüze geldiklerini insan hayal edebilir. Sir Syed Ahmet Khan ortodoks Ulema'dan gelen bu sert karşı koyumla karşılaştı. Çünkü reddedilmekte olan doğal bilimler (programı içinde) çerçevesinde eğitim konusunu savunan Hindistan'daki Müslümanlar arasında ilk kişi o oldu. Sir Syed din ve doğal bilimlerin uzlaşmasını sağlamak için çok zekice bir yaklaşımla ortaya çıktı. O,

"Kur'an Tanrının (vahyettiği) sözüdür, doğa ise Tanrının işidir, eseridir; öyleyse, Tanrının sözü ile işi arasında nasıl karşıtlık olabilir?" diyordu.

Demek ki, Kur'an çağdaş bilimin buluşlarına karşı olamaz. Syed Ahmet Han, kendi dinsel geleneği üzerinde tam ve doğru bilgiye sahip olduğu için büyük bir güvenle bunu söyleyebildi. Sadece bir geleneğin bilgisi de yeterli değildir, bir insanın kendi dini içindeki kesin inanca sahip olmalıdır. Eğer bir kimse yalnız kendi dininin inancında sağlamca yer edinmişse, gerçek reformlar için çalışabilir. Doğal olarak bir kimseden, sahip olmadığı dininde reform yapması beklenmez. Şu halde bir reformcu, ekseriya kazanılmış haklarla (aracılığıyla) propaganda yapıldığı için, kimsenin dinine karşı asla olmaz. Ayrıca, reformcunun her yönden karakterinin dürüst olması oldukça gereklidir. O, büyük çıkış yapacak ve çarpıcı etkiye sahip konuşmalar yapmalı. Mahatma Ghandi'nin çok yerinde koyduğu gibi, "görmek istediğimiz değişimi, önce biz kendimizde uygulamalıyız".

Bu yüksek yetenekten yoksun olan reformcular arzu edilen etkiyi yaratamayacaklardır. İnsanın, bir başkasının reformlarına da kuvvetle inanması gerekir. Ancak böyle bir kişi, yüz yüze geleceği bütün şiddetli muhalefet sıkıntılarına dayanabilir. Şunu da belirtmek önemlidir; bazı reformlar ve değişimler getirmek, değeri-derecesi düşük yeni bir din, yeni bir mezhep kurmak anlamına gelmez. Bir reformcunun ve onun yandaşlarının kendi dinlerini izlemekte özgür oldukları sıkça tartışılır. Bir reformcu ile yeni bir din vaaz eden (anlatan) kişi arasında ana bir ayırım vardır. Yeni bir din daima, herhangi bir kimsenin izleyebileceği ya da izleyemeyeceği yeni bir kutsal metin üzerinde temellendirilir. Fakat bir reformcu yeni bir kutsal metin getirdiğini ileri sürmez. O sadece, son geleneksel inancı-dini

kirlenmişlikten arındırmaya ya da değişen koşullar (a göre) dolayısıyla kutsal kitaba yeni yorumlar vermeğe çalışır.

Bir dönem içinde indirilmiş bir kutsal kitabın birçok yorumlarının var olduğu sıkça görülür. Böylece değişmiş olan koşullar içinde yeni yorumların yapılmasına zorunluluk vardır. Muhammad Abduh, Rashid Rida, Sir Syed ve Maulana Abul Kalam Azad gibi reformcuları yaptıkları da kesin olarak budur. Onlar kendi değişen çevre koşulları içinde Kur'an üzerinde yeni yorumlamalar yaptılar. Gerçi bugün hiç kimse, İslamın bu çok bilgili âlimlerinin dinsel inançlarının doğruluğu ve dürüstlüğünden kuşku duyamaz, onlar kendi zamanlarının Ulema'sının, yani din bilginlerinin çok şiddetli muhalefetiyle karşılaşmışlardı. Bir reformcu zamanının geçerli geleneklerini izlemez. O gelenekten daha fazla akıla güven duyar. Bir ortodoks bilgin ise dinsel geleneklere daha fazla güvenir; eğer bir çelişki varsa, aklı reddeder. Diğer yandan reformcu da, eğer akıl ile çelişiyorsa geleneği atar (reddeder). Başka bir söylemle, bir reformcu aklın yanında durur, oysa bir ortodoks eleştiri yapmaksızın geleneği izlemeyi tercih eder.

Şu halde bir reformcu bir geleneğe, eleştirel değerlendirmeden geçirerek inanır ve onun Kur'an'ın özüne aykırı olup olmadığını görür. İyi bilinir ki, Kur'an akla büyük önem verir ve sadece atalarını körü körüne izleyenlere karşı tartışmalar yapar. Reformcu, sadece halk ona inanmakta olduğundan ötürü bir şeyi asla kabul etmeyecektir. O kişi için akıl çok yüksek değerde bir maldır. Onun için dinin öz inancı (iman) ile akıl birbirine zıt olmaktan daha çok birbirini tamamlayıcıdır. İman, gelenekçi halkın olduğuna inandığı sadece körü körüne inanma değildir. İman, içsel-gönülden inanış üzerine temellendirilen dinamik inanmadır ve sağlam bir inanca sahip olmak, sağlam usa vurmaksızın-muhakeme etmeksizin olası değildir. Körü körüne (uslamlamadan)

inanan, takip eden kimse sıradan bir zihinsel rahatlığa sahip olabilir, fakat sağlam bir içsel inanca sahip olamaz.

İnanmayı bazı dogmalardan oluşan durgun bir havuz ya da göl olarak düşünenler, imanın gerçek doğasını yanlış anlamaktadırlar. İman sadece şeyleri eleştirel biçimde inceleme yöntemine girmez, o bu şekilde eleştirel incelemeyi teşvik eder. Yüzlerce yıl önce geliştirilmiş, oluşmuş dogmalar gölünde sığınak arayan ya da bulan yorgun bir zihindir. Yukarıda belirtilmiştir ki, model bir değişim zihinsel formülasyonların değişikliğini gerektirir. Batı bilimlerinin ilk etkisi sömürge dünyası içinde hissedildiği 19. yüzyıldan beri toplum muazzam değişimler geçirdi. Bir kere daha model bir değişim var olmuştur. Bilim nefes kesici bir hızla ilerlemektedir. Eğer inancımızı güçlendirmek istiyorsak, vahiy yoluyla gelmiş (dinsel bilgiyi) yeni bir açıdan görmemiz gerekmektedir. Bir kutsal kitabın büyüklüğü, onun yeni çevresel koşullarda yeni anlamlandırmaları kabul etmesi gerçeğinde yatar. Dinimizi durgun, statik bir dogmalar (değiştirilmez ilkeler) gölüne indirgeyemeyiz ve indirgememeliyiz. Afganistan'da bu çeşit bir İslam anlayışını görmekteyiz. Taliban ortaçağların dar görüş ve anlayış ortamı içinde İslamı dondurmuş bulunmaktadır. Onlar çağdaş bilimsel bilgiyi değersiz bulmakta ve bütün böyle gelişmelerden İslamı ayrı tutmaktadır. Onlar (Taliban) için bilimsel bilgi, İslami bilgiye tamamıyla zıtlık içindedir, bütünüyle terstir. Taliban anlayışı bir İslam çeşidi için bazı sosyolojik nedenler vardır. Biz burada, bu yazı içerisinde o görüşlere girmek istemiyoruz.

Batıdan gelen vahşi tüketici ve oluşan hızlı değişimleri söylemek yeterli olabilir. Batı, çağdaş dünyada iki zıt eğilim (yönelim) yaratmıştır: Bir, bazı insanlar yaşamın yüksek değerlerini, onun üstün (akıl ötesi) görünümlerini ve bundan sonraki yaşamı unutmuşlar; kendilerini sadece bu dünyanın zevkleri içinde meşgul ediyorlar. İki, diğer bazıları da, böyle

zevk ve eğlence arama yönelmişliğine tepki olarak eski geleneklerde teselli bulmaktalar. Her ikisi de eşit derecede zararlı ve sorunsaldır. Diğer bir çeşitleme var ki, o daha da zararlıdır. Bazı kimseler vardır ki, insanların ruhsal gereksinimlerini ve dindarlığını sömürerek bu dünyanın zevklerini sürerler ve bu dünyasal zevklerle vakit geçirmek içi varlık biriktirirler. Onlar halkın arasında kör ve batıl inançlar yaratır, böylece kendi amaçları için onu sömürürler. Bunun için, din adına halkı sömüren böyle kişileri teşhir etmek ve onlara karşı çıkmak büyük ihtiyaçtır.

Din kutsal bir şeydir ve asla namussuz unsurlar tarafından sömürülmeye izin verilemez. Dinde reform hareketi böylesi koşullarda bir zorunluluk olur. Yeniden anımsatalım, gerçek iman asla batıl-kör bir inanç olamaz. Terim olarak birbirine zıttır. Gerçek iman öyle bir inanış üzerinde temellendirilir ki; birincisi akıl ile ters düşmez; ikincisi namussuz sömürücülerin ellerinde bir oyun aracı ya da oyuncak olmaz. Yine ayrıca vahşi tüketiciliğe ve sınırsız, denetimsiz zevk-sefa aramaya karşı savaşmak da gerekir. Din kılığı altındaki bu türlü sömürücülere karşı savaşım vermek de eşit derecede gereksinimdir. İşte bu sömürgenler ki, kasten eleştirisiz yürümekte ve batıl inançları yürütmektedirler; onların amaçları izleyenlerini kuşku uyandırmadan izleyebilmek. Bunların peşinden gidenler arasında, gerçeği bildikleri halde, ya korktuklarından ya da böylesine vicdansızca sömürüden pay aldıklarından ötürü sessiz kalanlar da vardır. Dininin derinliğini bilen, onun içindeki sağlam ve gerçek dinsel inanca sahip bir kişi her iki eğilimi de asla onaylamaz. O, her ne pahasına olursa olsun sağlıklı reform ve değişim için mücadele edecektir. Böyle bir kişi için yaşamın yüksek anlamı, sadece ilkesizce zevk-sefa peşinden koşmaktan daha önemlidir.[69]

VIII BİR PROTO-ALEVİ KAYNAĞI UMMU'L KİTAB

VE KUR'AN'DAN BATİNİ ANLAMDA ALGILAMALAR

Bu Tarihsel Kaynağın Düşündürdükleri

Halk yığınları kendi tarihini yaratmış, sözlü destanlar, şiirler, türküler ve masallarla kollektif bilince yüklemiştir. Zaman zaman eli kalem tutan halktan birileri bunları, gerçek olayları doğaüstü örtülerin, zırhların altına sokup *Menakıbname*'lere geçirerek, günümüze taşımışlardır. Ayrıca, yönetimlerin dinine aykırı gelişen ve bu nedenle dinsizlikle, aşırılıkla, -dinsel söylemle- "kafirlik"le suçlanıp baskı altında bırakılmış bazı halk topluluklarının gizlenmek ve tapınmalarını gizli uygulamak zorunda kaldıkları öz inançlarının ayrıntılarını kitaplaştırıp birer kutsal emanet olarak kuşaktan kuşağa yüzyıllar boyunca aralarında yaşatmış bulunmaktadır. Bu yapıtlarda inançsal bilgiler, yani o inancın teolojisine/tanrıbilimine ilişkin söylenceler ve ilkeleriyle birlikte, çoğu kez o inanç toplumunun karanlıkta kalmış tarihi de verilir. Kopya edilerek kuşaklar aşırtırken yazanlar ya da yazdıranların gözüyle tarihsel olaylar eklenmiştir. Çoğu kere bu kitap, özellikle o inancın propagandacıları ve önderleri, yani *dai*'leri, *şeyh*'leri, dede'leri, *pir*'leri vb.nin ellerindedir; içindeki bilgileri, kendilerine bağlı topluluktan da gizli tutarlar ve "kutsal sırlar" olarak kendilerine ulaştıklarına inandıkları için, ancak belirli aşamalarda azar azar verirler; insanlar ancak yaşamlarının sonlarına doğru kendi inançlarına ait bilgilerin tümüne vakıf olmaları gerektiğine inandırılmıştır. Görünüşte ise, yönetiminde yaşadıkları devletin resmi dininin ritüellerini aksatmadan uygulamayı bile sürdürürler.

Gerçekte o inanç topluluğunun bekası, yani yok edilmemesi /kırıma uğramaması için ta başından alınmış bir önlemdir bu; zulüm ve baskı insanoğlunu ikiyüzlü yaşamaya

(inançsal adıyla '*takiye*'ye) zorlamış ve zorlamayı sürdürüyor. Açıkçası zulüm ve baskıya bu çeşit ikiyüzlü yaşama (hypocritical living) yöntemiyle direnme sadece Alevi inanç topluluklarından herhangi birine ait değil; Hristiyanlık, Musevilik, Zerdüştlük ve başka dinlerin heterodoks inançlı toplulukları da benzer direniş yöntemleriyle yaşamlarını sürdürmüşlerdir. 21. yüzyılın söz, düşünce ve inanç özgürlüğünü temel ilke edinmiş çağdaş laik, demokratik ve tam eşitlikçi yönetimlerinde ve devlet anlayışında bu olgu yaşanmaz ve yaşanmamalıdır.

Ne yazık ki Anayasasında laik ve demokratik bir devlet olduğu yazılı Türkiye Cumhuriyeti'nin, heterodoks İslam (Alevi) inanç topluluklarına hala yaşama hak ve güvencesi vermemiş olduğu acı gerçeğiyle yüz yüze geldik: Proto-Alevilerin bilinen ilk yazılı kaynağı *Ummu'l Kitab*'ın günümüze kalan tam Farsça (10. yy.)versiyonunu dilimize kazandırması için yetkin bir çevirmenle anlaşmıştık. Kitabı inceleyen bu öğretim üyesi, "eser mensubu bulunduğum inanç toplumunun batıni sırlarını ihtiva ediyor, onları ifşa edemem; toplumum büyük zarar görür ve ben hain damgası yerim" diyerek onu Türkçeye çevirmekten vazgeçtiğini bildirdi. Yaşamakta olduğumuz bilim ve iletişim çağında bir bilim adamı öğretim üyesi, 13 yüzyıl önce yazılmış bir kitabı bu gerekçe ile çevirmekten kaçınıyorsa bunun ayıbı kimindir? Bu sorunun yanıtını ve *Ummu'l Kitab*'ın tamamını çevirecek birini buluncaya kadar, Fransızca yazılmış genişçe bir özetin Türkçesini yayınlayarak verelim istedik!

Burada, kitabımızda Hattabiler'i[70] incelerken tanıttığımız[71] kitabın içeriğine ilişkin geniş bir özetle birlikte çok daha fazla bilgi bulacaksınız; Ortodoks İslam'a, yani Sünni ve Şiiliğe tamamıyla aykırı inanç öğeleri, batıni hikmetler ve de bazı tarihsel gerçekler...

Kısa Bir Giriş ve Kaynak Kitabı Tanıtım

Yukarı Oksus Bölgesi İsmaili Alevileri, yazarı kesin olarak bilinmeyen, Ummu'l Kitab adını taşıyan bir risaleyi kuşaktan kuşağa geçirerek ve koruyarak kendine özgü bir edebi geleneği bugüne ulaştırdılar. Kuşkusuz onlar, yaklaşık üç yüzyıl sonra Nasir Husrev'in bölgeye gelişine kadar (1150 -80), inançlarının bu tek kaynağı risaleyi kullanmışlardı. "Ummu'l-Kitab", İmam Muhammed Bakır'ın öğrencileri-müritleri ve Jabir bin Abdullah Ansari, Jabir al-Jufi and Muhammad bin al-Mufaddal bin Umar gibi tanınmış hadis rivayetçilerine yanıtlama yoluyla yaptığı konuşmalarını içermektedir. Arapça olarak-İvanov'a göre orijinali 11. yy.ın başlarında, Henry Corbin'e göre 8. yüzyılın ikinci yarısında-yazılmış olan eser, daha sonra Farsçaya çevrilmiştir.

"Ummu'l-Kitab" yüzyıllar boyu sisler içinde kapalı kaldı. 1898'de, Türkistan'da İsmaililik araştırmasıyla ilgilenen A. Polovtsev adında bir Rus memuru -ki bu kişi daha sonra Bombay'da Rus Genel-Konsolos'u oldu-, Yukarı Oksus'u ziyareti sırasında, Ummu'l Kitab'ın bir kopyasını keşfetti. 1911 yılında, onun diğer bir Farsça versiyonu, bir başka resmi Rus görevlisi olan J. Lutsch tarafından Wakhan'da ortaya çıkarıldı. Bu yazmaların her ikisinin de fotokopileri St. Petersburg Rus İmparatorluğu Bilim Akademisi Asya Müzesi'ne konuldu. Müze'nin müdürü Carl Salemann tekstleri bastırıyordu, fakat 1916'da onun ölümüyle durduruldu. Çok sonra 1932 yılında, Ummu'l Kitab metninin basım ve yayımı Wilademir İvanov'a kısmet oldu. Ayrıca İvanov yayımı, İvan Zarubin (1887-1964) tarafından Shagnan'da elde edilmiş olan kopyayı temel alarak yaptı. Ummu'l Kitab, 210 sayfalık tek cilttir ve 1966 yılında da Napoli'de Pio Filippani Ronconi tarafından İtalyancaya çevrildi.

Wlademir İvanow'un 1932'de yazdığı, " Notes sur l'Ummu'l -Kitab des Ismaeliens de l'Asie Centrale (Orta Asya İsmaililerinin Ummu'l Kitabı Üzerinde Notlar)"[72]

makalesinde, baştan 15-16 sayfa içinde kitabı çeşitli yönlerden tanıttıktan sonra 41 sayfalık[73] bir özet sunmaktadır. Hattabiler'i incelerken söylediğimiz gibi İvanow'un kitap hakkındaki bu değerlendirmelerinin birçoğu bugün kabul görmemekte ve tarihlemesi de doğru değildir. Eski Fars dilinde ve 210 tabaka kâğıt (folyo) kullanılmış bu 10. yüzyıl elyazması yapıtın tamamını Türkçeleştirmeden onu anlatmak ve içeriğini sağlıklı biçimde anlamak kuşkusuz olası değildir. Ancak Fransızcadan çevirdiğimiz aşağıdaki özet bize genişçe fikir vermektedir; içinde Anadolu'da yaşayan Aleviliğin, Ortodoks İslam'a aykırı bir düzüne inanç ögeleri ve dogmalarını rahatlıkla görebiliriz

Kitabın ne zaman ve nerede yazıldığı sorusuna yanıt olarak giriş bölümünde yazarının kaleminden şu kısa açıklamayı buluyoruz:

> "Bu kitap, Mekke kentinin Kureyş b. Haşim mahallesinde, Abdu'l- Manaf'ın evinde yazıldı; İmam Bakır'ın kitaplığında bulunuyordu, fakat oradan Jafer Jufi tarafından alındı ve Kufa'ya götürüldü. Harun zamanında (Abbasi Halifesi Harun al-Rashid/786-809) Ali ibn Abdi'l-Azim onu Irak'a, İran'ın kuzeybatı bölgesine taşıdı. Adı geçen aziz kişi ölümü sırasında onu inananlara (muminan) ve onların elçilerine *dai*'lerine emanet etti" (**folio 4 v.**).

W. İvanow bu bilgilere dayanarak tarihsel değerlendirmeyi şöyle yapmaktadır:

> "Ali İbn Abdi'l-Azim'in Şii büyüklerine ilişkin biyografi kitaplarında adı geçmemekle birlikte, (babası) Abdu'l

> Azim b. Ali eş-Şehid b. Al-Hasan b. al-Zeyd b. Al-Hasan b. Ali b. Abi Talib'in, hem Umdatu't-Talib'te,[74] hem de Bahru'l Ansap (Taşbaskı, Bombay, 1335, s. 121) kitabında adı geçmekte ve mescit es-Shajara'da türbesi bulunmakta ve Tahran civarındaki Şiiler tarafından ziyaret edilmekte, büyük saygı görmektedir. Eğer kitabımızda zikredilen Ali onun oğluysa, olasıdır ki 10. yüzyılın birinci yarısına doğru yaşamıştır. Bu bilgi kitabın yazımı için terminus post quem'dir, yani bu tarihten sonra yazılmıştır.[75]

Oysa aslında sadece yazmanın Farsçaya çevrilişinin terminus post quem'i olabilir. Yukarıdaki kısa açıklama çok belirgindir; bu kitabı, İmam Bakır'ın (ö. 734/5) olduğu kadar İmam Cafer'in (ö. 765)de çok yakın dostu olan Cafer el Cufi, Bakırın kitaplığından alıyor. Zaten kitapta anlatılan mizansen içinde kendisinin de adı geçmektedir. Ayrıca bu hagiografik mizansende öğretmen olarak çocuk İmam'a ders vermeye başlarken, kendisi öğrenci olma durumuna düşen Abdullah ibn Saba'nın, o döneme kadar yaşamış olduğu ve 'Ali'yi Tanrı, Bakır'ı da peygamber olarak nitelediğine' dair al-Kashi'nin (ö.951) "*Ikhtiyar Ma'rifat ar-Rijal*"ında (vol. 1, s. 323) bilgi bulunmaktadır. Dahası, kitaptaki Cabir b. Abdullah al-Ansari ve İmam Bakır'ın yakın ilişkisi ve içeriğinde verilen Ehlibeyt Beşlisinin Tanrısal Nur'dan oluştukları vb. birçok bilgilerin al-Kolayni'nin kitabında İmam Bakır ve İmam Cafer'den, çevresindekilerin rivayetleriyle aynen anlatıldığını görüyoruz.[76] Bunlar gösteriyor ki, İmam Bakır hayattayken hazırlanmış ve Proto-Alevilerin, yani Ortodoks İslamın ve yönetimin gulat (aşırılar, kural ve sınır tanımayan taşkınlar) diye niteledikleri batıni inanç topluluklarının tanıdığı bir kitaptır. Onu, ölümünden sonra oğlu İmam Cafer

tarafından Kufa'ya dai göreviyle gizlice gönderilen el-Cufi götürmüştür.

Bu arada bir başka önemli noktayı belirmekte yarar bulunmaktadır. *Ummu'l Kitab*"da dört yazılı kaynağın adı geçmekte ve bunlardan alıntılar yapılmıştır. Ancak bunların hiçbiri günümüze gelmemiş bulunuyor:

> İmam Bakır'a ait olduğu söylenen *Daka'ik sifati'n-nur wa'l-anfus* (Nur Sıfatının ve Anfus'un (Nefsin) İncelikleri (**f.2**)
>
> 1- İmam Ali'ye atfedilen *Kitabu'l-ikhbarat* (Haberler/Hadisler Kitabı) (**f. 162**)
>
> 2- Yazarı bilinmeyen *Kitab-i ma Ahli Beyt* (Bizim Ehlibeyt Kitabımız) (**f. 7**)
>
> 3- Yazarı belirsiz *Kitabhayi Nihani* (Gizli Kitaplar) (**f. 206**)

Wiladimir İvanow'un Kitaptan Yaptığı Fransızca Özetin Türkçesi

Sergilenen bu özette mümkün olduğu kadar, yalnız kitabın asıl ve özgün fikirleri belirtildi; çok daha önemli olanlar ise olduğu gibi çevrildi (bu paragraflar tırnak içinde verilmiştir). Yapıtın geri kalanı, çok kere ilginç dolaylı söylemler, yani imalar bile, yer darlığından çok kısa özetler durumunda verildi.

Kısaca özetlenmiş ya da kasten bırakılmış pasajlar, yinelemeler, değişmeceli ve şematik çelişkilerdir. Ayrıca bazı sözcüklerin yazılış düzenlemesine giren harflerin kabbalistik anlamları hakkında yapılan açıklamalar da belirtilmemiş. Kurgulanmış bu düşüncelerin yalnızca sonuçları verilmiştir.

Kitap 'çerçevesi çizilmiş hikâyeler' adını verdiklerimizle, kurgusal yapıtlarda ve Pers folklorunda sıkça bulunanlarla başlıyor. Transkripsiyonu (çevirim yazısı) tanınmayacak kadar (deforme olmuş) bozulmuş kısa bir Arapça Tanrıya 'hamd ve şükran' duasından (doxologie) sonra, yazar Farsça açıklama yapmakta (**folio 2 v.**) ve bize yapıtın içeriğini çok tuhaf bir biçimde sunmaktadır:

> "Bu kitaba Ummu'l Kitab (Ana Kitap) adı verilmektedir, zira o bütün kitapların ve dünyada mevcut tüm bilgilendirme-tanıtma biçiminin aslıdır, içinde aynısıyla bulunur. Adı Ummu'l Kitab'dır, çünkü onu kim okursa okusun, kısa bir zamanda, diğer hiçbir bilgiye artık gereksinim duymayacak kadar bir düzeyde kendini yetişmiş bulur. Bu yapıta Ruhu'l Kitab denilir, çünkü o bütün kitapların ruhudur ve onların tüm düşüncelerini içermektedir vb..."

Biraz ileride (**f.3**) kitaba, Tanrısal Işık'ın özü açıklaması benzeri Nuru'l-kitab gibi; Wasi'ul makalat (Vasinin sözleri); Sab'ul -mucadalat (güç mücadeleler); Raci'u'd-daracat (yalvarılan dereceler-makamlar); Başru'l-mübaşeret (İlk/başlangıçtaki İnsanlar); Aşara'l-makalat (on(da birlik) sözler); Sabu'u'z-zuhurat (zuhur etme zorluğu); Kitabu'l-macazat (mecazlar kitabı) vb. başka başlıklar da verilir. Bundan hemen sonra en üst kısımda (**f.4 v.**), kitabın Irak'a ele geçiriliş tarihi ve onun hiç bir düşmana gösterilmemesi öğüdü zikredilmektedir. Şimdi artık asıl metinden söz edelim.

Giriş **f. 6 v.**(=**6. tabaka ön ve arkası**)'dan başlıyor: İmam Muhammed Bakır okuma öğrenmesi için (*fara azadi*) beş yaşındayken okula gönderilmiş. Öğretmeni Abdullah

Sabbah ona elif harfini öğretir ve arkasından be harfi üzerine konuşmaya başlar. Birden çocuk der ki, elif'in anlamını derinliğine öğretmeden be'yi okutamazsın. Öğretmeninin onu açıklamaya muktedir olamadığını görerek kendisi bunu yapmaya koyulur. "Ehlibeyt'in, bizim kitabımız" dediği kitaba göndermeleriyle yapılan açıkla-maları tam anlamıyla kabalistik (harflerin gizemleri) ya da alışılmış düşünceler üslubu içindedir (**f. 7-8**). Bu açıklamaların üzerlerine kurulmuş olduğu evrenin yaratışıyla ilgili (cosmogoniqes) ve felsefi düşünceler kitabın son bölümlerinde ayrıntılı olarak verilmektedir.

Abdullah Sabbah korku içinde, İmam Bakır'dan be ve te'nin anlamlarını açıklamasını talep eder. Açıklamalar aynı biçem içinde olur; elif mi yoksa be mi birinci gelir? Hakikat içinde birinci olan be harfidir; o Ali'yi bildirir, oysa elif Muhammed'i gösterir. Zahire göre elif birinci, fakat hakikat içinde, yani Batın'da be birincidir. Hemen, hakikat içinde birinci yapanın, müminin (inananın, bağlı olanın) kanıtını- sözünü (nutk) simgeleyen be'nin altındaki nokta olduğu açıklaması gelir (**f. 10**).

Soruluyor: Hangisi daha büyüktür, elif mi yoksa deve mi? [77] al-Bakır, deve (cim) aracılığıyla anlatılan ruh ve elif 'le kastedilen kişilik (şahıs) ile insan varlığında (bulunan) ruhlar arasındaki ilişkiyi açıklar (**f. 11-12 v.**) Sonra bir çeşit kıyaslamayla aynı harfler, evrenin yaratılışına ilişkin (cosmogonique) düşüncelere göre açıklamaya geçer (**f.12 v.-14**). Arkasından çocuk İmam (Bakır), aynı değişmeceli (allegorique) üslup içinde makrokosmos (büyük evren) ve mikrokosmos (küçük evren, insan) arasındaki ilişki üzerinde durur (**f.14 v.-19**). Abdullah bütün bunları işittikten sonra İmam Bakır'ın önünde secdeye kapanır ve kendini kaybeder. Kendine geldiği, ayıldığı(nı sandığı) zaman artık İmam Bakır'ın değil, fakat bizzat Peygamber'in önündedir; hemen sonra aynı durumda Ali, Fatima, Hasan ve Hüseyin'i görür

(**f.19 v.-22**). Bütün bunlar ona ışıklardan (nurdan) görüntüler olarak gözükmüştür[78] ve bu görünüm sona erince Bakır'ı yeniden görür. O zaman kendisini "Mekke kentinin orta yerinde" bulur ve oradan bizzat kendisi Mekke, Medine halkına, Arap, Acem ve Irak halklarına, Fars ve Kirman halkına ve de Basralı ve Küfelilere İmam Bakır'ı Tanrı olarak ilan eder (**f. 22**). Bu durum insanlar arasında kaynaşma uyandırdığından, Ali Zeynelabidin ve al-Bakır onun cezalandırılmasını emreder (**f. 23**). Bundan sonra İmam Bakır'ın kendi yaşlarındaki arkadaşları (ham-bal wa hamsal) Cabir İbn Abdullah Ansari, Cafer Cufi ve Şa'şa'a ibn Şuhan[79], onun çevresini sararak, Abdullah Sabbah'ın sadece gerçeği söylediğine güvence vermiş-pekiştirmişler; ama o öldürülüp, cesedi yakılmıştır. Yine de onların (arkadaşların) hepsi aynı düşünce ve inançlarını (seçeneklerini) açıkça itiraf etmeğe-söylemeye hazırdır. İmam Bakır'ın açıklaması, Ulu Tanrı'nın (Maliki Taala) el-Kaim'in kişiliğinde görünüm alanına çıkmadan önce, şeriat döneminin (dawr-i shariat) bu altı bin yılı süresince perdeyi kaldırmanın büyük tehlike (parda bar giriftan az ma) olduğunun altını çizer (**f. 23-24**). O sadece Ali'nin kişiliğinde tanrısal dışavurumu, yani Tanrının kendisini gösterdiği anı Küfe'de bir minarenin önünde secdeye kapandığını ve ceza olarak onu yeniden yerinden kaldırıp düzeltmediğini anlatır. Böylece Abul Khattab da Ali'nin tanrılığını halka ifşa edince, zamanı gelmeden inancını itirafından ötürü, Ali onun cezalandırılmasını emretmiş ve cesedi yakılmıştır (**f.24-25**). Hemen arkasından İmam Bakır, Kur'an'dan XIX, 12-13 ayetleri zikreder ve birdenbire Fatima'nın hayaleti duvardan görünür. İmam Bakır'ın üzerine üfler ve bununla çocuğun tanrılığı kanıtlanır. Bu arada (daha önce öldürülmüş bulunan) Abdullah açıkça Ali'nin tanrılığını söyler. Oğlu Talib ya da Abu Talib de babasının örneğini izleme ve şehid olma iradesinin-istemini açığa vurur(**f.24-26 v.**). Burada yazar şu açıklamayı eklemektedir:

> "Suriye'de, Damas eyaletinde (Şam ve Şamat) Fedai ya da Talibi denilen bu mezhep (madhhab), Talib'in kurduğu ve İsmaili mezhebi de, Cafer Sadık ve İsmail'in evlatlarının sevgisi için hayatlarını veren Abul Khattab'ın evlatları-çocukları tarafından kurulan mezheptir;[80] o, devirler dönünceye, çağlar geçinceye kadar duracak, hep yaşayacak. "(**f. 26 v.-27**)

Burası giriş adı verilebilecek bölümün sonudur; yazar olasılıkla bunu, olasılıkla tarihi dramatize etmek ve aynı şekilde kitapta açıklanan soyut temel fikirleri okuyucuya sunmak için ekledi. Önemsiz-şişirilmiş görünüşteki düşüncelerin ileri sürülüşünde, özellikle harflerin anlamı konusunda dikkatli okuyucu, yazarın olayı anlatırken o denli ilkel olmadığını görecektir. İşte bu nedenle biz bu Farsça versiyonun, doktrinin-öğretinin halka uygun(halkça sevilen) bir sergilemesini, soyut okuma metinlerine alışık olmayanların kullanımına sunmak için özel olarak yazıldığını düşünüyoruz.

Yapıtın asıl kısmı buradan (**f. 27**) itibaren, öğrencilerin sorduğu sorular ve İmam Bakır'ın verdiği yanıtlarla başlamaktadır.

Soru 1 **(f. 27**).- Küfe'de minarenin Ali'nin önünde secdeye varması hikâyesinin anlamı nedir?

Yanıt. -Tanrısallığın Ali'nin kutsal kişiliğinde görünüm alanına çıkması (*zuhuri İlahi dar wilayati Ali*) ve onu kabul eden (inanan) bütün yaratıklar iyi ve yararlı(olan)lardır; kabul etmeyenler (inanmayanlar) kötüler ve zararlılardır.

> "Başlangıçta, Ali'nin kutsal kişiliğinde Tanrının açınımı (mazharı) göklerde gözüktü. Herkes ona inandı ve o zaman bütün parlak yıldızlar, ay, güneş melekler (*malaika*) göründüler. Sonra tanrısal Mazhar (Ali) yüksek yerlerde gözüktü: tasdik eden dağların-tepelerin (*gabul kard*) tümünü koyun sürüleri, değişik meyve ağaçları veya hastalıkları tedavi eden-her derde deva bitkiler kapladı; pek çok madenler ve değerli taşlarla doldu; onlar yabanıl kuşlar ve hayvanlardan arındı, insanlara yararlı oldular. Kabul etmeyenler ise kayalıklara, yenilmeyen dikenli bitkilerle ve yırtıcı hayvanlar vb. ile kaplı doruklara dönüştü..."

Birinci sorunun yanıtı aynı biçemde sürmekte ve denizlerden-ırmaklardan, çöllerden, hayvanlardan, madenlerden(*jawahir*, cevahir) ve şehirlerden konuşulmaktadır. (**f. 28-30**).

Soru 2 (f. 30 v.). -Bismillah formülünün-söyleminin anlamı? Neden bu Kur'an'da her surenin başına yazılır? Neden onun her işin-eserin başında tekrarlanması zorunludur?

Yanıt (f.30 v.). -Bu ifade, "hudutların hududunun çizgisi" (*satri ghayatu'l ghayat*) üzerindeki Çok Yüce Tanrı tarafından yazıldı. O "bütün yüceliklerin üzerinde"dir ve bu, O'nun kendi üyeleri-organları (*jawarihan*) yaptığı Oniki ve yedilerin kanıtıdır. O kendisinden yukarıda, bin renkli ışıkla-nurla dolu geniş bir boşluk-uzay olan bir deniz (*bahr*) yarattı ve onun altında "Tanrısallık" (*ilahiyat*) adını verdiği bir başka deniz yaptı (**f. 31**). Denizlerin arasına o ölümsüz, yaratılmamış

yedi ve Oniki nuru-ışığı yerleştirdi; onlardan kendi görme ve işitme (organlarını) yaptı.

> "Bu iki deniz (*derya*), Çok Yüce (Tanrının) berzahı ve iki deniz boşluğundan (bahr) (oluşuyordu); onların inci ve mercanları bu krallar (*malakan*, melikler), bu melekler (*malaikatan*), bu başkanlar (*naqiban*, nakipler) ve bu soyu pak olanlar-soylular (*najiban*, necipler) dı. Bir göksel saraydan (*diwan*) başka birine bağlı-asılı duran bu parlak örtüler ve bu kandiller inananların kalplerini birleştirmektedir" (**f. 31**)

Bu açıklamayı koşut bir açıklama izler: insan vücudunun yapı-sıyla karşılaştırma; örneğin beyin "beyaz(lık) deniz(in)e"(*bahru'l-bayza*) denk düşer-uyar; bilinç(akıl) ruhu (*ruhi natıqa*), o beyaz beyin içinde oturan Çok Yüceliğin (Tanrı'nın) karşılığıdır vb. (**f. 32-33**). "Tanrının organlarının" on ikisini simgeleyen eller ve parmaklar, "Beyazlık denizi" ile "Sonsuzluk sınırının kubbesi" (*qubbai ghayatu'l-azali*) arasında yer alır. Bu sonuncusu, yani kubbe Yüce Tanrı'nın çadırıdır(*chatri Maliki Taala*). O (kubbe) başını koruyan ve bin renkli büyük boşluğun (*sifr*) "yüce ruh"(*ruhu'l-azam*)tur. "Tanrı, beyaz denize egemendir ve bu Tanrının Tahtına hükmeder. Onun yukarısında "huriler, saraylar, ışıklar, lambalar-kandiller, oğlanlar (*ghilman*) ve yeni doğmuş çocuklar (*wildan*) bulunur." (Kur'an, LXXVI, 1-31) Hemen arkasından Besmele formülünün kabalistik (harflerin gizemi çerçevesinde) çözümlemesini (analizini) okuyoruz (**f.33-34**). Formül halkın düşündüğünden çok daha önemlidir; o Tanrı'nın Tahtı (**arsh**) dır. Bu insanın anlama gücünü ve anlayışını aşan bir gizemdir ve bizzat onların örtüsü (*hicap*) altında gizlenmiş olan Tanrı'nın yedi ve dokuz seçilmişini

(seçkini) simgeleyen bir gizdir. Onlar 28 "pak soylunun" (*najiban*, necipler) nurları ve hayat-can veren ve onu gökyüzüne ve yer üzerine taşıyan 4 meleğin (*chahar malakani jan-dih wa jan sitani as(u)man wa zamin*) (**f. 35**) nurlarıdır.[81]

Bu açıklamanın büyük gizemi üzerinde birkaç uyarıdan sonra, (Besmele) formülünün kısımlarının kabalistik anlamı verilir (**f. 35-38 v.**). Çok Yüce Tanrı'nın yedi "organı" *Muhammed al-Mahmud, Ali al-Ala, Fatima al-Fatir, Hasan al-Ahsan, Hüseyin ar-Rafi'al-Ala, Abdullah al-Ali ve Abu Talib al-Atlab*'dır(**f. 36**); bunlar başka hiçbir şeyin var olmadığı yukarıdaki yedilerdir. Bin renk ışıktan nurlanan bu "beyaz(lık) deniz(in)de" görünüm alanına çıkarlar, Diğer Oniki nur, onların önünde sıralanmış (*barabar saf kashida*) Peygamber'in ailesinin Oniki üyesidir. Onlar eşi ve benzeri olmayan bu sarayın sakinleridir. Bu Yediler ve Onikiler yedi meleğin (*malaikatan*), yani Salman, Mikdad, Abu Zar, Ammar, Abu Hurayra, Abu Candab ve Abu Kumayl'ın örtüsü (*hicap*) altında gizlenirler. Arkasından beyazlık denizinin 12 nakip'iyle, 28 pak soylu (*najib*), iki yetim (*yatim*)[82] ve dört yakın melek (*malaki mukarrab*) anlatılır. Onlar bu *nakip*'lerin *hicap*'ları içerisinde bulunur, fakat gizlidirler. Bu Oniki nakip Tanrının sevdikleri, seçtikleri ve beyazlık denizinin muhafızlarıdır;[83] yani Erkan-i Hakk (*arkani Haqq*)[84] dörtler ile birlikte bu sekizler 12 Nakib'dir ve Muhammed'den Abu Talib (Atlab)'a kadar yedi melek Tanrısal Tahtın seçilmişleridir, böylece (*hicap'larıyla*) iki kere yedi, yani ondört seçkin melek eder.

"Biz Oniki nur, Peygamberin ailesinin(Ehlibeyt) üyeleriyiz; işte, Tanrı tahtı'nın Yedi ve Onikilerinin anlamı ya da anlatımı" bundan ibarettir. Daha yukarıda anlatılan Yedi Nur, zamanın İmamlarının, yani dinsel başkanlarının(des chefs religieux du temps) ve inananların yüzlerine (*bar dini mu'minan wa imamani zaman hamigardand*) vurur.[85]

Onlar yedi ve oniki erdeme (*khaslat*, haslet) sahiptirler ve eğer aralarından bir teki eksik olsa, insanoğlunun bedeni mükemmel olmaz (**f. 38**). Bunun arkasından gelen anlatım da Besmele'yi biçimlendiren harflerin anlamının kabalistik açıklamadır.

Soru 3 (f. 39) : Yaratıcı yerde midir yoksa gökte midir? Erdemleri ve nitelikleri nelerdir? Nereden ortaya çıktı? Neyi yarattı?

Bu sorunun yanıtı, kitabın en ilginç kısımlarından birini oluşturur. Yanıt, bu bilgiyi oluşturan büyük esrar-gizem üzerinde uzunca bir uyarıyla başlamakta:

> "Ya Cabir, diyor al-Bakır, bu soru çok zor, bırak onu, bir yana bırak; zira Yüce Tanrı'yı gizleyen örtüyü kaldırmak iyi bir şey olmaz, bu büyük bir günahtır. Bizzat onun açınımı, yani görünüm alanına çıkışı (*zuhurati*) olan hiçbir Peygamber ve Veli asla bu örtüyü kaldırmadı; ortaya çıkan hiç bir yasa (şeriat) getirici ya da Veli (*hich kitabi wa zuhurati*), bu konu hakkında asla herhangi bir şey yazmadı... Herkim bu gizemi, onu duymaya-dinlemeye layık olmayan birine anlatacak olursa, aynı anda onun ruhu bedenini terk edip, dinleyicisinin bedenine geçecektir. Bu, çok büyük felaketin acısı altında açıklanamaz ve sözle anlatılamaz bir sırdır... Onu kâğıda yazacağım; Muhammed ve Ali adına, Salman ve Mikdad adına nacib'ler ve nakib'ler adına senden rica ediyorum onu yalnızca gözle sessizce okuyacaksın ve asla yüksek sesle ezbere

okumayacaksın; ona sahip olan inananlar da, zamansız açıklamayacak biçimde, onu kendileri için okumalıdır"(**f. 40 v.**)

"Şöyle yazdı (**f. 41**): Ulu Tanrımız ve Yaratıcımız hem göklerde hem yeryüzündedir. Yani o, bazan yüce Sarayında (*Diwanha'i bala*) ve bazan da zamanın imamları (*imamani zamani*) ve inananların örtüsünün mikrokosmosu (küçük evren) içindedir."

"Başlangıçta, ne gökler ne yer ne de yaratılmış şeyler varken, Beş Ebedi Nur (*panj nuri qadim*) gökkuşağında bir araya gelmiş beş farklı renge benzemekteydi. Onların ışınlarından bir ışık boşluğu, tıpkı güneşten çıkan ışık gibi yayılıyordu (*hawai mamandi aftab*). Şimdi yer ve gökleri işgal eden her şey o dönemde bu yoğunluksuz (*latif*) havayla-boşlukla kaplıydı ve Beş Nur orada durmaktaydı (*ba-sar istadand*). Onlar arasında kesintisiz son Hudut'un Nur'u (*nuri ghayatu'l ghayat*), nurdan bir Kişi (*shahsi nurani*) biçiminde görünüyor (*zuhur kard*) ve onun bu Beş Nur'u, işitme, görme, tat alma ve konuşma (*nutk*) organlarını biçimlendiriyordu. Bu Beş Nur, insan biçim görünümündeki Muhammed, Ali, Fatima, Hasan ve Hüseyin'di ve onlar başka bir şeyden yaratılmadılar (*az hich chiz payda na-budand*).[86] 'De ki, O Tanrıdır. Benzeri yoktur ve Tanrı ebedidir-sonsuzdur. O doğmadı ve doğurmadı; hiçbir şey ona

benzemez'(Kur'an CXII, 1-4). Tanrısal Tahtın üstünden bu Beş Nur, beş organ olarak inananların kafalarının üzerine taşındılar (*ba-sari mu'minani mi-gardand*)."

"Bilinç(ii) ya da Konuşan ruh (*Ruh-i natıq*) da onların arasındadır (*bar miyan nishasta*) ve en yukarılardan yükseklerden en aşağılara uzanan hudut-larıyla Evreni yaratan, her şeyde-bütün cisimlerde ve bütün isimlerin önünde zuhur eden (*ba-har nami wa jismi zuhur kard*) gerçek Tanrı odur."

"Bu, onun Tanrısal özündeki-cevherindeki Ruh'tur (*ba-ilahiyyat*); onun ışıktan biçimlenmesi (*ba-nuraniyyat*) ise Güneştir; ruhlar dünyası içinde o bilinçli/konuşan ruhtur-candır (*natıqa*) ki, bu beyaz denizinin tam orta yerinde 'oturur'; o inananın beynidir, o şimşek, bulut kümesi ve ayın rengine sahiptir (**f. 42 v.**). Tanrı kişiliğinin (*shahsi*) görünüşü-görüntüsü(*mu'ayana*) işte böyledir."

"Onun sağ eli, her şeyi alan-tutan koruma ruhudur (*Ruhu'l-hifz*) ve güneşin rengindedir. Sol eli, bütün ruhların uzunluğu ve sonu ve sonralığı ile ilgilenen *Ruhu'l-fikr*, düşünce ruhudur ve mor renktedir. Tanrının başı, bin rengin parladığı *Ruhu'l-azam*, yani yücelik-ululuk ruhudur. Onun üstünde, ne yeryüzünde ne de gökte hiçbir şey yoktur."

Ayni şekilde(**f. 43**), kristal renkli (*buluri safid*) *Ruhu'l-akbar*, yani Büyük Ruh; alev sarısı ve lâ'l taşı parlak kırmızısına sahip olan *Ruhu'l- akl*, yani akıl Ruhu vardır; "bu iki Ruh göklere ve yeryüzüne yayılır, bu yaşamın da gelecek yaşamın da içine saçılmıştır". Tanrının iki kulağı "Tanrının parlaklığı (ya da gürleyişi) ve sonsuzluğunun öğesidir" (*mazaji ghayati wa tabishi ilahi*). Onlar canlı varlıkların sesini duyar, onları bütün göklerin(küreler/kubbelerin) ve yerlerin bu ruhuna taşır (*har diwan wa dargah*). Tanrının iki burundeliğinden (**f. 44**) biri bilim-bilgi ruhudur (*Ruhu'l ilm*) ve akik kırmızısı, diğeri *Ruhu'l Jabarut*, büyüklük ruhu portakal rengindedir (*zangar-rang*). Tanrının dili, *Ruhu'l quds*, yakut kırmızısı renginde Vilayet ruhu'dur; bütün şeyleri (eşyayı) yaratan odur ve böylece hemen sonra kalp, iki ayak ve sekiz biçimde (*hasht chihra*) ya da *jawahir* vb. olarak zuhur eden/görünüm alanına çıkan Beş Nur'un biçim verdiği Tanrı Tahtı konusunda tanımlar sürdürülür.

Soru 4 (f. 46 v.). - Tanrının ne nitelikleri ne de sıfatları olduğunu ileri sürerek sapmış olan değişik insanların açıklamaları ne anlama geliyor?

> "Tanrı İblis'e-Şeytan'a gözükür: O, 'Sen bizim Tanrımız değilsin; Gerçek Tanrı (*Khuda*) vardır ve o göktedir, benzeri yoktur'(**f. 47 v.**) Bu Kur'an'ın 'De ki, Tanrı birdir...' ile başlayan surenin (CXII) açıklamasıdır. Fakat bizim konuştuğumuz Tanrı sadece Bir değil, tinsel biçim altında Ruh'tur ve de Nur dünyasında (*ba-nuraniyyat*) Güneş'tir, zira güneş Tanrı'dan gelir (*ki u az Khuda'st*).[87] Nur, insanın beyni olan Tanrı tahtına kadar bir diğer gökten (*diwan*) gelen nur ile birleşir, o bir bağ, bir yol gibidir ve (bedenden) ruh ve ışık

> kaybolup, Gerçeklik (Tanrısal) madenine dönerlerken, onlar yeniden bir bedene dönüş yaparlar."(**f. 48**)

Gördüğümüz gibi bunlar soruya yanıt değil;[88] bu yer ya kayboldu ya da yazar İblis'in öyküsünün özetlendiği (**f. 74 v.-75**) yapıtın başka yerlerine tam bir anlatı olarak koymayı seçti.

Soru 5 (f. 48). - Göksel saraylarda ya da Divan'larda bulunanlar ve sakinleri (?)

Orada bulunan Nurların ve Tanrının göksel sarayları onlarla ilişkisi vardır. "Sonsuzluğun son sınırında, beyazlık denizinin yukarısında bir perde(*parda'i ghayatu' l-(ghayati)-azali*) bulunur ve Yüce Tanrının kişiliği ve aynı şekilde Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin (Abdullah al-Ali ve Abu Talip al-Atlab'la birlikte) bu göksel sarayların üyelerini oluştururlar. Bu beş melekten gelen beş nur beyazlık denizinin kısımları olur; Cennetin ağaçları, onların dalları ve yaprakları gibi Tanrı'nın göz kamaştıran parlak nurundan (*nuri tabishi ilahi*) meydana gelmişlerdir.[89]

> "Tanrısallığın simgesi olan aslan, burak ve beyaz şahin/doğan, yüce Huma (devlet kuşu) ve Düldül bu ağaçların tepesinde Tanrıyı zikrederek, hamd ve sena ederek oturmaktadır"...
>
> "Burak Muhammed'in nurundan, Düldül Ali'nin nurundan, aslan Fatima'nın nurundan, şahin Hasan'ın ve Huma da Hüseyin'in nurundan yaratılmışlardır."
>
> "Beyaz(lık) deniz(i) onların varlığı ile güzelleşir; orası diğer saraylardan

(*diwan*) bir kaç kat daha fazla büyüktür..."

"Yetiştirilmiş Düldül, inananlara, Tanrı'ya *Nakib*'lere ve *Nacib*'lere giden yolu gösterir; Burak'ın nuru bu yedi meleğin üzerinde parıldar; aslan ve şahin Tanrının göz kamaştırıcı parlaklığı ve nurunda meydana gelmiş yüz bin kanadını çırpar ve bu nurdan ve şimşekten kubbeyi (sarayı) doldurur."

"Hüma(devlet kuşu) kanatlarının gölgesini *Nakib*'lerin ve *Nacib*'lerin üzerine yayar. Yaşam suyunun (*ab-ı hayat*) seli oraya akar ve 'geniş gölge ve su yayılır'(Kur'an XVI, 29-30)"(**f. 50**)

"Bu beyaz kubbenin[90] altında yakut kırmızısında bir perde bulunur ve orada Tuba ağacının beş dalından çıkmış beş kişi görünür (**f. 50 v.**), aynı şekilde bu beyaz saray içinde, öncekindeki gibi, her şey ezeli ve ebedidir. Bir gökkuşağı gibi birleşmiş 124 bin renkli nur beyaz(lık) deniz(i) tarafından üretilmiştir ve 124 bin beyaz nur (halinde) bu yakut taşı rengindeki perdenin (*hijab*) altına inerler."

"Yüce Tanrı (**f. 51**), bu saraylar (*diwan*) içinde büyük sayıda nur, ruh, ay ve güneş ışıkları ve ışıktan ağaçlar yarattı. O, bu perdenin (*hicab*) altında, alevden/yalımdan bir diğer örtü serdi ve bu örtünün/perdenin içinde, yakut renkli perdeden dışarı çıkmış olan beş şahıs zuhur etti. Bunlar Cibril-Cebrail, Mikail, İsrafil, Azrail ve Surafil idi ve orada (**f.**

> **51 v.**) yine yakut kırmızısı perdeden inip gelen 124 bin nur (kandil) göründü... Bu nurların hepsi onların alev rengini alırlar ve yalıma benzeyen bu deniz, beyaz kristal üzerine ışık yayan bir ateş gibidir. Onun güzelliği ve göz kamaştırıcı parlaklığı açıklanamaz; bu sarayda o kadar nur ve ruh var ki tanımını yapmak, betimlemek olanaksızdır"

Öncekinden portakal rengi bir perdeyle ayrılmış olan dördüncü göksel saray, aynı plan üzerinde kuruludur Beş Ebedi Nur'un görüntüleri burada, "beş pırıl pırıl yüz" (*panj surati nigarin*) biçiminde ortaya çıkmaktadır. Onlar, insanoğulları tarafından akıl-us(*akl*), düşünce (*nafs*), anlayış-kavrayış (*fahm*), dikkat (*Sadd*) ve hayal-kurgu (*hayal*) adlarıyla çağrılan meleklerdir.[91] Beşinci küre, yani göksel saray (**f. 52 v.**) zümrüt yeşili örtünün altında bulunur. Aynı şekilde beş büyük nur (*panj nuri buzurg*) orada görünür, fakat onların adları verilmemektedir. Bu göksel saray, çok güzel şarkılarıyla Tanrıyı öven/meth ü sena eden kuşlar ve muhteşem nurlarla doludur. Altıncı küre (**f. 53**) menekşe rengindedir ve güzel kokular, akan çaylar ve nurla doludur. Burası cennet, *Jannatu'l Firdaws*'dir. Bu görünüm içinde adı verilmeyen beş büyük nur ve huri adı verilenler ise köşklerde otururlar.

Cennetin ırmakları söz (*nutq*), bilim (*ilm*) vb. kavramları simgeler (**f. 53 v.-54**).Yedinci göksel saray (***f. 54***) güneş ışığı rengindeki *divan*'dır. Buradaki beş nurun adları verilmemiştir. "Bu divan tanrısal nur denizi gibidir ve 124 bin güneş bu denizde devinim içindedir-hareket halindedir; onların ışığı aşağıdaki bizim dünyamıza ulaşır-çarpar. Sekizinci perde (**f. 55**) ay ışığı rengindedir; göksel saray aylarla doludur ve beş büyük nur *Bihisht*'in, yani cennetin *Ridwan*'ları, yani kapıcısı meleklerdir.

"Ay ışığı rengindeki bu çadırın altında olan dokuzuncu göksel saray (*diwan*) (**f. 55 v**.) lazuli taşının lacivert rengindedir; "o beş nurdan Huma" görünüme çıkar. Bu yıldızlar ve bu gezegenler bütün haclarını onun çevresinde tamamlar ve 124 bin nur o mavi perdelerden gelip peygamberlerin, velilerin ve vasilerin kalbine girerek bu dünyada gözükürler. Bu nurlar aracılığıyla kalpler öylesine parlar-aydınlanır ki, onlara perdeler kalkar ve öylesine erk sahibi olurlar ki, arzu ettikleri her şeyi elde ederler."

"Tanrı o zamanın İmamının (*İmamani zaman*) kalplerinde bulunan nurdur, zira son sınırın kubbesi, böylece bir göksel saraydan diğerine bağlanır ve mavi kubbenin beyninden (*maghz*) o, yaşamın bilinçli-konuşan ruhuyla (*ruhu'l hayati natiqa*) bağ kurar. Beyin (*maghz*) aracılığıyla atarak, kalbin üzerine bir gölge yayar."

"Yer kalptir ve Tanrı kalple birleşen nurdur; bu bilinçli/konuşan ruh, Yüce Tanrının ve bu nurun bir kanıtıdır. O arzu ederse kalbe inebilir ve istemezse, son sınırdaki kubbe içinde Yüce Tanrının şemsiyesi altına geri dönebilir"

"Beş nur mavi kubbeyi bilinçli ruhla birbirine bağlar; onların adları sırasıyla mecazi hudud yapısı (*mazaji ghayati*), tanrısal soluk (*damishi ilahi*), güneşin göz kamaştırıcı parıltısı (*tabishi khurshidi*), Tanrıyla birleşme/buluşma (*vaslati izadi*) ve inananın bakışı (*nigahi*

> *mu'mini*)dır. Bu dünyada ol(uş)an beşli kümelerin tamamı, gölgeleri asla yere düşmeyen o beş Nur, Muhammed, Ali, Fatima, Hasan ve Hüseyin'den meydana gelir."(**f. 57**)

Ayrıca yazar, insan vücudunun, özellikle kalbin çeşitli kısımları ve zihnin çeşitli fiziksel fakültelerinden başka bir şey olmadığı görülen o farklı 'ruhlar' arasında kurulan bağı sergilemektedir. Yazarın, kalbin "su hanesi, temiz hava hanesi, temiz kan ve kirli kan haneleri" (*khana'i ab, khana'i badi pak, khana'i khuni saf, khana'i khunaba*) gibi dört bölümlük düzenini tanıdığını görmek çok dikkat çekicidir. Hepsi birer nur olan bu ruhlar da zincirlere asılı kandiller olarak sunulmaktadır. Dünyanın Beş Nurdan yoksunluğu asla olamaz ve dipsiz derinliklerden, uçurumlardan doruklara hiçbir şey onlardan gelen esinden (*vahy*) yoksun değildir.

Soru 6 (f. 60) : Tanrı bu gök küreleri(sarayları) ve sonsuz boşlukları (uzayı) nasıl yarattı, o bu ruhları neden yarattı veya yaratılışın sebebi neydi?

> "Tanrı, tamamıyla öncesiz-sonrasızdır (*javid*) ve bütün başlangıçların başlangıcıdır; Onun ve onlara geçerek, kitabın başında açıklandığı gibi, kendilerinde görünüm alanına çıktığı Beş Seçilmişin dışında hiçbir şey mevcut değildi. Şimdi var olan yerler ve gökler, o dönemde sadece saf, ince ve ruhsal havadan ibaretti. O zaman, her an nüans değiştirerek 124 bin değişik renkli ışıklardan, öncesiz ve sonrasızlığın en son sınırının (*ghayatu'l-ghayati*) sarayı (*diwan*) içinde varlıkları tanrısal

açınımda (görünümde) olan 'seçilmişler arasından seçilmiş'(*khassu'l -khass, haslar hası*) bu Beşler ortaya çıktı."

Bu seçilmişler, bir göz kırpma anının son sınırındaki kubbe içinde bulunurlar (**f. 61**). Tanrı, hiç yokluktan var oluşa geçirdiği (yoktan yarattığı) bu kubbe içinde özel ışıklar, mumlar ve ışık saçan 100 bin kandil de var etti. "Vakti-saatin gelişi sadece bir göz kırpma anıdır..."(Kur'an XVI, 79).

"Ne melekler ve ne de diğer yaratıklar O'nun sıfatlarını ve O'nun yüceliğini tanıyamaz; denizler mürekkebe, ağaçlar kalemlere ve yedi gök parşömene dönüşse de, bütün ruhsal ve ışıksal varlıklar, cinler yazmaya başlasalardı, öncesi ve sonrasız sonsuzluğun son sınırındaki kubbenin gerçek ünü ve övgülerinin binde bir kısmını yazmayı tamamlayamadan yok olup giderlerdi"(**f. 61 v.**).

"Ol vakit Tanrı sağ ve sol yana birer (kez seslendi) çağrı yaptı ve bu çağrılardan nurlar oldu ve bütün ruhlar ve sayısız ruhsal varlıklar bu nurlardan meydana geldi; başlangıçta onların hepsi yedi renkli idiler ve o renklerin her biri bin nüans (renk ayrıntısına) sahip bulunuyordu" (**f. 61**).

"Onların her söylem ve devinimlerinden (*band-ghusha*) nurları ışıldıyordu, tıpkı yıldızların parıltısı gibi. Aynı bizim tırnaklarımız parladığı biçimde, onların tırnaklarından ay ve güneş ışıkları yayılıyordu. Onlar altı

topluluk (*güruh*) olarak düzenlendi ve her topluluğun bir yol göstericisi ya da başkanı vardı. Birincisinin adı Azazil idi ve İkincisi, Üçüncüsü de bulunuyordu... Yüce Tanrı, Azazil'e biraz yaratıcılık nuru ödünç (*arriyat*) vermişti (**f. 62 v.**) ve bu nurun yardımıyla Azazil kendisine benzer ruhlar yaratmayı sürdürüyordu; tıpkı Tanrı'nın yaratılış çağrısı-haykırışı (*awazi afarinshi*) yaptığı gibi, o da buna öykünerek, bir yaratma çığlığı attı. Bel(ir)li bir zamanın ucunda Azazil'in bu avazından doğan ruhlar ve ruhsal varlıklar o kadar çoğaldı ki, Tanrı'dan başka hiçbir kimse onların sayısını bilmiyordu".

"O zaman Yüce Tanrı Azazil'e, 'söyle bana sen kimsin ben kimim? Bütün bu ruhlar ve cevherler nedir?'diye sordu. Azazil şu yanıtı verdi: 'Sen bir Tanrısın ve ben de bir Tanrıyım. Bütün bu ruhlar senin ve benim yaratıklarımdır'. Tanrı buna karşılık, 'burada iki Tanrı var olamaz' dedi; sen de, bütün bu ruhlar da benim tarafımdan yaratıldı". 'Gerçekte ben ölümlüleri topraktan yarattım" (Kur'an XXXVIII, 71)[92] "Azazil hemen, ' benim yaratıklarım senin kilerinden kat kat fazla, diye yanıtladı; çünkü ben ruhları çifter yarattım ve sen Tanrı olduğunu ileri sürüyorsun!'.Bunun üzerine Tanrı şöyle konuşuyor: 'Senin ürettiğin bu yaratıklar da tarafımdan yaratıldı(**f. 63 v.**). Şimdi senden o ödüncü (*arriyat*) geri alacağım, şimdi ne

> yapacaksın?' Tanrı, onun yardımıyla yaratıcı olduğu bu nuru Azazil'den geri aldı, ondan bu mavi kubbeden bin kez daha büyük olan Beyazlık denizi kubbesini yarattı."

Yazar bu göksel sarayın yukarıda daha önce verdiğimiz tanımlamasını, bütün nurları, efsanevi ağaçları ve hayvanlarıyla birlikte yinelemektedir. Sonra Tanrı Azazil'den bunun gibi bir göksel saray yaratmasını ister, fakat o bunu yapamaz.

> "O zaman Tanrı diğer varlıklardan yaratmayı arzu etti. Aynı biçimde önceki gibi, önüne ve arkasına doğru birer (avaz saldı) çağrı yaptı... Ruhların altı derecesi-durağı (*menazil*) ortaya çıktı; bunlar öncekilerden daha duru ve daha güzel, inci ve mercan, cevahir ve zümrütle-renkleriyle bezenmiştir; nurdan vücutlarının her bir eklemi pırıl pırıl ediyordu" (**f. 64**).

Tanrı tapınmalarda okunan Allahu akbar ve besmele benzeri formülleri söyler (**f. 65 v.**). Bu menzillerin (*menazil*) başkanı Salman, saygı ve itaatini/ methü senasını öyle dile getirerek bu formülleri yineler (**f. 66**). Orada çağrıldığı gibi *Salmanu'l kudret*, bir sonraki topluluğun (güruh) başkanı *Mikdadu'l kebir* aynısını yapar (**f. 66 v.**); arkasından Abu Zer'in sırası gelir, ondan sonra da *Nakip*'ler, *Nacip*'ler adını alan diğer topluluklar ve ayaklananlar savaşçılardan (*mu'tarıdan*) sonuncular (**f. 68 v.**). Oradakilerin hepsi, Tanrının ve onun *davar*'ı, yani veziri ya da sırdaşı Salman'ın güç ve yetkisini tanımaya kesin söz (*iqrari qati*, katı ikrar) verirler.

> "Ondan sonra Tanrı, Azazil'e Salman'ın önünde secde etmesini buyurdu, fakat o ve yandaşları bunu reddettiler (**f. 69**). Böylece altı inançsızlar birliği (*manazili kafiran*) Salman'a saldırdılar ve büyük bir savaş oldu; sonunda onlar Salman'ı yendiler (*fakhri miyavurdand bar way*) (**f. 69 v.**)."

Ancak o zaman Tanrı'nın kendisi araya girer ve Salman'a, yaratılışından beri sahip oldukları yedi nurdan biri ve ondan sonra alev renkli olan isyancı ruhları yakut renklerinden soymasını buyurur. Salman onu yapar ve bildirilen renklerden iki *hicap*/örtü yaratır; onların altına isyancıları hapseder (**f. 70 v.**), böylece sonsuzluğun son sınırındaki nurdan kubbeyi onlardan gizlemiş olur.

Bin yıl sonra Tanrı Salman'ın biçimiyle onların karşısında gözükür (*az hijabı Salman zuhur kard*). Bütün seçkinler, inananlar, nakipler, necipler ve isyancılarla (*mu'tarıdan*) birliktedir. Tanrı Salman'ın görünümünde tanrısal iradenin tanınmasını yeniden ister, fakat öbürleri yeniden başkaldırırlar ve birlikleriyle Salman'a saldırırlar (**f. 71 v.**).

> "Salman tarafından onların kırmızı akik renkli nuru kaldırılınca teslim oldular. Çünkü ondan uygun bir perde yaratmıştı. Onu ayaklarının altına sererek, onları kendilerinin altında bulunan göksel sarayın/kürenin içine fırlattı. Aynı olaylar peş peşe binlerce yinelendi, fakat Şeytan Tanrı'yı, tanrı olarak tanımamakta direndi ve her şeyden üstün gerçek Tanrının, Ulu Tanrı'dan farklı olduğu iddiasını sürdürdü" (**f. 71 v.-74 v.**).

Şimdi burada artık (**f. 74 v.-75 v.**) Kur'an'ın 112.Suresi "De ki; Tanrı tektir, eşsizdir, daimdir/sameddir. O doğmamış doğdurul-mamış ve hiç bir dengi yok tur"un anlamını açıklar. Bu ayetler içinde gönderme yapılan gerçek kişilikler (*mawud*), daha yukarıda zikredilen ulular, yani Muhammed, Ali, Fatima, Hasan ve Hüseyin'dir. Onlar inananların yüzleri(ni çevirdiği), önünde kapandığı, yani secde ettikleri kıblegahlarıdır (*qıbla-gâhî muminan and, ya'ni bar dini muminan mi grand*). Zahirin bilginleri (*âlim ani zahir*) bu surenin boş bir açıklamasını (*ma'dum*) yaparlar ve onların örümcek ağına benzeyen ortaya çıkışları (*zuhuratı ankabuti*), bir saçmalıklar dokusu-kumaşı oluşturur ; "Kitapta okuduğumuz gibi, Tanrının yerde olsun, gökte olsun mevcut bulunmadığı yer yoktur". " O (Tanrı) doğurmadı ve doğdurulmadı" ayetindeki söylem, O'nun insanoğlu gibi dölleyip doğurmadığı anlamına gelir, ancak her şeyi su ve balçıktan yaratmadığını demek istemiyor.(Öyle ki burada bir noktaya kadar 4.soru tamamlanıyor) Yazar bundan sonra yaratılış öyküsünü özetlemektedir (**f. 76**).[93] İşte böylece, bütün isyancı ruhlar (inançsızlar) derece derece, biri dışında onların bütün renkli ışık-nurları geri alınır (**f. 76-81**).

> "Bininci yılın sonunda Ulu Tanrı, Salman'ın örtüsü (*hicab*) altında, bütün kullarıyla birlikte bir daha göründü. O isyancı ruhların(inançsızların) ortasında birden zuhur etti ve dedi:
>
> 'Ben sizin Tanrınızım; her göksel saray içinde bana inanmanızı buyurdum; 'Sizin Rabbiniz olan Tanrı, babalarınız ve eski atalarınızın da Tanrısıdır'(Kur'an, XXXVII, 126). Benim Tanrılığımı kabul ediniz ve siz, bu saraydan daha aşağılara düşmeyiniz; altı renginizi geri çektim, sadece tek renk kaldı. Onu da

> kaldırırsam, en yüksekten en aşağılara düşeceksiniz. İnananların emri (Amiru'l-müminin) Ali'nin şu cümle ile anlattığı gibi, 'Büyük Salman'dan (*Salmanu'l-kabir*), Küçük Salman (*Salmanu'l-Asghar*) adıyla bir ruh çıktı ve hemen anında Tanrıya itaat etti, buyruğuna uydu..." (**f. 82**).

Salman'ı bütün inanan ruhlar destekler, fakat inançsızlar yeniden başkaldırır ve son renklerini de yitirirler. Ancak görülmektedir ki Şeytan, bu ilkel yaratıcılığın son renk nurunun bir kısmını saklamış ve inançsızlık, canilik, itaatsizlik, yalancılık, dünyasal tutkular vb. gibi ruhlar yaratmaya devam eder (**f. 83 v**.). Yazar **f. 83**'te 7 göksel sarayın/kürenin *ilahiyyat* (Tanrılık, tanrısal bilgiler), *malakutiyyat* (meleklere ait, meleklik) *rububiyyat* (Efendilik, sahiplik), *jabarutiyyat* (ululuk, yücelik), *lahutiyyat* (tanrısal nitelikler-sıfatlar) , *nuraniyyat* ve *ruhaniyyat* adlarıyla ruhsal tanımını verir. **F. 84**'te de ise asıl-büyük peygamberlerin farklı dönemlerde (*dawr*) Satan'ın taşıdığı adları verir: İlahiyyat döneminde Haris adında bir kişinin görünümünde Azazil; Adem zamanında Ahriman; Nuh ve Davud'un döneminde Sawwa; İbrahim zamanında Nemrut; Musa zamanında Firavun; İsa zamanında Sihr (?) ya da Ashiyuq (?); Muhammed zamanında Abu Cahil; arada sırada da Şeytan denir, ama bütün bu isimler o lanetliyi tanımlamaktadır.

Soru 7 (f. 84 v.). -Kur'an'ın XXXIII, 72.ayetinde ifade edilen, "gerçekte, biz iman emanetini göklere, yere ve dağlara önerdik, ama onlar görevden kaçındılar ve bu sorumluluğun önünden geri çekildiler. Onu insana yükledik, o a cahil ve zalimdir" sözleri ne alama geliyor? Burada maddi dünyanın yaratılışı işlenmekte ve kitabın en ilginç kısımlarından biridir(**f. 85**).

"İnananların emiri Ali, İlahiyyat dönemindeki (ba-maqam) zuhuru anında Salman, Abu Zer vb.nin temsil ettiği gökler, yer olarak *nakib*ler ve dağlar olan *nacib*ler ve isyancıların (*mu'taridan* ki bu sözcükle insanoğulları anlaşılır-) bir kesimiyle birlikte onu kabul ettiler. Fakat o inançsız ruhlar ve onların başkanı Şeytan itaat ve kabul etmedi. İşte bunun için, asla barış ve sükûnetin (*rastagari*) olmadığı dünya olarak yırtıcı hayvanlarıyla birlikte bütün tepeler/doruklar böylesine çorak ve kayalıktır".

Yüce Tanrı *Salmanu'l Kudret*'e buyurdu (**f. 86**):

"Sen benim kapım/eşiğimsin (*bab*), sen benim kitabım, tanrısal sözüm olan Kuran'sın, bütün bu göklerde-göksel saraylarda, ucu bucağı bulunmayan boşluklar içinde ve hicablar, yani örtüler altındaki sağ elim/kolumsun; sen benim Elçim, sen benim Tahtımsın. Ben senin Tanrın ve sen emanetimi (*amanat*) saklayan kimsesin; benim ruhum senin hicabın ile ve senin yanında tezahür eder(görünüm alanına çıkar), ben senin Tanrınım (*az janibi tu man Khudawandi tu am*). Yer ve gök sultanlığını senin ellerine bırakıyorum; ben senin Tanrın, sen de bütün yer ve göklerin."

Sonra Salman'a isyancı ruhları yeryüzüne organik madde olarak nakletmesini buyurur. İkinci sıradaki veliler olan Mikdad ve diğerlerinden aynı şekilde yedi iklim (bölgesi), 28

"ada, ülke"(*jazira*) vb. yaratmalarını söyler (**f. 87**). Salman inançsızlar üzerine doğru öyle bir kuvvetli bağırır ki, "altından yapılma yüz bin leğenin yere düştüğü zannedilirdi"(**f. 67 v.**).[94] Onlardan tüm nuru ve ruhu kaldırır. Öyle ki bütün itaatsiz ruhlar kendi su ve kilden-topraktan özgün durumlarına dönerler (**f. 88**.)

Hemen sonra bilinen düzenleri içinde, Zang, Hindistan, Türkistan, Çin, Horasan Mısır ve İklimi Haftum (bunun hangi ülke olduğu söylenmiyor)[95] iklim(bölge)lerin yaratılması öyküsü gelir. Aynı şekilde oniki *nakip* ise şu oniki ülkeyi (*kishwar*) yaratır: Sind, Hind, Tibet, Berber, Rus, Habeş, Hazar, Türkistan, Bahreyn, Kuhistan, Armina (Ermenistan), Fars, Mağrib, Askalan (Isqlab?) ve Rum. 28 *nacib* de 28 *jazire*'yi (ada); yani Hind, Sind, Serendip (Seylan), İskenderiye, Konstantiniyya (İstanbul), Barkyus(?), Fergana, Andijan(?), Savad (Güney Mezopotamya), Mahin, Barka, Grek Adaları, Gilan, Afrika, Askalan (Isklab), Nasıbin (Nusaybin?) Malatiya (Malatya), Su'ud (Soghdiyan?), Antakiya (Antakya), Tartus (Tarsus), Kish, Umman, Kark ve Maskat'ı yaratır. Sonra yine adı verilmeyen yedi büyük deniz yaratılır. Bütün madenler su vb. oradakilerden geriye kalanlar ya da oradakilerin kalıntıları (*ikhlatha*) tarafından biçimlendirilir (**f. 89 v.-90**). Bu madenlerle ilgili kısımdan sonra, yağmurun doğasına ilişkin küçük bir meteorolojik kısım daha var ki o, Tanrıya karşı başkaldıranlar için bir ceza olarak açıklanır (**f.90-92**) :

> "Böylece O bütün bu renkler dünyasını ortadan kaldırdı ve bir süre boyunca ne ışık-aydınlık ne de karanlık vardı; bu dünya üzerinde 'ne isim ne de ruh' bulunuyordu; kupkuru ve pürtüklerle (*jushida*) doluydu (**f. 92 v.**). O zaman Tanrı, *Malakut* (meleklik) döneminde baş kaldıran bu isyancı ruhlardan belirli

sayıda yeryüzüne gönderdi ve bunlarla dünyada hayatı başlatmış gibi oldu. Toprak yeniden canlandı ve bitkiler üretmeye (*urwar wa nabatat*) başladı. Bunlar Azazil'in çağrısıyla ortaya çıkan lanetli yaratıklardı. Böylece bitki ruhu (*ruhi namiya*) bütün yeryüzünü kapladı. Ulu Tanrı, Azazil'e ait olan özü-cevheri kaldırmayı ve onu kırmızı, siyah, beyaz, yeşil (*kabud*), mor, mavi (*nilgün*) ve sarı olarak yeniden yedi renkli göstermeyi gerekli gördü. Oradan bulutları çağırdı ve onlardan çaylara ve ırmaklara su taşıttı; bununla, kurak toprağı ıslak ve nemli durumda tutmayı sağladı. Ruhsal dünyada buharlar ise, Tanrının bu işle görevli kıldığı işte o meleklerdi (*firishta*)."

"Fakat gerçekte, hayvanlar, bitkiler ve bedensel kalıplar, Ahriman'ın kilden yaptığı çanağından (*kandu*) çıkmıştır. Şimdi aynı Ahriman, yani Şeytan, Tanrının buyruğuyla kendi yaratıklarını beslemek için (*ruz'i afaridagani khwish mı- rasanad*) bulutlar ve gök gürültüsü ve yıldırımlarla güçlendirilmiş görünüyordu."

"Bazı kişiler, Ulu tanrının buyruğuyla bulutların geldiğini söylerler. Bu doğrudur, zira ruhsal biçim altında gök küre içine gelmiş olan tanrısal nur zerresi gerçekten Tanrının buyruğuyla oluyordu. Fakat bulut Azazil cevherindendir; eğer öyle olmasaydı, ay ve güneş kararmazdı. Gerçekte onlar da,

> bu iki daha yüksek göksel sarayın (*diwan*) emriyle olur."
>
> "Şeytan aynı şekilde, kötülük düşüncesi, şehvet, tereddüt ve kuşku biçiminde mikrokosmosun (insanın) içinde kendini gösterir; orada inanç ruhunun (*ruhu'l iman*) ve kalpler ruhuna (*ruhu'l - qulub*) ait Akıl güneşinin parlaklığını karartır... (**f. 94**)"

Şimdi artık yazar makrokosmosun(büyük evren) parçası olarak insanın yaratılış zamanına artık gelmiş bulunuyor:

> "Bulutlar serinletmeye ve nemlendirmeye başlayınca dünya, çok sayıda bitkiler üreterek yeşil ve sarı renklere büründü... Ancak onları yiyecek ve kendilerine gelişme, büyüme gücü vereceği hiç kimse yoktu. Tanrıya başkaldıran öz bitkilerden çıktı ve içindeki-lerinin tümü duyum ruhu tarafından yutulsun diye hayvanların kalbine yerleşti. Öyle ki, her ikisi de İnançsızlık ruhunun etkisi altında başkaldırmaya başladı. Savaşçı (isyancı) lar ise Tanrıya şükrederek mavi perdenin içinde kadılar" (**f. 94 v.**).

Fakat Tanrının, düşmanları ve saldırganları, inançlılar ve temizlerle aynı yerde bulundurması adaletiyle uyumlu değildi. Tanrı onlara, bu dünyada insan yaratmak ona burada yetki vermek istediğini söyler. İnançlılar Tanrının bu kararını onaylayıp uyarlar. Ancak *mu'taridan* insanlığın kaçınılmaz kötülüğünü (*fasad wa tabah wa khun-rkhan*) tartışarak bu kararı protesto ederler; eğer onların sadece Tanrıya şükretmesi ve onu övmesi gerekli olsaydı, bizzat kendileri

O'nu memnun edecek kadar Tanrıya şükredebilirdi. Tanrı öfkelenir ve inleyip sızlamalarına rağmen, onları gökten dışarı kovaladı. Pişman olup tövbe edenlerden bu kuşkuyu kaldırıp, kuşkudan beden ve can (*jan*) yaratır ve ondan yeryüzüne saçar; bu *mutarid*'ler *muwahhid*'ler (birlikçiler, birliğe inananlar) adını alırlar (**f. 96 v**.). Onlardan alçaltıcı durumları/zilleti de yaratır; *nacib*'lere göre daha aşağı dereceyle meşgul olan bunlar 4000 tanedir (**f. 97**). Diğer ruhlar ağlayıp sızlamaya başlar ve Tanrının bağışlaması için yalvarırlar. Sonunda Salman tarafından havasal ve göksel varlıklar biçimine (*ba haykali samawi wa hawai*) sokulurlar(**f. 97 v.**). Onlar havada kalırlar (*dar miyani hawa*) ve orada alabildiğine çoğalırlar (*dar gâh u bi-gâh baham juuft ba yak-digar mi-kardand wa mithlikhwish padid awurdandi ta az hadd wa andaza dar gudhashi*). O zaman Tanrı, malakat döneminkiyle aynı tesbih (kutsallaştırma) ile onlara gözüktü.(**f. 98**)

> "Ruhlar Yüce Tanrıya dediler ki: 'Sen bizim sözcümüz (natık) ve önderimizsin; şükredeceğimiz ve öveceğimiz o Tanrıyı göster bize!' Yüce Tanrı: 'O Tanrıyı size, benimle bir antlaşma yapmanız koşuluyla gösteririm; gördüğünüz zaman, Tanrılığını kabul edecek ve onu Tanrı olarak tanıyacaksınız, işte o zaman pak soyluların (*naciban*) oturduğu yere gönderilebileceksiniz; kuşku ve tereddüt içinde olanlar ya da uyumsuzluk gösterenler yeryüzüne gideceklerdir dedi. Bütün isyancılar (*mu'taridan*) kabul etti ve antlaşma yaptılar. O zaman Tanrı dedi ki: 'Benim Allahu Akbar; aradığınız Ulu Tanrı benim!'(**f. 98 v.**) Bunun üzerine onlardan bazı ruhlar ortaya çıktı ve Ona tanıklık yaptı,

şahadet getirdiler... Tanrı onların üzerinden zillet, hakaret-aşağılık örtüsünü kaldırdı; onlardan Jann bin al-Jann'ın da içinde olduğu bir dev (*diw*) ve cinler (*jinn*) topluluğu yarattı (**f. 99**). Bu şekilde bağışlanmış olan bu ruhlar şimdi muntazaman, denenmişler-sınavdan geçmişler kümesini oluşturdu ve Tanrının birliğine inananların (*muwahhidan*) altına yerleştiler (**f. 99 v.**). Böylece birinciler ya da başlangıçtakiler (sabiqan); Salman, Mikdad Abu Zer, *nakiban, naciban, muwahhidan* ve *mumtahadan* adlarıyla yedi derecede bilinmek-tanınmak üzere biçimlendiler. *Mu'tarindan*'dan geride kalanların aşağıya atılması ve onların dünyanın ortasında (*miyan-gâh*) tutulması buyruğu verildi (**f. 100**)."

"Onların arasından 313'ü ağlamaya ve Tanrının merhametini dilemeye-yalvarmaya başlayınca bağış-landılar; kuşkuları onları terk etti. Onlardan 70 bin melek (*malaika*) yaratıldı, adlarına mürsel, yani elçi denildi (**f. 100 v.**)".

"Fakat meleklere dönüşmemiş ya da melek olmamış olan o itaatsız/isyancı ruhlar arasında Şeytan yine göründü. Tanrının istemi, Jann b. Al-Jann'ın İblis'in elleri arasına düşmesiydi. Böylece, bu sefiller yeryüzüne atılmasından itibaren belirli bir zaman akıp gittikten sonra, Tanrı İblis'e, Jann b. Al-Jann'ı öldürmesini buyurdu (**f. 101**). Bunun üzerine İblis, melekler, Jann b. Al-Jann ve onun sefil-

> aşağılık yandaşları birbirleriyle savaşa giriştiler ve bu denize düştüler. Onlardan bazıları deniz canavarlarına dönüştü, bazıları da timsah ya da balık oldular; bir kısmı vahşi hayvan ve kuşlara dönüştü; bir kısmı Yecuc Mecuc, diğer bir kısmı da kabuklu deniz hayvanları vb.oldular.[96] İblis, yedi gök ve yedi kat yerde bulunan tüm renklerle süslenmiş bir bedenle meleklerin arasında gözüktü, oysa melekler onur duydukları ve gururlandıkları ateş rengindeydiler. İblis'in kendisi de onlarınkinden bin kere daha fazla övgüyü çekiyor, gurur duyuyordu."

Sonra Tanrı onlara bu dünyada insan yaratacağını ve ayrıca onun dünyayı yöneteceğini söyler. Bazı ruhlar baş eğerek bunu kabul ederler. Fakat başlarında İblis'in bulunduğu diğerleri Adem'in önünde secde etmeyerek tehdidde bulunurlar (**f 102**). Anlatımın bu kısmı tamamıyla Kur'an versiyonuna uygundur; tek fark, Tanrının bu isyankâr ruhları güzel kadınlara çevirerek cezalandırılmasıdır(**f. 103 v.**). Şöyle ki, onlar kadın görünümünde, günahkârlar ve cezalandırılanlar arasında görülerek, onları hataya düşürür ve doğru yola girmelerine engel olurlar. Böylece Tanrı onları bütün bu günahlardan sonra, etli ve kanlı vücutlar içinde 7000 yıl kalma zorunluluğuyla cehenneme göndermek zorunda kalır.

> "Bundan sonra Tanrı İblis'in yandaşlarını siyah vücutlara çevirdi (kara yüzlü yaptı), diğer itaatsiz ruhları da (hayali) nesnelere. Birincil cinsten vücutlar cehennemi, sonuncular da cenneti oluştururlar" (**f. 105**).

Sonunda insanlar yaratılıp, belirli bir ağacın meyvesine dokunmaması Kur'an'a ait buyrukla Cennete gönderilir.[97] Burada, bir zina yasağı gibi açıklama yapılmaktadır (**f. 105 v.**). Tanrı, kendilerine tanrısal rehber (*hidayeti İlahi*) Cibril'i göndermeye söz vererek, onlarla bir antlaşma yapar, fakat baştan çıkarıcı kadın biçiminde başıboş dolaşanlara dokunmamalarını buyurur (**f. 106**). Adem ve onun yanındaki Hava hikâyesi de yoksayılır.[98] Hemen arkasından çok garip bir öykü anlatılır:

> "O zaman, vahiy ruhu olan Cebrail Cennette onları görmeye gitti. Orada değişik renkler ve parıltılarıyla bir milyon nurla donanmış bir kişi gördü; başında bir taç, kulaklarında iki küpe ve kemerinde iki ağızlı keskin bir kılıçla bir taht üzerinde oturuyor; bu kılıç dik duruyordu. Bu kişiden yayılan ışık ışınları Cennetin tüm bahçelerini aydınlatıyordu. İsyancı ruhlar, inançsızlar bu kişiliği tanımak istemediler (**f. 106 v.**) Ruhların Ruhu en yüksek doruğun üstünde bulunan sonsuzluğun son sınırındaki gök küreye ait olan bu kişiyi onlara tanıttı/öğretti."
>
> "Bu Fatima'nın görüntüsüydü ve Cennette görünüm alanındaydı. Başındaki taç Muhammed, kulaklarındaki küpeler Hasan ile Hüseyin, belindeki kılıç Ali ve üstünde oturduğu taht ise, Yüce Tanrı'nın dinlenme-istirahat yeri olan güç ve kudret (erk) koltuğuydu. Böylece hepsi birden övgülerini/ hamd ve şükürlerini o görüntüye doğru yönelttiler.[99]"

"Az bir zaman sonra İblis bir kadın kılığına girdi (**f. 107**) ve ona bağlı olanların hepsi de aynı şekilde kadın oldular, inançsız isyancılara göründüler. Tümü ortalıkta kışkırtıcılık yaptılar, zira bir kadına sahip olmak arzusu gibi erkeği hiçbir şey kışkırtamaz. Onlara erkekler ellerini uzattılar, kendilerine arzu ve tutkularını gösterdi, dokuz ayın sonuna kadar organlarını birbirlerini sürtüştürdüler. Onların ortasında yeni bir yaratık gözüktü. Cennette (*Satan*'dan sonra) ikinci ve üçüncü, yılanla tavus kuşu oldu; onlar Şeytandan sonra oraya gelmişlerdi." İsyancı gösteriden sonra bu, sonuncu ortaya çıkış oldu (**f. 107**).

"Tanrı hepsini Cennetten kovdu ve onları karanlık ve dapdaracık bedenler için(d)e gönderdi; onlara memeler ve cinsel organlar verdi. (Böylece) onlar yenik düşünce gece gündüz ağlamaya başladılar, fakat İblis onlara çok güzel bir kadın kılığı altında göründü, hepsini baştan çıkardı ve onlara zina yaptırdı. Bunun üzerine Tanrı kendilerini gölge bedenlerinden çıkarıp et ve kandan bedenler içine soktu. Ağlayıp sızlayarak Tanrıdan merhamet dileyince, onlarla aşağıdaki dört koşul üzerinde bir antlaşma yaptı:

I. " İster Arap, Fars, Yunan, Hind, Sind, Gürcü ya Siqlabi/Slav ya da Süryani olsun, herkesin bütün diller ve sesleriyle, hiçbir kuşku ve tereddüt etmeksizin tam bir ciddiyet içinde kanıtlara güvenerek

biçim ya da kişilik içindeki kendi görünümünü kabul etmesi."

II. "Zamanın İmamlarını, kutsal ve aydınlatıcı bil-ginlerini tanımak ve onların bilgi ve ruhlarının tanrı-sallığını açık bir biçimde beyan ederek, erdemlerini, saygınlığını ve bilgisini öğrenmek" (**f. 109**).

III. "Birbirlerine karşı kardeşçe davranmak, başka yaşam ve iyilikler/hayırlar için kendini feda/kurban etmek, din ve din kardeşlerinin sevgisi uğruna kendi kanını akıtmaya hazır olmak. Aşağıda (*dünya*) dine uygun bir yaşam geçirmek; kötülere-günahkârlara katılmamak; birbirlerine ruhsal ve akla uygun kutsallığı öğretmek ve birbirleri karşı hayırlı-iyi olmak."

Antlaşmanın bu üç maddesi, Tanrı'nın tanrısallığına inanmanın üç öğreticisine uygunluk gösterir: Peygamberler, zamanın İmamları ve aynı inançtan kardeşler.

IV. "Bu dünyanın işleri içinde gömülü-yutulup kalmayın; oburluktan kaçınınız. Eğer siz o ilk üç koşula boyun eğer, razı olursanız, bu sonuncu üzerinden geçecek ve sizin Cennete geri dönmenize izin vereceğim." (**f. 109 v.**)

Bu antlaşma yapılınca, onun koşullarını unutan yeniliyor ve onların hepsi dünyanın ortasına toprağın üstüne düşüyordu. Kırk yılın sonunda onların arasından pek çoğu, antlaşmaya uymayı bozar (**f.110 v.**) ve Ahriman tarafından eğitilen-yetiştirilen onlar, ellerini yasaklanmış ağaca uzatarak ve duygusallığın zevkini tadarak doğru yoldan ayrılırlar. Sonra

yazar farklı ruhların etkinliklerine göre, insan vücudunun simgesel/alegorik yapısını ve insan psikolojisinin doğasını açıklamaya girişir(**f.110 v.-113**).

Soru 8 (f.113 v.): Maddi dünyada lezzet rolünü nasıl oynar?

Yaratıcıyı harekete geçiren neden, "zevk alma"dır. İki farklı cins bulut vardır. Biri ince ve keskin havanın saf özünden yapılmıştır, diğeri Azazil'in yarattıklarının özünden. Salman, Satan tarafında yaratılmış can ve cevherle sıcaklığı yarattı ve yeryüzünü buharlaştırmaya ve yedi rengin ruhların yardımına gönderdi; böylece kara veya deniz güzellikleri ve süslerini onlardan alabildiler. Ayrıca bulut kendisine verilen güvence olarak Kıyamet gününe kadar, Satan'ın yarattıklarından suyu alıp, onun serinliğiyle toprağı korur ve onu besler (**f. 114**). Bunun üzerine yazar daha fazla ilginç olan konuyu, yani doğadaki yenilenen üretim gücünün özelliğini yeniden ele alır. Bütün bunlar sadece, zamanın başlangıcında Yaratıcı tarafından Ahriman ya da Satan'a verilmiş (ancak kitapta niçin ve nasılı açıklanmıyor) bu yaratıcı kudretin cevherleridir. Ruhlar arasında uyandırdığı arzuyla zorunlu olarak oluşan tohumu dışarı attıran ve onu dişil organların içine yerleştiren, orada yeni bir biçim, yeni bir vücut üreten işte bu kudrettir (**f.115**). Aynı olgu bulutun işlerinde de araya girer. Onun göründüğü herhangi bir yerde yıldızlar, ay ve güneş kararır. Tanrı, yıldızları karartan bulutu uzaklaştırmak/kovmak için, hava nurunun özünden başka bir şey olmayan şimşek gibi çakan bir kırbaçla silahlanmış bir melek gönderir. Bu cevher, buludun yıldırımı ya da tutkusunun kızgınlığı ve yüksek ısısı (içinde saklı) dır (**f. 115 v.**). Onun sahip olduğu bu yedi renk, değişik göksel saraylarda bizzat kendi içindeki cana (bu güce) ait olanlardır. Bu bulut hicap altında gizlidir; o dünya üzerinde güneşin ve ayın parladığı hiçbir yerde görülemez. O

örtüsünün altından çıktığı zaman gökyüzü, güneş ve ay kararır, insanları öldürecek derecede yoğun bir soğuk yayılır.

Bazen tamamıyla aynı durumda, Tanrısal bilginlerden ya da zamanın dinsel önderlerinden biri kendini gösterir ve ondan güneşe ve aya benzer sözler-konuşmalar doğar. O zaman da bu inancı karartan düşmanlardan biri ortaya çıkıyordu. "Demek ki, söz krallığında her zaman bir düşman güç doğar" (**f. 116**). Yazar insanın fizik dünyasında bir karşılığı bulunan olgu betimlemesi de yapmaktadır (**f. 116 v.-117**).

Soru 9 (f.117). - İnsanın fiziksel yaşamının doğası (nasıldır? Kalb ve ruh ne zaman bu belalar ya da felaketler karşısında güvencede olacak, korunacaklar?

İnsan düşüncesi ve psikolojisinin işleyişini açıklayan yanıt, kitabın belki en güç kısmını oluşturmaktadır, zira bazen yazarın, dış dünya ile tam bir koşutluk çizmeyi denediği çok ilkel fikirlerinin izlenmesi kolay olmuyor. Zihinsel uyum ruhu, insan kalbine yerleşerek, yüzleri/şekilleri Yüce Tanrının cennetinde bulunan zamanın İmamlarıyla ve Yetiman'ın secde ettiği yeri, *nakip*'lerin oturduğu yedi meleğin tapınma yeri, *necip*'lerin sultanlık sarayı, Adem'in kubbesi, Nuh'un gemisi, İbrahim'in hülle donu, Musa'nın yazıt-levhaları, İsa şatosunun kulesi, Muhammed'in tahtı, Ali'nin otuz ayaklık koltuğu(*kursî*), Fatima'nın bahçesi, Hasan ve Hüseyin'in cenneti, müminin sıratı (yolu), meleklerin sığınağı, nurdan varlıkların küreleri, ruhsal varlıkların kıblesi (olan) Cennet kapısı ya da Salman'ı temsilcisi olduğu İmamların öğretileriyle kesin biçimde antlaşmada Tanrının ulu yetkisi tanıklık eder (**f.117 v.-118**).

Yazarın, bütünsel bakışının temel niteliği olan sadece yüksek psişik/ruhsal olguyu böylesine şiirsel söylemeye istekli ve aynı biçimde açıklamayı denediği şey uyumsamadır, uygunluk sağlamaktır. Ki bu, yalnızca gerçek

bir din içinde güçlenmiş olgun ve derin bir inancı ortaya koyabilir. Ayrıca, "bu kadar yüksek göklerin ve o denli geniş olan yeryüzünün Tanrı'ya tapınması bile"(**f.117 v.**), bu nedenle bir işe yaramayacaktır.

> "Yüce Tanrı buyurdu ki: 'duasını-namazını tamam-larken, yüzlerini doğuya da batıya döndüren, benim huzuruma ve bağışlayıcılığıma ulaşamazlar; ancak yüzünü zamanın İmamlarına doğru çevirecek olursan ve onların peygamberlik (görevi) nuruyla ve bu nurun ta görünüm alanına çıkışında, bütün zaman, gök, yer ve varoluş vb. içinde onların sevgisi için yaşamını ve varsıllığını feda ederek tam bir inanç sahibi olacaksın (**f.18 v.**). Şanssızlık, hastalık, ölümde herşeyde itaatkâr ve sabırlı kalarak bu sağlam inancını koruyacaksın(**f. 119**). Tanrı'nın emanetçisi, kudretli Salman'ın öğrettiklerine güvenmelisin"(**f. 119 v.**).

Soru 10 (f. 119 v.). - İnsan varlığı bu kesin tanıklığı kendi iradesiyle üretebilir mi yoksa Tanrı'nın istemine mi bağlı olabilir? Bu ilk nurdan yol gösterici öğreticiler (*alimani nurani*) kendi buyurma alanıyla meşgul oldukları biçimde, artık nurdan örtüyle gizlenmeden, öğrencileri onlara tanıklıklarını ne zaman sunabilirler?

> "Nurdan öğretici ya da zamanın İmamı gerçek bil-giyi öğrencisine/müridine taşırken, eğer onun kalpler ruhu o bilgiyi kabul etmezse, öğrenci onu kabul edemez (**f.120 v.**), zira onun yaşam bilinci(akıl) ruhu yalnızca bir tek ve

> güçsüzdür. O zaman Yüce Tanrı' nın buyruğu ve (onun) yardımıyla, zamanın İmamının arzusuyla, mavi kubbeden nur renginde bir ruh gelir ve öğrencinin kalpler ruhu üzerindeki beyninin içine yerleşir. Bu (ruh) kesin ve doğru tanıklık ederek, öğreticinin bilgi ışığını doğrudan öğrenciye geçirir/ taşır. O halde Yüce Tanrı'nın sayesinde ışık ruhu, ayın renkli nur perdesinden inerek, deneyim/tecrübe ruhu -ki bu hatip ve öğretmeninkidir- üzerine konar (**f. 121**). Demek ki kalplerin ruhu, dersleri/konuşmaları dinleyen ve bilgin öğretmenin yetkesine/veliliğine tanıklık eden öğrenci (ye ait)dir; fakat onun anlam gizini saklama gücü yoktur. Böylece, öğretmenin yardımıyla, ezberleme/öğrenme ruhu, güneş renkli kubbeden iner ve inanç ruhu üzerine yerleşir. Bu şekilde (öğretilen) bilgiler onun içinde kalabilir"

Fakat o, yani öğrenci bunu düşünme gücüne sahip değildir. Aynı zamanda düşünme ruhu gönderilir; öğrenciye, arkasından öğretmenin söylediklerini yineleme gücü veren zorlama ruhu gelir. Bu ruh zümrüt yeşili kubbeden inerek, düşünce ruhu üzerine konar; o zaman bilgin öğretmenin "kalpler ruhu" bu organlara doğru uçarlar. Bu şekilde onun dersleri/sözleri ruh için açık ve anlaşılır olur; fakat o, bilim ruhunun parlaklığı, öğretmeninin yardımıyla akik kırmızısı renkli kubbeden/küreden inmeden ve bu ruh üzerinde konmadan önce örtünün altından çıkmaz (**f. 122**). Bu ruh konuşmaya başlar ve öğreticinin önünde bilgi ışığını açıklar. Ancak buradaki de hala mükemmel değildir ve öğretici bilgin onu kabul etmez. Yazar aynı tuhaf ve beceriksiz

tavırla, akıl ruhu ve ben(cillik) duygusunu, cinselliği, "Adem'in suçlanması" ve kötülüklere-ahlaksızlıklara karşı savaşıp İblis dönemini, yani şehvetin etkisini kapatan velilik kutsal ruhunu araya sokarak, düşünce akışını anlatmayı sürdürür. Hepsi bu da değildir (**f.123**), zira o sırada beyazlık denizinden çıkan büyük Ruh ve en sonunda Sonsuzluk Sınırı göksel sarayında/küresinde bulunan Ulu Tanrının gölgesi altında gelen yüce(lik) ruhu (*ruhu'l azam*) görünüm alanına çıkar/zuhur eder. Bunlar, düşüncenin kesintisiz gelişim sürecini simgelemek içindir; öyle ki süreç içinde dünyada on Kur'an ayeti, Aşura günü ve bu dünyadaki tüm onlular (*sistemler, olgular, sayılar tarihler vs. olmalı İ.K.*) vardır. İşte bundan dolayı bu kitap aynı zamanda *Ashara'l Maqalat* adını taşır (**f. 124**).

Soru 11 (f. 124 v.). - Aşura'nın anlamı (nedir?)

Tanrı dünyayı Aşura (onuncu) günü yaratmıştır; (evrenin dolaysız-aracısız yaratıcısı olan) *Salman alay-na minhu's-salam* (hayırlı barış getiren yardımları üzerimize olsun) (**f. 125**) ve onun dokuz babı/kapısı on eder. Aşura günü Hasan ve Hüseyin'i simgelemektedir. Salman, Taht inancının ruhudur ve kendisini daima izleyen bu dokuz nuruyla birlikte toplamı on yapar. Bunlar, dindarlık, güvenirlilik/inandırıcılık, bağlılık, sabırlı olma vb. erdemleri oluşturan nurlardır.[100] Salman'ın yarattığı gökyüzü bilim/bilgiyi, yeryüzü öğrenciyi, Salman'ın kendisi ise akılı(*nutk*) simgelemektedir; böylece Aşura (onuncu) günü, adı geçen bu o ruhtur. Aşura ve Kur'an'ın anlamı işte budur, zira her ikisi birbirine eşdeğerdir.

***Soru 12 (f. 126)*.** - Kur'an nedir?

Kur'an yaratılmamış, Tanrı'nın sözü (olan) gerçeği açıklayan kitaptır; büyük evren (makrokosmos) içinde benzer biçimde yaratılmamış Salman ile aynıdır; o bir

yaratılmış değil, Tanrı'nın sesidir. O zaman, bütün mutat ruhlar, yer ve gök ile insan ruhu arasın(d)a bir koşutluk/paralellik (var demektir). Sonra gezegenler ve burçlara göre haber veren bir dizi mecazi yorumlar-çıkarsamalar verilir(**f. 127-128**).

Soru 13 (f. 128 v.). - Rüyalar?

Onlar, içinde durduklar göksel küreleri izleyen değişik ruhlara bağlıdır; şöyle ki güneş, ay ve melekler konusundaki her düş, aydınlık/parlaklık ruhu vb. tarafından gördürülür. Bu ruhlardan herhangi biri uzaklaşsa onun bütün sistemi altüst olur ve bireyin ölümüne neden olan da budur.

Soru 14 (f. 129 v.). - Ruhların Göçü (nedir?)

Burada "Şehre geri dönüş" ayetine (Kur'an 43, 8?) gönderme yapılarak Kur'an'dan açıklamalar verilir:

> "Bu tekrarları ve geri dönüşleri öğrenen kimseler, her inananın (mümin) ve her inançsızın (kâfir) söz ve eylemlerine göre, daha önce dininin ve inancının neler olduğunu, hangi halkın arasında bulunduğunu bilirler. Onlar kişinin eyleminden ve huyundan onun hangi halkın arasında doğacağını ve dininin ne olacağını da bilirler."
>
> "Herkim bir inanana hakaret eder ya da rahatsız ederse cezalandırılacak ve 'organ olarak/örgensel cehennemde' yedi kere ölmek zorunda kalacak"(**f. 130 v.**). On yaşındaki bir çocuk Tanrı'nın kendini göstermesi (manifestation) kavramını (anlama) düze-yine erişe(miye)bilir; o öldüğü her seferinde,

yeniden doğumundan bir yıl sonra ölmek zorunda kalacaktır. Şöyle ki, beş yaşındaki bir çocuğun öldüğünü görürseniz bu, bu dönem içinde o çocuğun dört kez ölmüş ve iki kere daha öleceği anlamına gelir."

"Eğer bir kimse, on ile yirmi yaşlar arasında, maddi ruh çağında doğar ve ölürse, ister inançlı (mümin) ister inançsız olsun, yaşayacağı çevrede yeniden doğacaktır(**f. 131**)."

"Herkim yirmi ile otuz yaşları arası şehvet ruhu çağında ölürse, birlikte yaşatılacağı insanın ailesi içinde yeniden doğacaktır."

"Otuz ile kırk arasında, inanç/iman ruhu çağındayken ölen bir kimse, ister inançlı(mümin) ister inançsız (kâfir) olsun, kabul edileceği ve teveccüh ve hayırhahlıkla karşılanacağı bir toplum içinde yeniden dünyaya gelecek."

"Eğer bir kimse kırk ile elli arasında, yani bilgi-bilim ruhu çağında ölürse, mümin ya da kâfir de olsa, bilgi öğreteceği toplum içinde yeniden dünyaya gelecek"(**f.131 v.**).

"Bir kimse elli ile altmış yaş arasında, akıl ruhu çağında ölürse, kendisi mümin, sapkın, Hindu, Musevi ya da Hristiyan ne olursa olsun, dinini kabul edeceği, döneceği insanlar arasında yeniden doğacaktır."

"Eğer bir kimse altmış ile yetmiş yaşlarında, kutsal/velilik ruh çağında

> ölürse, dinine döndürüldüğü ve aralarında sevginin ve dostluğun tadını çıkaracağı ve kendi dininde olan aynı halk arasında yeniden dünyaya gelecektir."
>
> "Eğer bir insan yetmişinden sonra ölürse, başından itibaren yeniden doğma dizileri yine başlar"
>
> "Bütün bu yeniden doğuşlar, bu dünyaya gönderilmiş olan itaatsızlık/isyancı ruh yüzünden meydana gelmektedir. Maddi şeyler/nesneler ruhu (ruhi hissiye) söz konusu olduğu durumda her şey değişik oluşur: *Ruhu'l Kudüs* çağında (60 ile 70 yaş arası) ölen kimse, zenciler ya da Habeşler arasında yeniden doğar; *ruhu'l ilm* çağında (40 ile 50 arası) ölen bir kimse ise dağlılar ya da göçebeler vb. arasında yeniden dünyaya gelecektir."

Belirli dönemlerde, görünüşte değişik takımyıldızların, yani burçların etkisiyle özdeş leşleşmişlerdir (**f. 132 v.**) ve Adem döneminde yahut da Nuh döneminde doğma şansına sahip olur, Nuh'un gemisine binebilir...

Görünüşe göre bu inançlar içinde, insanlardan başka canlı varlıklara geçen, (onlarda yeniden doğan) ruh göçü belirlemesi hiç yoktur.

Soru 15 (f.133). - Tanrının Tahtı (Arş)?

Arş, Adem'in *Baytu'l Mamur*'u, Nuh'un Gemisi (*Safina*) vb. Yedi Devir'i ya da bin yıllık dönemleri simgeler. Bunların anlamını ne bir kitap ne de bir kişi bundan önce açığa çıkarmamıştır, diyen yazar kendi kuru değişmeceli

söylemleri içinde okuyucunun ilgisini uyandırmayı deneme yoluna gidiyor:

> "Bunları Tanrı'dan ve onun çevresindekilerindin başka hiç kimse bilmez, bu bilgiye ulaşabilenlerin pek çoğu nurdan yol gösterici öğretmenlerdir."

Hemen arkasından bütün bunları en derin bir gizem için uzunca bir öğütle korunmasını salık vermektedir. *Baytu'l Mamur* (Göksel Kabe?) Adem tarafından yapılmış ve *Adam Khudawandi*(Tanrı)'dır, yani onun alnının arkasındaki beyninde bulunan bu ruhtur (**f. 134**). Bundan hemen sonra, farklı ruhların birleşmesiyle değerli taşlar ve madenlerden yapılmış bu evin değişik duvarları vb.nin tanıtılmasına (sıra gelir).

Soru 16 (f. 135). - Nuh'un Gemisi (*Safina*) ve diğer kutsal simgeler/emanetler.

Nuh'un gemisi'nin duvarları aynı biçimde değişik ruhların birleşerek oluşturduğu değerli ve birbirinde farklı taş ve maden imgeleriyle betimlenmektedir. İbrahim Peygamberin dört simgesel kuşu, kartal, tavus kuşu, akbaba (*karkas*) ve turna (*gulang*) kuşlarıdır. Onların hepsi değişik ruhların birleşimidir (**f. 135 v.**). Musa'nın asası ve Sina dağı aynı biçimde ruhsal olarak açıklanır **(f. 136-138**). Özellikle gizemlerle çevrili Sina Dağı, yedi harf ve üç noktadan düzenlenmiş; bunlar sözü geçen çok yüksek yedi ruhtur ve onların üstünde de diğer üç ruh vardır; ancak "ne yazık ki, bu kitapta adlarını vermek olanaksızdır" deniliyor. İsa peygamber, anası, kaynak söylenceler, çocuğunu kolayca doğurması için ve bu nedenle birkaç meyve yemek için sallaması gereken hurma ağacı, bütün bunlar kökenleri

ruhlar arasında, yani insan ruhu olguları içinde olan simgesel öykülerdir (**f. 138 v.**).

Soru 17 (f. 140). - Muhammed'in Miracı ve Ali'nin çatal ağızlı Zülfikar'ı İslamın dinsel söylenceleri içinde olağanüstü önemde rol oynayan, özellikle sufiler arasında çok önemli olan Miraç da burada aynı yöntemle psikolojik ve alegorik olarak açıklanır. Burada verilmiş olan benzer ayrıntılar dizisi, herkesin ulaşmayı araştırması gerektiği mükemmel ahlakı özetler. Ali'nin Zülfikar'ı da, Şamşam vs. benzeri diğer adlarıyla birlikte simgesel olarak sunulmaktadır (**f. 143**). Kaim, onun mucizeleri, onun kızıl sancağı, onun beyaz kılıcı ve 313 elçinin silahı, Evren bilimseline ve ruhsal yapıya birer methiye göndermelerden ibarettir (**f. 144**).

Soru 18 (f. 144 v.). - Tanrı'nın kaç tahtı vardır? Neyin üzerinde bulunurlar?

Tanrının Tahtı'nın (*Arsh*) üzerinde durduğu su konusunda mitolojik düşünceler ve yazarın, onlarla sırladığı değerli taşlar ve madenlerin bolluğu olan anlatımı herkesi ve her şeyi aynı fiziksel olgular ve ruhlarla bildirmektedir.

Soru 19 (f. 146). - Kâbe Tapınağı

Alışılmış batıni anlatımlar, mecazi kurgular aynı yöntem içinde sergilenmekte; Kâbe'nin dört duvarı yukarıda sözü edilen dört antlaşmayı, görünüm alanına çıkışında olanları simgeler. Bu antlaşma maddeleri daha önce yukarıda verilmiş olanlardan çok daha ayrıntılı olarak yinelenir, ancak çok az da olsa farklı bir espri içinde verilmektedir. Bu paragraf özellikle yazarın, burada da kendi mecazi gelenekleri aracılığıyla açıkladığı ahlaksal düşüncelerini bize belirtmesi anlamında ilginç durmaktadır.

Soru 20 (f. 152). - Yedi kat gök ve yerin yedi tabakası?

Buradakiler bir Kur'an ayetinin (XXI, 31) tefsiri biçiminde verilerek, yedi evren(bilim)sel olgu ile insan vücudunun esas üyeleri ve onların iç organları arasında bir koşutluk çizilir.

Soru 21 (f. 153). - Dünya bir öküzün ve öküz bir balığın üzerinde(mi)dir?

Yanıt oldukça basit verilmiştir: Yeryüzü kalptir; yedi kat yer, vücudun temel iç organlarını simgeler vb.

Soru 22 (f. 153 v.). - Adem, Havva, Yılan ve Tavus kuşunun üzerine düştüğü yer hangisidir(nedir) ve onlar kimlerdir?

Yeniden yeryüzü, kalb olarak tanımlanır ve Cennetten kovulmuş dört yaratık da psikolojik olgulardır. Dört farklı Adem'in var olduğu görülür: Suçlu/günah işlemiş Adem (*Adami maznun*) İblis, görünüşe göre, cinsel içgüdüdür; itaatsız Adem (*Adami asi*), yani onun tamamlayıcısı olan Havva ile düşüşünden/işlediği günahtan sonra olasılıkla tutuklu Adem (*Adami habsi*) ile aynıdır; İsyankâr Adem (*Adami mu'tarid*), sadece inatçılığın, direnmenin simgesidir. Başka Ademler daha vardır: yukarıda zikredilen görünüş olarak Tanrısal bir açınım/ortaya çıkış olan *Adami daimi*'dir, fakat bu kitapta o inançsız Adem, bir Adami *kafuri* ki, açıkçası bir günah ilkesidir. Havva, yılan ve tavus kuşu ise daha çok psişik fenomenlerdir.

Soru 23 (f. 154 v.). - Kalpten çıkan/yükselen düşünceler?

Yazarın burada önceki üslupta verdikleri ahlaksal düşüncenin mekanizmasını, yani işleyişini çağrıştırabilir. Onun ilkesi aynı, yani insan ruhunun psikolojik olguları aracılığıyla makrokos-mos/büyük evren olaylarının anlatmasıdır. Buradaki anlam şöyledir: Bütün mutsuzluk ve kötülük/günah işleme durumlarında, çözüm olarak, kalpteki Tanrı imajı olan boyun eğme/itaat ruhuna tümüyle

bağlanmak için dinin reçetelerini izlemek gerekecektir. İnanç ruhu yaşam bilinci ruhuyla birleşir ve onlar altında dört ırmağın, yani görme, işitme, koklama ve akıl yürütme/düşünme (*guya'i*) ırmaklarının aktığı mavi göğe biçim verirler. Arkasından gelen sabır, görünüşe göre, merhamet ruhuyla çifte biçimlenen/ biçim kazanan özel bir ruh olarak düşünülür. Günah/suç ve cezalandırmalar burada, değişmez biçimde seksle ilintisi olanlar ve dine bağlılıklarını yitirenler arasından kaynaklarını alırlar.

Soru 24 (f. 162). - Günah ve kurtuluş

> "Efendimiz İnananların Emiri (*Amiru'l-mu'minin*) Ali, *Kitabu'l-ikhbarat*'ında nefisten/bencillik ya da maddi ruhdan (*ruhi hissiyya*) kurtuluşun (*najat, necat*) maddi dünyada bulunduğunu özenle açıklar."

Fakat bunun tümü başlangıçtakiler için yazılmıştır, tavil tarzını iyi bilenler için değil; gerçekte ruhi hissiyya'nın yerine, itaat/boyun eğme ruhunu (*ruhi mutma'yanna*) okumak gerekir. İsyancı Adem'in (*Ademi asi*) günahı çiftedir: kendini gösteren Tanrı'nın gerçekliğine tanıklık etmez ve itaatsizlik eder. Bu anlamda Tanrı, bilinçli bir ruhtur ve beş duyu Adem'in düşüşünden beş bin fersah (*30 000km İ.K.*) ötede bulunur. Kurtuluş yaşam bilinci ve nur ruhuna yakın tanıklıktır, zira bunların dışında Evren içinde egemen olan erk/güç yoktur. Suçlanan cinsel zevk ilkesinden doğan/ileri gelen maddesel ruh, kötülükleri ve bencilliği üreterek onu karanlıklaştırır ve (oraya) hapseder. Bu ruhun rengi siyah, bir hayvan biçiminde ve kafası tersine dönüktür (**f.164**). Bu ruh, şehvet ruhuyla ya da suçlu/günahkar Adem (*Adami madunun*) ile aynıdır, yine söz konusu olan bütün çağlarda ve bütün göklerde Tanrı'nın düşmanı olan Satan'dır (**f.165**). Tıpkı Tanrı'nın dünyayı dört haykırışla yarattığı gibi, o da

dört bozucu/çürütücü sıvı yarattı; *sperm, reze, ramide* ya da *rapida*[101] ve aybaşı kanı ve vücudumuz bu dört sıvıdan yapılmıştır. Tıpkı Azazil ve adı verilmeyen ve birlikte görülmeyen diğer ikisinin tanrı(sal)lık iddiasında bulundukları gibi, aynı şekilde erkeklik organları da günah işlemenin ya da başkaldırının sürekli kaynağıdır (**f.166**) ve de tüm kötülüklerin kaynağı; bu böyledir, çünkü burada ayrıntısı verilen makrokosmos ile mikrokosmos(büyük ve küçük evren) arasında tam bir koşutluk vardır.

Soru 25 (f. 170). - Sırat nedir?

> "İnsan kalbinin kapasitesi üç bin yıllık bir seyahat denemesine göre ölçülür; işte sırat böyledir. Kalpte üç sınıftan yaratığını gösteren üç öğe bulunur; bunlar saf ve temizler, günahkârlar, dik kafalılar/itaatsızlardır. Kaşarlanmış düşmanlar ve inançsızlar (da bu sonuncu sınıfa girer). İnsan kalbinin anatomisi de aynı dolaylı ve simgesel söylem ve değişmeceli yöntemle açıklanmaktadır. Bin yıl süresince yükselmesi, bin yıl boyunca düzlükte ilerlemesi ve diğer bir bin yıl boyunca da düşmesi gerekiyor (**f.172**); altındaki yedi tabaka cehenneme düşülen işte bu sırat köprüsüdür. Cehennem insanın iç organlarıyla eşleştirilir (**f**. **172 v.**)."

Soru 26 (f. 173). - Kıyametin anlamı nedir?

> "İman ruhu ortaya çıktığı ve tahtın üzerinde (Arş'ta) parlamaya başladığı zaman, inanan nefis (*nafsi mutma'yanna*) yüzünü kaldırır ve güneş

> batıdan doğar. O, beynin(*maghz*) altında yükselince, kalbin dünyası beynin dünyasına dönüşür."

Bütün bu şiirsel cümleler, günahın tövbesini hiçbir şekilde belirlemez, fakat yazar tüm yaratılış mekanizmasını vs. basit kavramlarla açıklamak için, onları tüm doğaüstü tantanalı görünüme sokarak bir dala kondurmaktadır.

Soru 27 (f. 175). - İnsan vücudu içinde bulunun yedi ışık/nur (nedir?)

> "Zincirlerle aya, güneşe, yıldızlara, ışığa, bulutlara, şimşeğe/yıldırıma, rüzgâra ve havaya bağlı yedi akıl, bu fiziksel vücut içinde birleşir; 'yetmiş arşın uzunluğunda bir zincirle (Kur'an LXIX, 32).'Tıpkı bir ırmaktan gelen yedi dalganın su içinde asla devinimsiz/hareketsiz kalmaması ve onun akıntısını ara vermeksizin sürdürmesi gibi!"

Yazar yeniden organizmanın psikolojik işlevlerini, farklı renklerle ilişkilendirdiği ve farklı göksel küreler ve yıldızlarla birleştirdiği ruhlarla eşleştirerek açıklamaktadır.

Soru 28 (f. 28). - Kur'an ayetleri

Burada tuhaf bir tarihsel Kur'an metni ile *ba tawili batin wa ba ma'nai* hakikat açıklanıyor. Farklı surelerin indirildiği yerler veriliyor; fakat üstelik Mekke (s.III) ve Medine (s.III) dışında, bazı surelerin Basra (s.IV), Suriye (s.V), Kufa (s.VIII) ve "dünyanın her yerinde" indirilmiş gibi gösterilmektedir. Oysa bilinmektedir ki, Basra ve Kufe kentleri Müslümanların bu (bölgeyi) fethinden önce mevcut değildi. Ayrıca yazar sureler ile onların girişindeki gizemli harfleri, değişik

psikolojik fakülteler, ruhlar, renkler, göksel küreler vb. ile birleştirmektedir.

Soru 29 (f. 182). - Kuyruklu Yıldızlar ve Genel Astronomi

Yazar göksel varlıkları da, insan doğası ve ruhların olgularıyla birleştirir. Ayrıca astronomik terminolojiden birkaç ayrıntı belirtmesi de ilginçtir: iki kere sözlüklerde bulunmayan garip bazı deyimler, naşi dar (*nashidar-ha wa nashidari mah wa nashidari taban*)[102] ve bunlarla birlikte *sami'a, bahman ve kafu* sözcüklerini (**f.182**) kullanır.

> "İkisinden her biri otuz yılda bir dünyanın üzerinden geçer ve ışıktan bir saç örgüsü görünümündedir."

Demek ki yazar, kuşku duyulmayacak biçimde, otuz yıla eşit bir zamanda bir görüntü veren bir kuyruklu yıldızdan söz etmektedir.

Soru 30 (f. 184). - Namaz kimlerle kılınmalıdır?

Beş vakit dua/namaz inançlı ruhların beş grubuna uygun/denk düşer. İnanan kişi (mümin) öğle namazını (*namazı pishin*) necip (najib) cemaatiyle (*ba-jama'at*); ikinciyi/ikindi namazını (*namazı digar*) nakiplerle; üçüncüyü/akşam namazını (*namazı sham*) Abuzar'in cemaatiyle; dördüncüyü/yatsı namazını (*khuftan*) *Mikdad*'ınkiyle kılar; beşinci vakit/sabah namazı (*bamdad*) da Salman'ın cemaatiyle kılınmalıdır. "Sırtını kuvvetle mihraba dayamalı ve bir dua okumalıdır"(*pusht sakht bar mihrab kunad wa du'a khwanad*) (**f. 184 v.**). Burada demek istenir ki, zihinsel uyum ya da itaat ruhu (*ruhi mutmayanna*) inanç ruhunun (*ruhu'l iman*) üstüne yerleşir ve o zaman bu dünyada bir nur doğar. Diğer bütün değişmeceli söylemler aynı üslup içindedir.

Soru 31 (f. 185 v.). Oruç ve diğer dinsel buyruklar

Otuz günlük oruç, otuz harfin (*si huruf*) sırlarını ağza almayı, yani ondan hoşlanmayanlara dinsel sırları açıklamayı engellesin diye, oruçlu dudakların mühürlenmesi anlamına gelir.[103] Yazarın benimsediği gibi aynı açıklama, cihad ya da gaza konusunda da verilir. Burada otuz harf ile kâfirler üzerine fırlatılmak zorunda kalınan otuz ok arasında bir yaklaşımda bulunulur.[104] Bununla birlikte, sonunda inançsızların(kâfir) birey olarak kötü kişiler olduğu görülür. Oruç ve cihadı tamamladıktan sonra, yiyecek-içecek gereksinimleri birlikte, bir binek hayvanıyla ve hilafet parası otuz dinar yanına alarak Hacca gitmek gerekir. Bütün bunlar, insan yaşamının/canının aynı içsel/batıni savaşımını alegorik olarak, yani değişmeceli anlamda (simgesel biçimde) sunulur.

Soru 32 (f. 188 v.) - Ölüm Melekleri

Dört meleğin dördü de ölüm meleğidir; Cebrail, Mikail, İsrafil ve Azrail. Onlardan birincisi(Cebrail) Güneş ve Mars gezegeniyle ilişki/uyum içindedir. Yaratıkların canları Güneş ve Mars tarafından alınır. Mikail, Venüs ve Ay'a bağımlı; onu kendi keyfine göre yönlendirip, bazılarını ondan yoksun bıraktığı sulama işleriyle görevlidir. İsrafil Jüpiter ve Merkür gezegenlerinin buyruğunda ve bitkiler ve bitki örtüsüyle görevlidir. Satürn'e bağlı olan Azrail ise tek tek her yaratığın canını alır. Böylelikle yazar onlarla, yaşam psikolojisinin öğeleri, dört mevsim ve diğer taraftan insanoğullarını yaşı arasında bir ortaklık ilişkisi kurar. Bu dört ölüm meleği, başlangıçta Yedi biçimden (*hafti chihra*) meydana gelmiştir. Bu yediler, yaşam veren ve yaşamı alanlardan olan Onikiler arasında görünürler. Yazar ana karnında ceninin gelişiminin, göksel sıralamalarla/kategorilerle ilişkisini açıklar. Kalpler ruhu (*ruhu'l kulub*), yaşlanmış, yıpranmış bedeni terk edince, o (bu melekler aracılığıyla) başka bir vücuda gönderilir.

Soru 33 (f. 193 v.). - Bu yaşam ruhu tek midir ya da aynı şekilde başka ruhlar var mıdır?

Soruda insanın bireysel gelişimine olası değinme ve dokundurmalar var. Yazar her zamanki tuhaflığıyla, gebelik anından iti-baren gelişimi izliyor. Sonunda da bize, insanın kurtuluşu/necatı, ancak yeniden doğuşlarında/dünyaya gelmelerinde elde edebileceğini söylemektedir. Kurtuluşa ulaştırabilecek olan yaşamın üç ana öğesi şunlardır: Direniş/mücadele ruhu, hapislik/tutukluluk (*habsi*) ruhu ve şimdiye kadar hiç söz edilmeyen bekleyiş/umut ruhu. Tüm doğal insan kötülükleri (ya da tüm kötü insanlar) ölmeye/yok olmaya yöneliktir; onlar için kurtuluş yoktur.

Soru 34 (f. 195). - Kurtuluşa ulaştıran ruhlar hangileridir?

Yanıt, önceki paragrafta ve kurtuluşun doğasına (fazla açık olmayan) değinmelerin devamıdır. Dokuz derece içinde (*Nuh paya*) daha yukarıda zikredilen üç ruh, dünyanın gelişim fazlarını ters çeviren düzenin içinden geçerek Salman'a ulaşırlar. Sonunda, bizzat *Ruhu'l Azam*'ın kendisi orada göründüğünde yaşam ruhu Salman'a ulaşır ve onun kurtuluşu tamamlanır (**f. 195 v.**). O "beyin ruhu"(*ruhi maghz*)nun tam bir tanıklığını yapar ve bu ruh onu yetiştirir ve kendi özel yerine yerleştirir. Oradaki kötü (ruhlar)ler kovulur ve yaşam, kendisini kabul eden ve bin feriştah ya da tanrısal adlar (*Noms Divins*) göndererek içindeki maddi ruhun (*ruhi hissiyya*) uzaklaşmasına yardımcı olan Tanrı'nın yüceliğine tanıklık eder. Arkasından yazar, "mikrokosmosun Salman''ı olmuş, o zaman yaşama verilen 1000 feriştah konusunda mecazi açıklamalarını sürdürür. Cemşid'in vücudu üzerinde duran bin dişli testereyle Şah Feridun'un hazinesi içinde bulunan eşsiz inciyle eşleştiren mitolojiden bir örnekleme yapar. Bu bin sayısı aynı zamanda devirleri, yani büyük peygamberlerin bin yıllık çağlarını simgeler. Göklerin bu denli yüksek ve yerin bu kadar geniş olmasına

dua edilse de, bütün bunlar kurtuluşa erişmez; bunun için Tanrının varlığının kesin tanıklığı gereklidir.

Soru 35 (f. 198). - Tanrının varlığının tanıklığına ulaşabildikleri durumda, bencillik ruhu ile karşıkoyumcu ruh nereye giderler?

Bir dönem boyunca karşı koyum/itaatsizlik ruhu (*ruhi mutarida*), bazıları erkek bazıları kadın vücudu olmak üzere bir vücuttan diğerine geçer; Kaim'in ortaya çıktığı dağılma ve dirilme (*bath wa bad'al*) gününe kadar daha aşağıya düşmez. Sadece bu tanıklığı veremediği için bin yıl boyunca o, hastalık, açlık, büyük acılar vs. çekerek yaşlanacak, bir deri bir kemik kalacak ve ara verilmeksizin bin kere bir kadın ya da erkek olarak ölecek ve yeniden doğacaktır. O, ilk dini ve anayurdu hesaba katılmaksızın, yaşadığı ve yaşamaktan zevk aldığı yerlerde yeniden görülecek. Kıyamet Kaim'i kendini gösterdiği zaman ancak, arınıp temizlenecektir (**f. 199**).

Adami madhnun ya da maddi öge/element matériel (*ruhi hissiyya*) sadece, tutuklu (yaşam) ruhu ve karşı koyumcu ruh kalbin içinde kalıncaya kadar var olabilir. Oradakiler paklaştırıldığı ve onların kötülükleri (*dhillat-ha*) yok edildiği zaman biz (İmamlar?), maddi öge-yaşam) ruhlarını (*ruhi hissiyya*) diğer bedenler içine koyacağız, öyle ki, işte bunlar bizi daima gizleyip koruyabilirler (*az ma hijab bashand*); fakat bütün inançsızlık ve dinsel aykırılıklar onlar arasında ortaya çıkacak. Bu isyancı ruhlar, başlangıçta ait oldukları vücutları karıştıracak ve her gün bu ruhlar, kötü davranışlarla birini öbürüyle çarpıştıracaklar hesaplar düzgün oluncaya kadar.

O zaman maddi yaşam ruhları, farklı iklim bölgelerinde gelişmeleri için gönderilecek; yedi kez yeniden doğarak, Hindu, Grek, Türk, Ermeni ya da zenciye

dönüşecek/geçecek; köle durumuna düşecek ve köle pazarlarında satılacaklar ve tam yedi kere alınları ve yüzleri işaretlenecek; her keresinde İmamlar onları vücutlarının bir organından tutup kaldıracaktır. Onlar, başkaları tarafından giydirilmiş şahane giysilerin (fakat bu şeyler onlar için verilmeyecek?) biçimi, görünüşü altında yaratılış öncesi günlerinde görmüş oldukları muazzam güzellikteki renkleri görecekler. O zaman bir tabaka aşağı düşecek ve böcekler, arkasından kuşlar biçiminde görünecekler; her biçim/post altında (*dar har pusti*) 500 000 yıl kalarak öbürüne değişecekler. Onlar bütün başlangıçların başlangıcından beri görmüş oldukları her şeyi yeniden görecek; dünyada mevcut olan her şeyin içinden geçecekler. Sonra onlar insan biçimi alarak, ancak böylece bir anadan doğmaları mümkün olabilirdi. O zaman onlar üç kez *mansukha*'la[105], yani yeniden doğuşla buluşmuş olacak (**f. 203**) vs. ve sonunda ortalıktan silinip gideceklerdir (*nist shawad*).

Soru 36 (f. 203 v.). -Yedi görünüm alanına çıkış (tezahür) nedir?

Ancak yanıt sadece Adem'in, onun bedensel döneminin(*dawri cismani*) manifestasyonu. Üç Adem vardır: Birincisi *Adami kafuri* (kafir ruhlu Adem) (*niteliği üzerinde bir açıklama yoktur İ.K.*), aynı zamanda, insan beynini simgeleyen Seylan (adasının) yüksek tepesi üzerindeki diğer adıyla *Adami daim*. İkincisi *Adami mu'tarid*, yani insan kalbinin içinde bulunan inatçı/dik kafalı Adem; ona aynı zamanda *Adami asi* ya da başkaldıran Adem de denir. Üçüncüsü ise *Adami madhmum*, yani maddi öge/yaşam (*ruhi hissiyya*) dur. *Adami daim*'in vasi'si (*vasiyetlerini yerine getiren, vekili-ardılı İ.K.*) düşünce/konuşma ruhu(*nutqi nur*); isyancı Adem'in vasisi tutuklu ruhu(*ruhi habsi*)dur. Birinci Adem'in tövbe etmesi/pişmanlık duyması gerekli değildir; gerekli olan başkaldıran Adem'in tövbe etmesidir. *Adami*

madhmum, yani maznun/suçlu, günah işleyen Adem'in tövbesi kabul edilmeyecektir.

Soru 36 (f. 205 v.). "Adem'in başı göğe değer"(mi?)

Yanıt olarak Adem'in başının Tanrısal yönü, Tanrıya giden yolu (*hidayeti İlahi*) simgelediği açıklanır ve makrokosmos (büyük evren) ve mikrokosmos (küçük evren, insan) arasında bir koşutluk kurulur.

Soru 37 (f. 206). - Çok bilgin var ki, giz(eml)i kitapları (*kitab-ha'i nihani*) okur ve kendi başını ayaklarından ayırt edemez bile ve ne de sağ elini sol elinden ayırabilir.

Yazar, başın gökle ve göğün Tanrının ruhu Salman ile ilişkisini, diğer bir söylemle başın gökyüzünü, gökyüzünün de Salman'ı simgelediğini açıklar. Ayrıca Tanrının yedi biçimde (*chihra*) yarattığı Beşleri, vücudun organlarıyla ilişkilendirir. Onlar değişik ruhlarla eşleştirilir. Daha uzaktan belirtmesi ilginçtir, yazar Tanrısallığın bu beş organını yeniden, "son sınırın belirlenmesi ya da bünyesel yapılanması"nın (*majazi ghayati*), yani Muhammed; Tanrının soluğu/nefesi (*damishi İlahi*) Ali; yaratıcılık biçimi (*surati fatir*) Fatima; güneşin (göz kamaştırıcı) parlaklığı (*tabishi khurshidi*) Hasan ve Tanrı ile buluşma (*waslati izadi*) olarak da Hüseyin'i tanımaktan söz ediyor. Görülmektedir ki, onların adları aynı zamanda Adem, Hava, Seth (Şit), Abel ve Cain(Kabil)dir. Bütün göklerde ve yerlerdeki tüm yaratıklar bu Beş kişi ile bir (olan) ruha övgüler terennüm etmektedirler. Yine görülüyor ki yazar, sadece Adem'in İncil'de anlatılan yaratılış söylencesini önemsememekle kalmıyor, fakat aynı zamanda ilk (kardeş) katili (Kabil) efsanesine de ilgi göstermiyor.

Soru 38 (f. 208). - Adem'in giysileri?

Yazarımız burada, diğer konular üzerinde tartışmalarla birinden diğerine geçilen yedi bedensel dönüşümün (*haft dawri jismani*) açıklamasını yapar. Gerçekte burada ruhlar hiyerarşisini özetlemekte ve onların, Kıyamet günü ortaya çıkıp, dünyada düzeni yeniden kuracak olan (*in Jihan-ra rast*) Ka'im'le son bulan, Kur'an ayetleri içinde ve yedi peygamberin dönemindeki simgesel anlamlarını göstermektedir.

IX KUR'AN VE İKHVANUS SAFA RİSALELERİ:

İSLAMA AKILCI VE ÖZGÜRLÜKÇÜ YAKLAŞIM

Asghar Ali Engineer

9. yüzyılın ortalarından itibaren bir dönem Basra'da çeşitli konular üzerinde tartışma yapan ve daha sonra bu notları Risaleler biçiminde derleyip kitaplaştıran bir tartışmacı bilginler topluluğu bulunduğu bilinmektedir. Tartışmaya katılan kişilerin, kendi yakla-şımlarında çok özgür oldukları ve zamanlarının Yunan bilimleri dahil, her türlü bilimler ve bilgiler hakında çok iyi şeyler bildiklerinden kuşku yoktur. Bu bilimlerin ışığı altında, özellikle İslami alanda çeşitli çıkışları inceleme girişimi vardır. Bu nedenle özgür düşünce yaklaşımı olduğu çok açıktır...

(....)Eserin yazarlarının aşırı Şii eğilimini gösteren pek çok içsel kanıt vardır: *İkhvanus Safa* Risaleler'inde[106] Peygamberin "ben bilimin kentiyim, Ali ise kapısıdır" hadisini *Risale* IV, 460'da buluyoruz. Bunun gibi Muhammed'in ev halkına (Ehlibeyte) sevgi de vurgulanuyor (*R*.IV, 375). Ayrıca, Muhammed Peygamber'in Ali'ye, "ben ve sen bu toplumun (*umma*) ebeveyniyiz (ana-babasıyız)" dediği bildirilmektedir (*R*.I, 385).

Yine Ali için salavat verildiği (*R*.II, 59 and I, 211)dikkatimizi çekmektedir. Genel olarak bu kutsama Sünniler tarafından sadece Muhammed için yapılır. Risaleler, Peygamber soyuna, 'doğruluğa götüren, rehberlik eden İmamlar" (*al-a'immat al-Hudat*) olarak bakmakta (*R*. II, 377). İmamlar ve başkalarına ait hükmedici-egemen İmamlığa muhalif olarak, Peygamber ailesine ait peygamberlik İmamları üzerinde vurgulamalar dahi bulmaktayız.

Risaleler'de aşırı Şii renklerinin (nüanslarının) kanıtlarını fazlasıyla bulmaktayız. Onlar, yılda dört düşünsel inançsal

kutsama gününden sözetmektedir (*R*.IV, 267-272); bu kutsal günlerden üçüncüsü, Peygamber'in –Şii geleneğine göre- kendisine vasi (ardıl) olarak tayin ettiği *Id Ghadir al-Khumm* (Gadirhum bayramı)dur, ancak *Rasail*, "ahitin (sözleşmenin) bozulup hilekarlığın karışmasından dolayı kutlama sevincinin (bayram nedeninin) ortadan kalktığını" ileri sürmektedir (*R*.IV,268). Sonuncusu, *Id al-musiba* (Musibet-felaket günü) ise, Peygamber'in dünyadan göçtüğü gün ve aynı zamanda 'İslamın utancı, en kara günü' diye tanımlanan (*R*.IV, 269) Hüseyin'in Kerbela'da şehit edildiği 10 Muharrem günü olarak betimleniyor.

İkhvanus Safa Bir Aşırı Şii (İsmaili Alevileri) Yapıtı, Özgürlükçü ve Bilimsel Düşünceler Ansiklopedisidir

Açıkça aşırı Şii inancında başvurulan olan *tavil*'e, yani Kuran'ın batıni anlamına sık sık göndermeler de bulunmaktadır (*R*.I, 511-514). Kuran'ın zahiri açıklaması, bilginin aşağı düzeyi olarak tanımlanır ve bu, körü körüne taklit etmeyi tercih eden sıradan halk için anlamlıdır, yani onlar içindir. Bilginin-bilimin daha yüksek biçimi, yüksek sınıf, yani elit tabaka için anlam ifade eden, batıni (esoteric, gizli) olandır. Bu açıkça aşırı Şii tutumudur. Böylece III.bölümün 379.sayfasında, "taklitle halkın arasında tatmin olmayan, kanıtlar talebeden ve gerçeklerin açığa çıkmasını isteyen, illah'ı (dinsel yasanın-şeriatın nedeni ve amacını) araştıran entellektüel (aydınlar) gruplar vardır" ifadesini buluruz.

Yine bir önemli soru, *İkhwanus Safa* Risaleleri'nin yazarları ya da derlemecilerinin Şia'nın hangi hangi koluna bağlı olduğudur. Açıkçası, *Rasail*'de ileri sürülenlerle genelde uyuşmayan Zeydi teolojisinden dolayı Zeydiler olamazdı. Şimdi yazarların Oniki İmamcı olma olasılığını incelemeye geçelim. *Rasail*'de (Risaleler'de) bu olasılığın da

bulunmadığına dair açık hüküm vardır. Örneğin, şu ifadeleri görmekteyiz:

> "Böylece de (bir grubun), beklenen kutsal ve yol-gösterici İmam'ın, karşıtlarının korkusundandan dolayı ortaya çıkmayarak gizlendiğine inandığı düşünülür. Biliniz ki, böyle bir düşünceyi kabul eden kimse bütün yaşamı boyunca, İmamın ortaya çıkışını beklerken, onun gelişinin özlemi, ona ulaşma tutkusu içinde kalır. O bunun için yaşamını harcar ve eğer İmamını göremez ve de onun kişiliğini tanımazsa umutsuzluk ve üzüntü içinde ölür."

Oniki İmamcılar İmam Mehdi'nin buğüne kadar hala ortaya çıkacağına inanırlar, oysa İsmaililer ya da Fatımiler İmam Mehdi'nin (Abdullah al-Mahdi) 9. yüzyılda Kuzey Afrika'da göründü ve Fatımi devletini kurdu. Yukarıdaki paragraf, İsna Aşari'nin (Oniki İmamcıların) gizli İmam inancıyla uyuşmamaktadır. Bu şekilde Zeydileri (Beş İmamcılar) ve Oniki İmamcıları elediğimiz takdirde, *İkhvanus Safa Risaleleri*'nin yalnız İsmaililere ait olduğu sonucu çıkar.

Temizlik Kardeşleri'nin (*İkhwanus Safa)* özgür tutum ve davranışı, Risaleler'in çeşitli paragraflarından açık bir biçimde görülür. Aynı zamanda yaşlılıktan, yaşlılardan daha çok gençlere ve gençliğe vurgu vardır. Bunu aşağıdaki söylemlerde rahatlıkla görebiliyoruz:

> "Çocukluklarından beri yanlış düşünceleri, kötü alışkanlıkları ve düşük niteliklerini koruyan yaşlı adamların değiştirilmesi y da yenilenmesiyle kendinizi meşgul etmeyiniz, zira onlar

> sizi yorup usandırır ve hiç de değişmeyeceklerdir. Değişikliğe uğrasalar bile, çok az olacak ve işe yaramıyacaktır. İlginiz; kalblerinin sesiyle edebiyata(letters) eğilim duyan, bilimleri incelemeye başlayan, gerçeğin yolunu ve öbür dünyayı araştıran, hesap verme gününe inanan, Peygamberlerin dinsel ilkelerini uygulayan, (onların) kitaplarının sırlarını inceleyen, ihtiras ve kavgadan kaçınan ve de doktrin (öğreti) konusunda bağnaz olmayan genç insanlara yönelmelidir." (*R*. IV, 161-168)

Daha önce belirtildiği gibi *İkhvanus Safa* çok özgür bir görünüşe sahipti. Bu, aşağıdaki pasaj tarafından da desteklenir:

> "Biliniz ki, gerçek her dinin içinde bulunur ve her dilde geçerlidir. Öyleyse yapılması gereken şey, en iyisini yapmanız ve kendinizi ona devretmenizdir, yani gerçeğe yönelmenizdir. İnsanların dinlerine kusurlar, elsiklikler yüklemekle asla kendizi meşgul etmeyiniz; daha çok sizin dininiz onlardan (kusurlardan) arınmışmıdır onu görmeye çalışınız"(*R*. I, 501). Ve:
>
> "Felsefeyle, yasayla ilgili, matematiksel, bilimsel ya da tanrısal bilgilerden herhangi birini, yani kısacası bilim öğren, bilgi elde et!" (*R*. I, 538).

Çok ilginç bulunan, Kuşlar (*R*. II, 178-377) ve Hayvanlar (No.22) üzerine çok uzun bir Risale vardır. Gerçekten de o,

içinde, insanın niteliklerinin hayvanların kuşların ve (Kuran'a gizli bir biçimde gönderme yapılarak) cinlerinkiyle karşılaştırıldığı dolaylı ve mecazi biçimde yorumlanan (allegoric) bir öyküdür: Yaratılış hakkında bir konferansta farklı türlerin ve milletlerin (nationalities) temsilcileri konuşmaktadır. Sonunda, ideal bir birey (tek tek) Meclise hitap eder. Bu ideal bireysellik tanımlaması, açıkça özgürlükcülüğü (the liberalism) ve Kardeşler'in (*İkhvan*, *Brethern*) açıklığını, serbestliğini belirtmektedir.

Bu bireyci, bireysel (düşünce özgürlüğü) şöyle betimlenir:

> "Kamil insan, yani akıllı, içgörü ve anlayış sahibi olan (kimse), sanki kökende İranlı, inançta Arap, dinde (doğru yola eğilimli) bir Hanif, davranış biçiminde bir Iraklı, gelenekte Yahudi, yönlendirmede-klavuzlukta bir Hristiyan, bağlılıkta –sadakatte Süryani-Suriyeli, bilgide-bilimde Grek, görüşte bir Hintli, yaşam biçimiyle bir Sufi(mystic) gibidir; kendi moral ölçülerinde bir Melek, fikirde Tanrısal (rabbani), gnostisizmde(marifette) tanrı gibidir ve bu nitelikle-riyle ölümsüzdür." (*R*. I,376)

İkhvanus Safa özgürlükçülüğünün övülmeye değer kanıtı budur ve biz bunu, bugün özellik olarak post-modernist bulmaktayız. Yukarıdaki paragrafta bütün dinlere saygı vardır ve kültür çoğulculuğu kabul görmektedir. Böyle bir özgürlükçülüğün asla düşünülmediği 9. yüzyılda bunlar yazıldı. Günümüz çağdaş toplumunda bile böylesine bireysel özgürlükçü anlayış ve uygulama nadir bulunmaktadır. Dar mezhepçilik (fırkacılık) almış yürümüş ve böyle mezhepçilik üzerine temel atmış siyasiler başarılı oluyor; bugün ülkelerinin çoğunda tanıklık ettiğimiz budur.

Ikhwanus Safa, Aynı zamanda İsmaili Devrimci Hareketinin Kuramsal Kitabıdır

Ikhwanus Safa, İsmaili hareketinin tebliği olarak tanımlanabilir. Burada, İsmaili (Alevi) hareketinin o zaman bir devrimci hareket ve düzenin, özellikle Abbasi İmparatorluğunun yıkıcısı olmayı amaçladığına dikkat edilmelidir. Hareket, toplumun çeşitli kesimlerinin, soyluların, aydınların, köylülerin ve tüccarların desteğini de almaya uğraşıyordu. Bunu *Risale*'lerden birinde şu şekilde görürüz:

> "Ey kardeş bil ki, Tanrı, Kutsal Ruhu ile size ve bize yardım lütfedecektir. Bizim, farklı yerlere yayılmış soylu ve kibar insanlar arasında dostlarımız ve kardeşlerimiz vardır; onlar arasında şehzadeler, emirleri vezirler, yüksek yazıcılar ve valilerin oğullarından bir grup; aralarında tanınmış kent eşrafı, büyük toprak sahibi zengin köylülerin (dikhan), küçük mülk sahipleri ve ticaret erbabından kişiler ve çocuklarından bir grup; ve yine aralarında ulema oğulları, edebiyat adamları (*udaba, edipler*) kadı ve din adamlarının çocuklarından bir grubu ve bir başka grup da zanaatkarların, yerel başkanların, zanaat ve meslek örgütleri önderlerinin oğulları ve yakınları oluşturur. Her gruba, bilgisi, anlayışı ve sezgisini uygun bulduğumuz kardeşlerimizden bir kardeşi (üyeyi) onların hizmetinde bizi temsil etmek üzere delege gönderdik. Bu kardeşler gruplara, arkadaşlık duygusu (*rifk*), nezaket ve sevgiyle danışmanlık

> yapıyor, öğütler veriyorlardı." (*R*. IV, 188)

Açıkça görülüyor ki bu Kardeşler(*İkhvan*), toplumun farklı kesimleri arasında hücreler kurmuş olan ve sömürücü ve baskıcı zorba düzeni yıkmak için birleşip, hep birlikte eyleme geçen bir devrimci hareketin önderleriydi. Ayrıca, yukarıdaki paragrafta, Kardeşler'in (*İkhvan*), yukarıda tanımlanan gruplara öncülük etmek ve onları birbiriyle birleştirmek için bir Kardeş'i atadıkları anlatımını değerlendirmek önemlidir. Böyle bir Kardeş, niteliklerinden, bilgi ve deneyimlerinden dolayı özellikle seçilmiş olmalıydı. Devrimci örgütler kendi grup liderlerini çok dikkatli seçerler. Onların, bu grupları sadece devrimci değişim için hazırladıkları değil, aynı zamanda devrimin içinde onlara rol verdikleri bilinir.

Risaleler üzerinde yapılan inceleme çok açık gösteriyor ki, yazarlar, kendi zamanlarının mevcut bütün bilimleri-bilgileri üzerinde kavrayış sahibiydiler.

Daha önce belirtildiği gibi onlar, matematik, felsefe, siyaset, (karşılaştırmalı din dahil) din, müzik, terbiye ve ahlak, astronomi, fizik ve diğer bilimler hakkında risaleler yazmışlardı. Hiç kimse, dönemin (çağdaş) bilimleri üzerinde, Temizlik Kardeşleri'nden, yani *İkhvanus Safa*'dan daha fazla bilgi sahibi olamamıştır.

Değerli çağdaş Arap filozofu Husayn Marwah, Hicretin 4. yüzyılının (10. yy) bilim adamlarından, Temizlik Kardeşleri (*İkhvanus Safa*) ile tanışmış ve bu Risalerle ilgili uzun süre çalışmış olduğu sanılan Zaid bin Rifaah'ın gözlemlerinden alıntılar yapar. İbn Rifaah, şiir ve nesir (düzyazı) üzerinde geniş bilgiye sahip Risale yazarlarının matematik, haberleşme (iletişim), tarih, din üzerinde uzman ve karşılaştırmalı din görüşüne sahip olduklarını söylemektedir.

Görüldüğü gibi 'Temizlik Kardeşleri' devrimciydi; sömürücü ve baskıcı olduğunu düşündükleri Abbasi rejimini yıkmak istiyorlardı. Onlar Abbasileri, zorba ve zalimler, zayıf ve yoksul kesimlerin (*duafa ve masakin*) haklarını gaspedenler olarak tanımlıyor. Abbas soyluların Halifeliğe layık ve hakları olmadık-larını ileri sürüyorlardı. *İkhvanus Safa* Abbasiler'i, Adem'e secde etmeyerek Tanrısal İradeye karşı koyan Şeytan'nın vekili (*khalifat al-İblis*) olarak tanımlamaktadır. Abbas soylular, kendilerini halife olarak kabul eden insanlar için halifeydiler, çünkü ancak onlar birbirlerinin layığıydı. Kardeşler (*İkhvan*), Abbasilerin Peygamber-lerin çocuklarını ve dostlarını öldürdüklerini de anlatıyorlardı (*R*. II,303).

İkhvanus Safa'nın, Abbasilerin düşüşünü astronomik hesaplar temelinde önceden haber verdiğini görmek doğrusu ilginçtir. Onlar, bazı yıldızların birbirinden ayrılması ve biraraya gelişini ve astronomik hesaplamaya göre bu dönemin ikiyüz kırk yıl olduğu hesaplamışlar ve buradan Abbasilerin yıkılışının, yönetime başlamalarından itibaren 240 yıl içinde, vukubulacağını önceden bildirmeyi ve yönetimin Abbas oğullarından kime geçeceğini tahmin etmeyi bile denemişlerdi.

Yine astronomik hesaplamalar temelinde kendilerinin buna verdikleri yanıtı Risaleler'de buluyoruz. Onlar bunun, dawr al-falki (bir felekler-gökler devri daimi) gerçekleştiği ve Scorpio (Akrep burcunun) ülkesine girdiği zaman –ki bu Kardeşler'e göre, 330 yıl dört ay sürer- olacağını söylüyorlar. İşte o zaman iktidar Temizlik Kardeşleri'nin ellerine geçecek ve onların dönemi de 159 yıl sürecektir. (al-Risalah Jami'ah, II, s.129-130) *İkhvanus Safa*'yaKardeşler'e göre siyasal iktidardaki bu değişmeler sürerek, yönetim bir gruptan diğerine nakledilir.

İkhvan al-Safa'nın yönetimi (biçimi) *dawlah ahl al-khayr* (Hayırlı Halk Devleti)dır. Bu rejimi, akıllı ve bilgi-hikmet

sahibi (ulama wa hukama) insanlar ile bir din ve inanç üzerinde anlaşmayı uzlaşmayı geliştiren hayır ve erdeme layık toplum oluşturacaktı (*R*. I, s. 131). Bu hayırlı-erdemli ve cömertlik rejimini kuracak olanlar, dinsel işler ve konularda bilgilidir, peygamberlerin sırlarına ilişkin bilgiye içten yakınlığı vardır ve felsefe konularında ise çok iyi eğitimlidir. (*R*. IV, s.198). Temizlik Kardeşler, kendi dinsel inanç, fikir ve bilgilerinin, bütün dinler ve bilgilerini de kapsadığını bildirmekteydi. (*R*. IV, s. 5). Risaleler'de Temizlik Kardeşler, insanlara başka dinlerde delikler kazmamayı, yanlışlar araştırmamayı, fakat aynı zamanda kendi dinlerinde dahi böyle kusur ve noksanların olup olmadığını görmeyi tavsiye ediyordu (*R*. IV, s. 37-38).

Temizlik Kardeşleri, ayrıca insanları, kendi miras aldıkları (din) dahil olmak üzere, istisnasız tüm dinlere eleştirel gözle bakmaya çağırmakta. Fakat bu, önlem gerektiren bir girişim olmalıdır. Onlara göre Şeriat, zahir ve batın (*exoteric and esoteric*), yani açık ve gizli olmak üzere iki yüze sahiptir. Zahir (açık) olan, onun aracılığıyla hasta ruhlarına derman bulan sıradan insanlar içindir ve güçlü zeka ve algılama sahibi insanlar, batıni yüzü oluşturan derin bilim ve felsefeyle kendilerini besler.(*R*. IV, s. 46).

Temizlik Kardeşleri tapınmaların iki tip olduğunu söylemektedir: Biri ibadetin Şer'iattaki kurallı biçimi, diğeri ise Kardeşler'in(*İkhvan*'ın)"*ibadat al-falsafiyah al-ilahiyyah*" (tanrısal felsefe ibadeti) adını verdikleri tapınmadır (*R*. IV, P-301 vd.). Şer'i ibadeti izleyenler, Şeriatın tüm zahiri (*exoteric*) yasalarına ve onun tarafından konulmuş kurallara boyuneğer-itaat ederler. Fakat felsefi tapınmaya doğru kayma ve eğilim duymalar, Kutsal Kuran'ın buyurduğu '*al-Rasikhun fi'l 'ilm'*(tanrısal bilimin büyük sütunları, temel direkleri)'den dolayıdır. Bu tapınma tipini uygulayanlar, Kuran ayetlerini gerçek anlamını ve onun batıni (esoteric, içsel) özünü bilirler. Onlar batın ilminin sahibidirler.

Böylece görülecektir ki, 'Temizlik Kardeşleri' (*İkhvanus Safa*), Şeriatın sıradan halk için önemini vurgulamasına ve onlar için, kural olarak itaat etmenin gerekli olduğunu düşünmelerine rağmen, kendileri daha yüksek pozisyonu, son gerçeklik bilimi-*ilm al-haqiqah* ve yüksek felsefi bilimler içine daldırılmış olan bilimin temel direklerininkine (*al-rasikhun fi'l 'ilm*) uyarlamışlardır. Yine *İkhvan al-Safa*'ya, yani Temizlik Kardeşleri'ne göre, düşük düzeydeki ruhlar/aşağı dereceden ruhlar maddesel dünyadan kendilerini ayıramaz ve bu dünyanın denizine dalıp kalırlar. İnsan ruhunu özgürleştüren bilim, felsefe ve hikmettir ve onu tanrısal aşamalar içinde daha yühsek duruma uyumlu kılar.

Abartmadan söylemek gerekirse, 'Temizlik Kardeşleri', Risaleler'de zamanlarının tüm mevcut bilimlerini toplamış ve öğrenim dünyası üzerinde derin ve silinmez damgalarını bırakmıştır. Abbasiler, Yunan bilimlerini Arapça çeviriler aracılığıyla tanıtmaya çalıştılar. Onların yaptığı, Yunan bilimini Arapça ile İslam aydınlarının kullanımına sunmaktı. Kuşkusuz bunda başarı da sağlandı. Fakat *Ikhwanus Safa*'nın(Temizlik Kardeşleri) yaptığı ise, Yunan bilimiyle İslam bilimini birleştirip tümleştirmekti ve bu birleşim gerçekten çok yaratıcı bir sentez oldu. Temizlik Kardeşleri, İslam bilimini, Yunan bilimi kadar yüksek düzeye çıkardılar; bu İslam dünyası için çok daha büyük bir başarıydı.[107]

II. BÖLÜM

ANADOLU'DAN BATI AVRUPA'YA,

AYKIRI İNANÇ VE DÜŞÜNCE GELENEĞİ

ve ALEVİLİKTEKİ KALITLAR

(Hristiyan Heterodoksizmi ya da Neo-Manikheizm:

Paulikien, Bogomil, Kathar Hareketleri ve Öğretileri)

GİRİŞ

Hristiyan Heterodoksizmi (Ortodoks karşıtlığı-aykırılığı) ya da Heresy'si, yani sapkınlığının - ki Yunanca kökenli bu sözcüğün asıl anlamı "tercih etme, seçim yapma"dır; Ortaçağ kılıse yazarları bu anlamı yüklemişlerdi- ikilemci inancından yararlandığı Manikheizm, 3. yüzyılın ortalarında İranlı Mani (Grek, *Manys*, Genellikle *Manytos*, bazen *Manentos*, nadiren *Manou* yahut *Manikhios*; Latin. *Manes*, gen. *Manetis*) tarafından kurulmuş bir dindir. Onun, 215-216 yılında Babylonia'da Mardinu köyünde doğduğu sanılmaktadır. Bu din, o zamanlar bilinen bütün dinsel sistemlerin gerçek birleşimi olduğu iddiasındadır; gerçekten Zoroastrian Düalizmi (Zerdüşt İkilemciliği), Babylonia folkloru, Budizm'in ahlak ilkeleri ve Hristiyanlık öğelerinden bazı küçük ve yüzeysel eklentiler içermektedir. Bu fikir ve inançlar kaynaşmasında en üstte bulunan, iki sonsuz ilke olarak iyilik ve kötülük kuramıdır ve bütünlüğe renk verir. Kısacası Manikheizm bir İkilemci din biçimidir. O, hem Doğuda hem de Batıda olağanüstü bir hızla yayıldı ve Batıda (Afrika, İspanya, Fransa, Kuzey İtalya, Balkanlar) bir dağınıklık ve aralıklarla varlığı sürdü. Fakat esas olarak doğduğu bölge Babylonia, Mezopotamya'da ve Türkistan'da; uzak Doğuda Kuzey Hindistan, batı Çin ve Tibet'te başarı kazandı. İ.S. 1000 yıllarında buralarda çok büyük halk kitlesi Mani öğretilerini kabul etmişti. Mani'nin, kesin olmamakla birlikte 276-277 yıllarında öldüğü düşünülüyor.

Mani'nin sağlığında, onun düşünceleriyle birlikte Tanrı ve evreni algılayış biçimini Hristiyanlığa sokarak Neo-Manikheizm biçimlendirilmeye başlanmıştı bile. Hristiyanlık Heresy'si ya da Heterodoksizmi olarak İkilemci öğretiler hızla yükselmeyi sürdürdü. Somasata (Samsat) doğumlu ve

aralarında 3-4 yüzyıl bulunan iki Paulos'un kurup güçlendirdiği ikilemci Paulikienizme bağlı topluluklar -ki bunlar Grek, Süryani ve Ermeni Hristiyan heterodoks gruplardı- bir devlet kuracak denli güçlenmişler. 9. yüzyılın ortalarından başlayarak Bizans İmparatorları tarafından yaklaşık yüzyıl boyunca kırım ve sürgünlere uğratılan bu ikilemci inanç topluluğu Bulgaristan ve Balkanlarda Bogomiller olarak tarih sahnesinde yer almış ve ayrıca, yeni krallıkların kuruluşu, prenslerin yükselişi, başkaldırılar, imparatorlukların küçülüşü, Ortodoks ve Katolik Kiliselerin sarsılışı vb. toplumsal, siyasal ve inançsal olaylarda belirleyici roller oynamışlardır. Batı Avrupa'da aynı toplumsal işlevi Katharlar görmüşlerdi.

Bu heterodoks Hristiyan toplulukları ya da Neo-Manikheistleri tam ayrıntılarıyla incelemek birkaç cilt kitap oluşturur. Biz bir makale çalışmasının sınırlarını zorlayarak konuyu özetlemeye çalıştık. Yapabildiğimizce birincil ve dikkate değer kaynakları kullandık. Bunlardan yaptığımız alıntılar ve özetlerde bazı yinelemeler olmak zorundaydı; çünkü sonuçta pek az değişiklik ve farklı gelişmelerle birbirini izleyen aynı İkilemci öğretinin üç çeşitlemesiydi. Ayrıca kuşkusuz, bilim adamı, tarihçi, yazar ve araştırmacıların bakış açıları, görüş ve yorumlarını değiştirmeden vermek durumundaydık.

Birinci Bölümde Neo-Manikheizm ya da Hristiyan Heterodok-sizmi (aykırıcılığı) ve mensupları

üzerinde Louis Brehier, Ostrogorski, Dimitar Angelov gibi tanınmış Bizans ve Balkan tarihçilerinden özet bilgiler ve yorumlar; Kilise tarihçisi Eusebius (260-339/40) ve İmparator Aleksios I Komnenos'ın kızı Anna Komnena'nın (1083-1153) yapıtlarından görsel ve işitsel tanıklıkların ayrıntılar ve tanınmış din ve inançlar tarihçisi Mircea Eliade'dan değerlendirmeler verdik. İkinci bölümünü Jordan

İvanov'un çok değerli çalışması "Livres et Légends Bogomiles"(Bogomil Kitapları ve Söylenceleri) kitabı çerçevesinde temellendirmeyi uygun bulduk. Üçüncü bölümde Batı Avrupa'daki İkilemci Kathar grupları işledikten sonra, kısa da olsa bir genel değerlendirme yapmak gerekiyordu.

BİRİNCİ KISIM

Heterodoks Hristiyanlar ya da Neo-Manikheistler Üzerinde Özet Bilgiler ve İki Antik Kaynağın Tanıklıkları

IX. yy dan itibaren Bizans İmparatorluğu içerisinde, eski Doğu dinlerinden alınan (esinlenilen) dogmalarla Hristiyanlığın buluşması sonucunda ortaya çıkmış yeni öğretiler görülmekteydi. Bunların içinde gnostisizm de vardı; fakat özellikle de cin ve şeytanlarıyla *Ahriman* ve melekleriyle *Hurmuz*'a inanılan İran Düalizminden (İkilemciliğinden) alınma, Saint Augustin zamanındaki (4. yy.) eski Manikheizmin yeniden yapılanması söz konusuydu. Bu öğretiler ya da inançların mensupları olan Paulikienler, Anthigenler ve Bogomiller, Ortodoks dogmalarını yadsıyor ve kendi dogmaları, hiyerarşisi, inanç ve kutsal kitaplarıyla ayrı topluluklar kurduklarını ileri sürerek; sürekli bir biçimde ve korkusuzca bunun propagandasını yapıyorlardı. Bu öğretiler ve inançların Balkan yarımadasına ve özellikle Slav ülkelerine yayılması, bunları birlikte taşıyan Doğulu toplulukların değişik İmparator tarafından toplu sürgünlerine -örneğin İmp. İohannes Tzimiskes'in 974 yılında Philippopolis'e Melitene (Malatya),Theodosioupolis (Erzurum) çevresinden gönderdiği 2500 Paulikien savaşçısına- borçluydu.[108]

Paulikienler, Kökenleri ve Paulikianizm

Louis Brehier'in de kaynaklandığı İmparator Alexius I Komnenos'un (1081-1118) kızı Anna Komnena (ö.1153) sürgün olaylarına ilişkin şunları söylüyor:

"Bu İmparator onları Khalybes (Aşağı Kızılırmak çevresi?) ve Armenia

memleketlerinden sürüp, Asyalı köleler olarak Trakya'ya yerleşmeye zorladı. Tzimis-kes bunu iki nedenden ötürü yaptı: 1) Zorbalıkla yönettikleri önemli noktalar ve güçlü surlarla çevrili kasaba ve kentlerden onları sürüp çıkarma isteği, 2) Trakya bölgesini sık sık acılara boğan İskit akınlarına karşı onları etkili siper olarak kullanmak isteği. İskitler kuzeyden Rodop sıradağlarının geçitlerini aşarak İmparatorluk topraklarına saldırmayı huy edinmişlerdi. Bizim Komnenos hanedanının rakibi İohannes Tzimiskes, böylece bu Manikheist sapkınlarla işbirliği yaparak, nomadik (göçebe) İskitlere karşı savaşmak için dikkate değer güç ve kalabalık sayıda birlikler oluşturdu. Bundan sonra şehirler onların akınlarından korundu ve bölge yeniden barış soluğu aldı. Doğaları gereği bağımsız bir halk olan Paulikienler asla disiplin altına alınamadı; onlar kendi inanç ve geleneklerini sürdürdüler. Philippopolis'in bütün sakinleri Maniciy-diler; Hristiyanlara egemen olmuş ve İmparatorların buyruklarına da itaat etmeyerek onların mal ve mülklerini ya çok az parayla satın aldılar ya da yağmaladılar. Doğudan gelen diğer gruplarla da birleşince, tehlike oluşturan bir güce ulaştılar."[109]

Sürekli kovuşturuldukları için kaçmak durumunda kalan Paulikienler Theophilos yönetimi sırasında Arap topraklarına yerleşmiş ve Makedonya hanedanından İmp. Basilios (867-

886) tarafından yıkılmış olan, başkenti Tephrike (Divriği) olan teokratik bir devlet kurmuşlardı. Paulikienlerin öğretileri ve tarihi hakkındaki bilgileri, İmparator Basileios'un onların başkentine, başkanlarına elçilik göreviyle gönderdiği bir rahip olan Sicilyalı Piérre'den, yani Petros Sikeliotes'ten kalan kitap[110] aracılığıyla öğrenmekteyiz. O bize Paulikienlerin adlarının ilk azizlerinden biri olan ve Manikheizm inaçlı Somasata'lı (Samsat) bir anne tarafından yetiştirilmiş Paulos'tan geldiğini söylemektedir. Sicilyalı Piérre'den kaynaklanmış olan Anna Komnena da kitabında şöyle tanımlamaktadır:

> "İsimden de anlaşılacağı üzere bu mezhebin kuru-culari, Mani'nin kendi yandaşlarına, su katılmamış sapkınlığını öğrettiği inkâr (küfür) kuyusundan sulan-mış Kallinike'nin oğulları Paulos ve İohannes'tir"

Kilise Tarihçisi Eusebius'da Antakya Piskoposu Paulos

Öte yandan daha eski kaynaklar Paulikienizmin asıl kurucusunun yine Samosata doğumlu Antakya piskoposu Paulos olduğunu söylemektedirler. Kallinike'nin oğullarının 7. yüzyılda yaşadıkları söylenirken; Antakya piskoposu Paulos, 3. yüzyıl Kilise tarihine, Mani İnancını benimseyip Heterodoks Hristiyan olan bir piskopos olarak geçiyor. Önemli olan, Manikheizmin kurucusu Mani (216-276/7) yaşamaktadır. O öğretisini yaymak için, Suriye'den Mısır'a, İran'dan Orta Asya'ya, aralıksız ve uzun geziler yapmaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki, Antakya piskoposu Paulos ve arkadaşları Mani ile görüşmelerde bulunmuş, böylece bu inancı Hristiyan kilisesi içine sokacak kadar bir topluluk oluşturmuşlardı. Ancak Paulos, olasılıkla ondan büyük çapta etkilenmesine ve hatta belki bir havarisi olmasına rağmen,

(Marcio'nunkine yaklaşan,) ruhsal Hristiyanlığın ağır bastığı bir İkilemcilikle Mani'den ayrılmış görünüyor. Antakya piskoposu Paulos'un Dualist aykırılığını (heterodoksizmi) ya da sapkınlığını ve İskenderiye/Roma Kilisesinin onun hakkındaki kararlarını, davranışlarını, karşılıklı mücadeleyi Eusebius'un (260-339) *Historia Ekklesias* (Kilise Tarihi) adlı Yunanca yapıtında geniş bir biçimde bulmaktayız. Olayların görsel ve işitsel tanığı olan Eusebius canlı betimlemelerle bizleri bilgilendirmektedir. Bu birincil kaynaktan bazı kısa paragraflar geçmek yerinde olacaktır:

> "...İskenderiye piskoposu Dionysius idi. Onun döneminin ortalarında Antakya piskoposu Demetrius ölmüş ve yerine (*255'ten sonra İ.K.*) Samsatlı Paulos geçmişti. O, çok alçak bir kişi olduğundan, Kilisenin öğretilerine meydan okuyarak, İsa'yı ve onun doğasını tıpkı sıradan bir insan gibi değerlendirip, hakkında alçaltıcı fikirler ileri sürüyordu. Bunun üzerine İskenderiye piskoposu, bir *synod* (Kiliseler ortak meclisi) toplanması için çağrı yaptı. Ancak kendisi yaşlı ve hasta olması nedeniyle katılamayınca, sorun üzerindeki görüşlerini bu toplantıya bir mektupla iletti. Hristiyan topluluğunun, yani İsa cemaatinin bu yıkıcı kişisinin icabına bakmak için dört bir yandan tanınmış piskoposlar, papazlar ve diğer kilise temsilcileri geldiler... Gallienus'un imparatorluğunun 12. yılında (264-5) Antakya'da bu amaçla bir araya gelmişlerdi. Çeşitli dinsel konular üzerinde de duruldu, ama her toplantıda Paulos ve arkadaşlarına karşı tartışma ve

> kavgalar yükseltildi. Çünkü onlar uzun zaman boyunca heterodoks inançlarını gizlemeyi ve üzerini örtmeyi başarmışlardı. Oysa bu toplantılar sırasında Kilise temsilcileri, onların İsa'ya karşı küfürleri ve sapkınlıklarının, yapabildikleri kadar örtülerini açtı ve onları tek tek ortaya döktüler..."[111]

Bu sıralarda Mani, babası Patik ve müritleri Simeon, Zako ve Addai ile Dicle'nin doğusunda Bet Garami eyaletindeki Karka Bet Selok'tan 262 yılı başlarında Orta Asya'yı hedef alan 3. gezisine çıkmıştı. Olasılıkla 264/65 yılında Orta Asya ülkelerinde ya da Çin'de öğretisini propagandasını yapmaktaydı.[112] Birinci *synod*'da Paulos hakkında bir karara varılamaz. Ancak 5-6 yıl sonra, Aurelianus'un ikinci imparatorluk yılında, yani 271'de ikinci ve son bir *synod* toplanır. 70-80 piskopos ve kilise temsilcisinin katıldığı bu synod'da "Paulos, Antakya sapkınlığının ilk yaratıcı ve heterodoksu (aykırı kişisi) olarak suçlanıp, açık bir biçimde her şey sergilenerek, bütün dünyadaki Hristiyan kiliselerinden aforoz edildi."

> "Bu synod'un sözcülüğüne Malkhion adında çok iyi bir retorik eğitimi görmüş ve İsa'ya yürekten inanan Antakyalı bir papaz seçildi. O, Paulos ile yapılan tartışmalar, onun savunmaları ve karşı suçlamalardan aldığı kısa notlarla bir metin oluşturmuştu. Birleşik yargılamanın sonunda bu metin esas alınıp bir mektup hazırlanarak sadece Roma piskoposu Dionysius II'ye ve İskenderiye piskoposu Maximus'a gönderildi. Mektupta Paulos'un hetero-doks inancının yanlışlığı, ona

> yönelttikleri sorular, alınan yanıtlar ve tartışmalar ve yaşanan zorlukların hepsini açıkladılar. Ayrıca onun yaşamı ve kişisel özelliklerini de incelemişlerdi. Bu mektup *Synod*a katılan tüm piskoposlar ve diğer kilise temsilcileri tarafından imzalanmıştı"[113]

İlginç olan Paulos'un gerçek anlamda, yani onu cezalandırıcı ya da bir yaptırıma zorlayıcı bir yargılama yapılmamıştır. Olasıdır ki, Paulos Antakya'da çok geniş bir yandaş topluluk kazanmış bulunuyordu. *Synod*'un bu kentte yapılmış olması, onun lehine bir durum kazandırdığı düşünülebilir. Örneğin mektupta Paulos'u para, makam ve şöhret peşinde olduğu biçiminde suçlayıcı ifadelere rastlıyoruz. Gerçekten yargılamanın onu daha yücelteceği belirtiliyor:

> "...O, yani Paulos İncil'in yasalarını terk edip, yanlış ve piç öğretilere dönmüştür. Kilisenin dışına çıkmış birinin davasını görmeye, onu yargılamaya gerek yoktur. Bir kere kendisi hemen hemen beş parasızdır... Eğer bir ödeme yapılarak, onlara yardım sözü verilirse, Kilisenin doğrularını incitmekten vazgeçer, hatta yandaşlarına verdiği sözleri yerine getirmez. Gerçekte o, din ve inancı kolay para kazanma yolu olarak değerlendiriyor. Bizim onu yargılamamız gerekmiyor, çünkü o kendisini dünyasal onurlarla donatan, hırslı, bencil ve bir piskopostan ziyade, çok para kazanan bir avukat denilmesini arzu eden biri. Halka açık mahkeme edilerek bu şarlatanın, basit ruhların hayranlığını

> kazandıracak bir gösteri hiç gerekli değil. Onun kilise meclisleriyle alay ederek bizi tuzağa düşüren inanç yolunu yargılamamalıyız. Çünkü o, kendisi için yaptırdığı yüksek hâkim özel odasındaki (*Secretum*) gösterişli tahtı ve kürsüsü üzerinde (İsa'nın müridi olmadığı nasıl da belli!) oturuyor; dünyayı yönetenlere öykünme içinde orasını işgal ediyor. Kalıbı çıkacak kadar butlarını oturduğu kürsüye yapıştırmış... Ona inananlar, yandaşları Tanrı evindeymiş gibi sessizce ve saygıyla, düzenli bir biçimde onu dinliyorlar. O ise çekinmeden onlara bağırıyor, hatta hakaret edebiliyor... Paulos İsa'nın Tanrının oğlu olduğu ve gökten indiğini kabul etmiyor; özellikle O'nun yeryüzünden, "aşağıdan" çıkmış biri olduğunu söylüyor..."[114]

Böylece alınan kararların ve yapılan açıklamaların, yani bu mektubun içeriğini dünya kiliseleri onayladı. Bunun üzerine,

> "Paulos hem ortodoks inancını, hem de piskopos-luk makamını yitirmiş olduğu gerekçesiyle Antiokhia (Antakya) kilisesinin yönetimi elinden alındı. Ancak o piskoposluk binasını ve kiliseyi teslim etmeyi reddetti. Böylece İmparator Aurelianus'un kendisine başvu-ruldu ve İmparator bir mektup göndererek, binanın Roma ve İtalya'dakiler gibi piskoposlara ayrıldığı emrini duyurdu. Bu yolla sorun çözülmüş oldu."

Ancak sorunun bu yolla çözülmesi Hristiyanların ve kiliselerinin başına dert olur. Çünkü bu anlaşmayla dünya kiliselerinin yönetimi Roma İmparatorlarının eline geçmiş oluyordu. Aurelianus ve onu izleyen Probus (275-284) dönemlerinde, bu yüzden ortodoks Hristiyanlara karşı baskı ve kovuşturmalar artmış ve birçok kiliseler yıkılmıştır.[115] Bize göre Paulikianizm, Antakya piskoposu Samsatlı Paulos'un bu güçlü başlangıcıyla Küçük Asya'ya yayılıyor. 7. yüzyılda yine Samsatlı Kallinike'nin çocukları Paulos ve İohannes ile ikinci büyük uyanış ve atılımla iki yüzyıl içinde büyük inanç siyaseti gücüne ulaşıyor.

Nasturilik, Paulikianizm ve İsmaililik Bağlantıları Üstüne Değinmeler

Ayrıca Batı Kilisesinden ayrılmış Nestorianizmin de kökenini Paulos'un Mani etkisi heterodoks inancında aramak gerektiğini düşünüyoruz. Aşağıdaki kısa açıklamada İsa'ya ilişkin büyük inanç benzerliklerini rahatlıkla görebiliriz: İsa'nın iki doğaya sahip olduğuna inanan Nestorianizm (Nasturilik), insana ilişkin işleri-eylemleri (human acts, beşeri fiilleri) tanrısal doğaya atfetmeyi ve İsa'nın acılar çektiğini kabul etmediler. Ayrıca Nasturiler, Meryem'e Theotokos (Tanrı doğuran ya da Tanrının anası) diye çağırmayı reddederler; çünkü onlara göre, onun doğru sıfatı Khristotokos (İsa'nın anası, İsa'yı doğuran) olması gerekirdi. Nasturiler İsa'nın iki doğasını, yani hem tanrısal hem de insan doğasını birbirinden ayırdılar, onların birlikteliğini, birlik oluşturduğunu da kabul ettiler. Ancak bu birliğin-birlikteliğin bir metafiziksel doğa değil, daha çok bir psychologicalor (ruhsal mantığa uygun) ahlak düzeni-inancı olarak algıladılar. Diğer bir anlatımla, Nasturiler, İsa'nın içinde bir tanrısal kişilik (Logos) ve bir insanoğlu kişiliği mükemmel bir eylem armonisinde birleşmiş- sadece "hypostasis", yani niteliksel değil-olduklarına inanıyorlardı. 428 yılında Antakya teoloji okulunun temsilcisi Nestorius'un resmen

ortaya koyduğu, 431 yılında Ephesos'ta yapılan Evrensel Konsül'de ve 451 Khalkedon (Kadıköy) Konsül'ünde sapkınlık (heresy, Rafızî) olarak suçladığı bu Khristoloji anlayışının temelini, Antakya piskoposu Samsatlı Paulos'ta aramak gerektiğini söylemek de fazlalık olmasa gerektir.

İsmaililik bağlantısına gelince, doğuştan Zerdüşt olan Abdullah ibn Maymun el-Kaddah (8. yy) Suriye'de otururken Pavlikien gnostiğinin etkisi altında kaldı. Onun izleyicileri Kur'an'a, gizli anlamları olan ve bu özelliğinin yorumda dikkate değer boyutlara ulaşmaya izin verdiği bir metin gibi bakan Batıniliği biçimlendirdiler. Bu öğretilerin birçoğu Mısır Fatımileri tarafından benimsendi.[116] Abdullah ibn Maymun el-Kaddah, İsmailizmin kurucusu ve Fatımilerin atasıdır. Bir iddiaya göre de o Maymuniya mezhebini kurmuş ve kendisi Abul Khattab'ın yandaşıdır. Daha önce Daysanid (Bardesanian) inancındaydı. Bar Disan, diğer adıyla İbn Daysan 3. yüzyılın başlarında Edessa'lı (Urfa) Dualist (İkilemci) bir Hristiyan heresiarkhosu idi. Hristiyan gnostizminin kurucularındandır.[117] Bizce birinci görüş, yani 7. yüzyılın sonların-da ikinci yayılma atılımını yapan Paulikianizm İkilemci gnostiğinin (irfancılık) etkisi daha tutarlı görünmektedir. Konumuzun ayrıntılarında ilerlerken etkilenmeyi, *Ummu'l Kitab* yapıtındaki yansımalardan daha iyi anlayacağız.

Paulikienler Tarihinden Genel Kesitler

Paulikienlerin öğretilerine ilişkin Louis Brehier'in kısa özetine geçmeden önce, Bizans İmparatorluğunun Doğu sınırlarındaki Paulikien topluluklar toplumsal ve siyasal durumu ve Müslüman yönetimlerle ilişkilerine kısaca göz atalım:

9. yüzyılın ilk yarısı boyunca Malatya ve Kemah arasındaki Fırat havzasını denetim altında tutan, kentin İslam emiri

Ömer ibn Abdullah al-Akta idi. Gerek Bizans ve gerekse İslam sınır kentleri o dönemlerde, merkezden uzak olduklarından çok kere bağımsız hareket eden otonom çevrelere dönüşmüştü. Bu Anadolu sınır kentlerinde yaşayan halklar, birbirinden nefret etmeyen bir tablo oluşturmuş, kuvvetler dengesinde yeni İslam-Bizans ilişkisi yaratma çabasına girmişlerdi.

Hristiyanlık ve İslam Ortodoksluğu ile yine iki dinin heterodoksizminin iç içe girdiği, dostluğun düşmanlığın, yiğitliğin kahpeliğin ve savaşın bir arada yaşandığı bir bölgeydi burası. 833-34'den itibaren Babek-Hurremiye hareketinin aldığı ilk yenilgiden sonra 2 bin Babek savaşçısı, aralarındaki anlaşma gereğince, Bizans'a girmişti. Başlarında ünlü komutanları Nasr Theophobos bulunuyordu. Nasr, Bizans imparatoru Theophilos'un 837 yılında Abbasi'lere karşı yaptığı Sozopetra (Doğanşehir) savaşında büyük rol oynamıştı. Aynı yıl, Hurremilerin önderi Babek, Bizans'tan boş yere yardım bekledi. Yine bu dönemde Paulikienler Fırat'ın doğusuna, yani nehrin kıvrım yaptığı Bizans arazisine yerleşmişler ve Malatya emiri ile dostluk ilişkisi içinde bulunuyorlardı. Bizans'ın Anadolu eyaletlerine (*Thema*'lara) akınlar yapıp, yağmalarla yaşıyorlardı.

İlk önceleri, Emir'in onlara bağışlamış olduğu Arguvan'a yerleşen Paulikienler, önderleri Karbeas'ın yönetiminde 845 yıllarında Tephrike (Divriği) kalesinde, tam asker ruhlu bir devlet merkezi kurdular. Bu, Müslümanlar için 856, 859, 861 yıllarındaki Bizans saldırıları sırasında hazır güç oldu. Ancak sınır boyları otonomizminin özelliği olarak, Paulikienler 863'deki Emir Ömer İbn Abdullah'ın ölümü ve Müslümanların yenilgisiyle sonlanan büyük sefere katılmadılar. Bu bölge, aynı zamanda iki dünyanın edebi destan geleneklerinin filizlendiği verimli, ortak toprağıdır. Bunlar, birbirlerine şiddetle karşıt dinsel ve kültürel dışlamaları aşmış "sınır boyu insanları"dır. Grekçe yazılmış

Digenis Akritas (*Çifte ırktan sınır adamları, akıncılar, bahadırlar İ.K.*) destanında heyecan verici maceraları anlatılan bu kişiler, bazen hısım-akraba ve çok kere suç ortağıdırlar. Aynı zamanda Seyyid Battal'ın, Anter ve Zat el-Himma'nın Müslüman çevreleridir.[118] Aynı çevrede Türk unsurların varlığı da söz konusudur. 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bizans-Arap sınır boyu halklarıyla yüz yüze geliş ve karışım başlamıştır. İrene Melikoff'un saptamalarına göz atarsak durumu daha iyi anlayacağız:

> "Arapların Bizans'a karşı açtıkları seferlerde, özellikle Halife Mutasım (833-842) zamanından beri, Rum (Anadolu) kâfirlerine karşı Cihat'ta Türkler fiili askerlerin çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Bu sınır alanlarında Gazi'ler, Bizans seferlerinin akıncıları Akrites'lerle - ki bunlar arasında pek çok paralı Türk askerler vardı - karşı karşıya gelmekteydiler. Zaman geçtikçe sınır bölgelerinde, Küçük Asya'da çok daha sonra Türk egemenliğinin yayılmasını yeğlemek zorunda kalan bir etnik kimlik biçimlendi. Bizans kadar Arap-Türk destan edebiyatında bölgedeki durumun yaşayan bir kanıtı vardır. Digenis Akritas destanıyla Seyyid Battal'ınki arasında mevcut bulunan ilişkilerin incelenmesi, bu konuya açıklık getire-cektir."[119]

Bu dönemde Bizans ve Arap sınır boyu bahadırlarının yarattığı destanlar birbirine karışmış. Bizans Hristiyan halkları arasında terennüm edilen Digenis Akritas'ın serüven destanlarıyla, Müslüman halklar arasında söylenmekte olan Seyyid Battal'ın kiler neredeyse birbirinin aynısıdır.[120]

İkonoklasmus Dönemi ve Sonrasında Paulikienler

İmparator Leon I (717-741) döneminde ve özellikle karşıtlarına göre onun Yahudilik ve İslam etkisine (kendisine Sarekenofon, Arap hayranı deniliyordu) bağlanan İkonoklasmus (Tasvir kırıcılık) akımı 726'dan 843'e kadar yüzyıldan fazla sürmüştür. 7-8 imparatorun saltanat yıllarını kapsayan ve ikonların, haçların kırıldığı, kilise duvarlarındaki büyük sanat yapıtı fresk tasvirlerin söküldüğü ya da üstünün kapatıldığı; bu yüzden tasvir yandaşları karşıtlarla büyük iç kargaşanın yaşandığı Tasvir Kırıcılığı döneminde Haç, ikonlar ve tüm diğer Kilise kutsal eşyalarına karşı olan Paulikianizm hızla yayılmıştır. İmparatorluğun orta, doğu ve güneydoğu Thema'larında (eyaletleri) ve sınır bölgelerinde Paulikienlar hatırı sayılır büyüklükte artış göstermiş. Bu kısmen barış ve sükûnet döneminden geniş çapta yararlanmışlardı. Bu akımın en hızlı temsilcisi Ermeni asıllı İmparator Leon V (813-823) ve romantik bir Harun Reşid (786-809) hayranı olan tasvir kırıcı İmp. Theophilos (829-842) Abbasi halifeleriyle barış anlaşmaları yaptıkları görülür. Öyle ki, Paulikienlar kendilerine hoşgörü göstermiş olan Tasvir Kırıcısı İmparatorları da öfkelendirecek kadar yayılmış ve Bizans'a karşı Araplarla birlik olmuşlardı. Yukarıda anlatıldığı gibi Arap emirlerinin de yardımıyla toprak sahibi olmuş ve Tephrike (Divriği) kalesini başkent yaparak savaşçı bir Paulikienler devleti kurmuşlardı. Paulikienlere karşı ilk büyük düşmanlık ve saldırılar Teodora'nın naipliğini yaptığı Ortodoks Tasvirci çocuk İmparator Mikhail I (842-867) zamanında yapıldı. Binlercesi kitleler halinde sürüldü ve on binlercesi yaşamından oldu.

En büyük katliamı yapan kişi bu İmparatorun annesi Theodora'nın hadım kumandanı ve büyük destekçisi Theoktistos'tur. 843 yılında sapkın Paulikienler üzerine çok büyük bir sefer düzenlemiş ve sonuç, kafaları kesilerek, suda boğularak ve hatta asılarak tam 100 000 kişinin öldürüldüğü

bir büyük katliama dönüştürülmüştü. Onların mal ve mülküne ve yaşadıklara topraklara devlet tarafından el konuldu. Kaçarak canlarını kurtarmış olan Paulikienler ise Malatya Emiri Ömer ibn Abdullah'a sığınmışlardı.[121] Bundan sonraki saldırı 856 yılında Mikail I'in komutanlarından Bardas'ın kardeşi Petronas tarafından yapıldı. Önce Samsat, Amid'e saldırdılar ve oradan da Tephrike üzerine yürüyerek çok sayıda esirle geri döndü; onları batıya sürdü. Üç yıl sonra genç İmparator Bardas'la birlikte bu çevreye yeni bir sefer yaptı. Bu saldırı ve düşmanlıklar Paulikienlerin birliğini güçlendirdiği gibi Malatya emiri ile işbirliğini artırmış ve onların yanında savaşmaya artırmışlardı. Mikhail I'den sonra Basileios I'in (867-886) kayınbiraderi Khristophoros 872 yılında Tephrike'ye son saldırısını yaptı. Kendilerini son güçleriyle savunan Paulikienlerin başkentleriyle birlikte birçok kalelerini tahrip etti. Yaptıkları kanlı bir savaşta tüm güçlerini yok etti. Son başkanları Khrisokheiros'u öldürdü.[122] Daha önce belirttiğimiz gibi sağ kalanlar büyük kitleler halinde Trakya'ya Philippolis'e (Bulgaristan'da Filibe kenti) sürüldüler, kuzeybatıdan İmparatorluğa saldıran düşmanlara canlı kalkan yapmak için.

Louis Brehier'in Paulikien, Bogomil ve Diğer Bazı Sapkın Grupların Öğretilerine Bakışı ve Kısa Açıklamalar

Sicilyalı Piérre'in verdiği bilgilere göre, Paulikien doktrini sadece iki zıt ilkeye dayanan Neo-manikheizm'den başka bir şey değildir: Üç kişilikli Göksel Tanrı Baba (Le Pére Céleste) gökyüzünü ve melekleri yarattı; onun egemenliği, duyularla anlaşılırlık ötesi (supra sensible) dünya üzerinde işliyordu. Görülen-duyumsanan dünyanın, yeryüzünün ve insanların yaratıcısı ise aynı zamanda Kötülük Tanrısıydı. Göksel Tanrı Baba, kötülükle savaşması için yeryüzüne bir Kurtarıcı Melek gönderdi. O, bir kadından dünyaya geldi, ama o kadına

hiçbir şekilde kutsallık verilmemeli. Paulikien inancında *Theotokos* (Tanrı doğuran, Tanrı anası, yani Meryem) sadece İsa'nın, sevgi aracılığıyla içine konulmuş ve yeryüzünde (Kudüs'te) özenle yapılmış olan bir uygulama(aracı)dır.İsa (Khristos), Sözcük'ünün (Logos) sadece kendisiyle iletişim kurma aracı olduğunu, fakat İncil'in yazısına değil, anlamına bağlandıklarını düşünen Paulikienler, vaftiz ve kommünyon gibi dinsel törenleri reddetmektedirler. Onlar haç puta lanetli bir eser, haç çıkarmaya ise lanetli bir eylem olarak bakıyorlardı. Sadece Khristos (İsa) gerçek bir haçtır.

Onlara göre, peygamberler ve aziz Piérre yersel Tanrının hizmetçileridir ve onlar Kurtuluşta hiçbir rol almazlar. Paulikienler sadece Katolik Kilisesinin gerçek inananlar topluluğunu temsil ettiğine inanıyorlardı. Ancak onların kiliselerinin hiçbir kutsallık özelliği yoktu; sadece dua etmek için toplandıkları basit yerlerden ibaretti. Bu nedenle birtakım makamsal dereceler de yoktu; onların başkanları, *synekdemoi, notarioi*, yani yol arkadaşları, resmi görevliler dışsal görünüşleriyle sıradan inananların aralarında hiç fark yoktu. Bu mezhebin en fazla geliştiği dönem Sergius'un havariliği (801-835) dönemine rastlamaktadır. Kendisi aziz Paulos'un öğrencisi Tykhikos'un adını kullanarak Paulikien topluluğunu yeniden örgütledi, Küçük Asya ve Avrupa'da geniş propaganda yaptı. Öyle ki, aziz Paulos tarafından kurulmuş olduğu için Korinthos'takini ana Kilise kabul ederek, yedi Paulikien kilisesi daha kurdu.[123]

Anthiganlar

Anthiganlar (Anthiganes, athinganein fiilinden çekilmiş ve 'dokunulmazlar' anlamında; asla dokunmayın!) da Paulikienlere benziyorlardı, fakat adlarının anlamı doğrultusunda çok sayıda nesneyle ilişki kurmayı, dokunmayı murdar sayıyorlardı. Onlar öğretilerini aziz Paulos'tan Kolossie'lilere yazılmış bir risalesindeki bir ayete

dayandırıyorlar. Bu ayet yasaklanmış kurallar ve dokunulmaz nesneleri sıralıyor, fakat aslında onları alaya alıyordu. Özellikle Phrygia'da çok sayıya ulaşmışlardı ve Kekeme Mikhael (820-829) bu mezhebi diğerlerinden ayrı bir kesim-parti gibi görülmesini sağladı.[124]

Bogomiller ve Öğretilerine Gelince

Paulikienler, Bulgarların Hristiyanlığı kabul ettikleri dönemde (10. yy başları), Bulgaristan'da sürgün olarak göçmen durumunda yaşıyorlardı. Böylece, bu Neo-manikheistlerin vaftizi terk etiklerini açıklamalarında, genç Bulgar Kilisesinin çabası ve bazı tahrikleri oldu. Bunun üzerine Çar Piérre, başpiskopos Theophylaktos'tan, yeni dine dönenler için bir din değiştirme formülü sordu. Verdiği yanıt, onların inandıkları öğretiler üzerinde bizi bilgilendir-mektedir; mezhebin başkanlarını ve havarilerini resmen yadsıyarak inanç değiştirmeyi zorunlu görenler bu Neo-manikheist Paulikienlerdi. İşte bu ortam içinde Bogomil (*Bog*: Tanrı, *Mile*: arkadaş, dost/*Bogomil*: Veli) sapkınlığı doğdu. Böylece kurucu-sunun adı seçilerek, Kral Piérre'in döneminde onun (Bogomil'in) havariliği başlamış oluyordu. Onların öğretileri kısa bir zaman içinde, asıl merkez olan Philippopolis'ten tüm Balkan yarımada-sına ve 12. yüzyıla doğru İstanbul'a kadar yayıldı.

Alexius I Komneneos (1081-1118) ve ardılları tarafından şiddetle bastırılan Bogomilizm'in Bulgaristan'daki gelişimi Asen hanedanı yönetiminde, Sirbiya'da ise Etienne Nemmanja döneminde daha fazla dikkat çekilir biçimde arttı. Ancak her iki ülkede de kitleler halinde kovuşturulmaya uğratıldı ve diri diri yakıldılar. Daha sonra Bosna'ya göçtüler; orada Ban Kulin (1191-1204) ve ailesi, onlara bağlı yandaşlarıyla birlikte on binlercesini kendi inançlarına çevirdiler. Bogomiller orada bir kilise örgütü kurdular ve Ban'lar tarafından korumaya alınan

Bogomiller'in kilisesi resmen tanındı.[125] Bogomil öğretilerini karşıtlarından, daha doğrusu düşmanlarından öğreniyoruz; örneğin Alexius I Komnenos'un buyruğuyla *Dogmatica Panoplia*'yı yazmış olan Konstantinoupolis'li keşiş Eutymios Zigabenos'tan ve ondan önce 970'li yıllarda Bulgar rahiplerinden Kosmas'ın yazdığı *Sermons contre Les Hérétiques* (Sapkınlara karşı söylevler) gibi kitaplar aracılığıyla onları tanıyoruz.

Bu öğreti sadece İkilemci sistemin yeni bir biçimidir. Bogomilizm, Manikheizm, Paulikienizm ve 5. yüzyılda izlerini karanlıkta kaybettirip gizlice sürdürülmüş olan eski Messalien sapkınlığının birleşimidir. Sonuncusu Eukhites (Duacılar, dua edenler) adını taşıyan Trakya'daki Doğulu göçmenler arasında yeniden canlanıp yandaş buldu. *Messalia* terimi dahi 'dua etmek' anlamına gelen Süryanice bir sözcüktür. Sürekli dua etme, kutsal nesneler, tercih edilebilir olarak değerlendirip, kötülüğe direnmek ve iyilik elde etmek, hayır kazanmak için zorunlu görülüyordu. Ayrıca Bogomiller'de bölünmeler oldu; örneğin Drakovikienler, Doğu'daki Markionizme benzer köktenci bir dualizm öğretisi geliştirdiler ve kötülüğün sonsuzluğuna inanıyorlardı. Bulgaristan'da ise aksine, özellikle Son Kurtuluş (Halas) öğretisi, denilebilir ki İkilemcilik üzerine aşılanmıştır.

Orada Tanrının Khristos (İsa) ve Satanel adlarında iki oğlu olduğu öğretiliyordu. Buradaki (Satanel) İncil'e sadık olmayan, inançsız koruyucudur. Satanel Tanrıya başkaldırır, ancak melekler tarafından yenilgiye uğratılmasına rağmen, hala yaratıcılık gücünü korumaktadır. Yedi günde eserini tamamlar; arkasından insan için yaşam kıvılcımı, yani ona can vermesini ister, ancak o yarattığı insanı kıskanır ve onu kötülüğe, günah işlemeye teşvik eder. İşte o zaman Tanrı, Büyük Konsey (Danışma Meclis) meleği Mikail'i yeryüzüne gönderip, onun aracılığıyla oğlunu yarattı. Böylece İsa görünüm alanına çıkarak (zuhur ederek) Satanel ile savaşa

başladı. Ona saldırıp yengi kazanması üzerine, gücü kırıldı ve Satanel, Satan'a dönüştü.[126] El ise, kötülükle savaşım içerisindeki inananları cesaretlendiren bu Ruh'a (İsa) karşı mücadele etmeyi sürdürdü. Kutsal Ruh başlangıçta 12 havariye görev vermişti, sonra bu görevi yükümlülük olarak Bogomiller üstlerine aldılar.

Onların tek kutsal kabul ettikleri budur. Onlar da tıpkı Paulikienler gibi vaftiz olma, İsa'nın kanını simgeleyen şaraba batırılmış ekmek parçası yeme (l'Eucharistie) törenlerini, Bakire Meryem ve Azizler inancını, İkonlar/tasvirler ve Haç putu ret ve inkâr ediyorlardı. Onlar bir rahipler sınıfı tanımıyor ve başlarında sadece bir *Strainiks* kendisine yardımcı olduğu *Did* (dede, büyükbaba) bulunuyordu.[127] Kiliselerinde ne mihrap ne de çan vardı. Onlar yemin etmeyi ret ve evlilikten nefret ederlerdi. Oruç tutma ve sürekli dua etmeyle bağdaşır bir asetik (çileci) bir yaşam sürdürüyor. Ayrıca Ortodokslarla komşuluk etmekten kaçınmakta ve ölülerini kendi özel arazilerine gömmekteydiler.[128]

Manikheizm de Paulikienizm ve Bogomilizm de, aynı zamanda hem Mazdeizm'in (Zerdüştlük) hem de Hristiyanlığın sapkın inançlarıdır. Birinden, onun kötülük sorununun çözümünü benimseyip almışlar; diğerinden ise, İran dualizmine yaklaşan ilk yüzyılların gnostik (marifetçi) öğretilerini -ki bunlar *markionizm*, *Messalianizm*, *doketizm*'dir- kabullenip özümsemişlerdir. Bu eski sapkınlıkların Ortodoksluktan asıl farkı, İsa'nın yeniden dünyaya geleceği dogmasının ve hatta onun çektiği acı ve işkencelerin reddidir. Ancak tersine Bogomil doktrini, İran dualizmi ve Son Kurtuluş dogmasını kabaca bir sentez içinde bir araya getirmek (birleştirmek) doğrultusunda, yüksek bir syncretic(bağdaştırmacı) girişim olarak kendisini sunmaktadır.

Bu özeti, Yugoslav tarihçisi George Ostrogorski'nin Bogomilizm hakkındaki betimlemeleri kısaltarak tamamlayalım: Ona göre de bu sapkın inancın kurucusu olan papaz Bogomil'in öğretisi, Messalienler ile Bizans yönetimi tarafından kitleler halinde Trakya'ya sürgün edilmiş ve uzun zamandır bu bölgede yaşayan Paulikienlerin öğretisinden doğmuştur. Aslında Manikheismus'a dayandırılması gereken Paulikienizm de Bogomilizm de, dünyaya iki ilkenin, yani iyilik (Tanrı) ve kötülüğün (Şeytan) egemen olduğu; birbirine karşıt bu iki güç arasındaki mücadelenin bütün dünya olaylarını ve insan yaşamını düzenlediğini kabul eden Dualist bir öğretidir. Bu inanç ve düşünce sistemine göre, gözle görülen her şey Şeytanın işidir ve böyle olduğu için kötünün elindedir. Doğuda kendilerinden öncekiler gibi Bogomiller de saf bir ruhsal dindarlığa ve ciddi biçimde bu zahidane yaşama erişme çabası içindedir. Bunlar büyük şiddetle zahiri ibadet biçimlerini, bütün kilise adetlerini ve hatta bütün kilise nizamını reddederler. Bogomillerin egemen olan Kiliseye karşı isyanları, en güçlü ruhsal desteği Kilise olan mevcut dünya düzenini de reddetmek anlamına geliyordu. Bogomillik hareketi, egemenlere, güçlülere ve zenginlere karşı protestonun da bir ifadesiydi. Bogomillik Bulgaristan'da ve özellikle Makedonya'da derin kök saldı, daha sonra o zamanki Bulgar devletinin sınırları dışında da güçlü yankılar yaratarak türlü adlar altında bizzat Bizans'ta, Sırbistan'da ve özellikle Bosna'da, İtalya ve güney Fransa'da yerleşti. Yazarın Bogomil inanç grupları hakkında son kanısına gelince: "Bu sapkın dinsel düşünceler bunalım ve kıtlık devrelerinde çevreye kol salmıştır, çünkü bunların aslında çok derin bir karamsarlığa dayanan, yalnızca belirli bir düzeni değil, bütün fani dünyayı olduğu gibi reddeden dünya görüşleri, böyle zamanlarda daha kuvvetle beslenebilmekte ve protestoları özellikle kandırıcı görünmektedir."[129]

Dimitar Angelov'a Göre Bogomil İkilemciliği ve Hristiyanlık

Bogomiller, bir melekler topluluğunun kuşattığı tahtı üzerinde oturan göksel dünyanın yaratıcısı bir iyilik Tanrısı fikrini İncil'in söylemleriyle tam bir uygunluk içinde paylaşırlar. Ayrıca onların sahip olduğu ikilemci kavram, karşıt bir gücün, Samael, Satanael, Satan gibi değişik adlarla tanınan hasım bir kötülüğün varlığını kabul ediyordu. Eski ve yeni Testament'te (İncil) hakkında Abbadon, Apolluon, Beizébul, Béliar, dış görünüşler erkinin Prensi, karanlıklar Prensi, kötülükler Prensi, Şeytan vb. diğer değişik isimlerle konuşulduğu aynı kötü kişiliktir. Satan (Şeytan) figürüyle kişileştirilmiş kötülük idesi, gerçekte Hristiyan dininin tektanrıcılık temeline yabancı değildir. Ancak İncil'deki kavram ikinci derecede rol oynamaktadır; Satan iyi Tanrının yaratıcılık erkine sahip değildir. Bogomil Kozmogonisinde (Evrenin oluşumu söyleminde), Satan sadece bir yaratıcı güce sahip değil, aynı zamanda o, yeryüzünde kendisine saldırılmasına rağmen, aşağıdakilerle yaptığı bir kavgadan sonra kendi özel dünyasını düzenlemek (organize etmek, örgütlemek) için bu yaratıcı gücünü kullandı. İkilemci öğretide O, görünen dünyayı ve orada bulunan her şeyi yaratan Satan'dır, Tanrı değil. Satan, insanı da yaratmayı denemiş, fakat ona can vermeyi (ruh üflemeyi) başaramamıştır. Onun Tanrının yardımına başvurmak zorunda kaldığı ve Tanrının da bu ricasına karşılık verdiği görülüyor. <<*Panoplia Dogmatique*>> ve <<*Livre Secret*>> kitaplarında anlatıldığı gibi.[130]

Denilir ki, Şeytan Adem ile Hava'nın bedenlerine girdi ve bunu yaparken orada birinci ve ikinci kat göğün melekleri bulunuyordu: ilk insanların yaratılış versiyonu böyledir. Bu durumdan, insan ırkının kurucuları Adem ile Hava'yı, iki karşıt gücün yaratmış olduğu (anlamı) çıkar; onların kötülük eseri olan bedenlerini Satan, ruhlarını ise iyilik Tanrısı

nefesiyle canlandırmıştır, Bogomilizm'de evrenin ve insanın oluşumunda bu çok önemli bir andır; bu anın sonuçları sadece teoride değil; aynı zamanda maddenin ve bedensel zevklerin (cinselliğin) zararına olarak, ruha ve ruhsallığa ayrıcalık veren ve Bogomillerin yerine getirdiği uygulamalar ve öğütler-vaazlar üzerinde de kendini hissettirmiştir.

İkilemci inanç, Bogomil eğitiminde dikkat çekici bir yer tutan ve çok büyük etkileşim sağlayan bir dizi sosyal ve ahlaksal kavramlar sonucudur. Yeryüzünün (le monde terrestre) Satan'ın egemenlik erki altında bulunan bir kötülükler krallığı olduğunun kabul edilmiş olmasıyla, büyük bir yankılanma (gücüne) sahip bulunmaktadır. Bu, varlığa ve yönetim erkine sahip kimselerin işledikleri suçlar ve cinayetleri, baskıların neden olduğu toplumsal huzursuzları yaşayan ortaçağ Bulgar toplumunun rahatsızlıkları ve ayıplarının şiddetli bir eleştirisini gündeme getirdi. (Ortodoks Piskopos Kosmas'ının, Bogomiller ve onların bağlaşıklarının feodal beylere (boyards), zenginlere ve krala verdikleri zararları abartıyla anlattığı "Risale"deki anlamlı pasaj çok iyi bilinmektedir.)

Bu eleştiride Tanrıya hakaret tehlikesi yoktu, zira İkilemci inanç sistemlerinde dünyanın sultanı Tanrı değil, Satan, yani Şeytan'dır. Bu kavram, düşünce özgürlüğüne; hoşnutsuzluğun, inanmazlığın-kuşkunun ve korkunun açığa vurulmasına/ortaya konulmasına uygun bir ortam oluşturmuştur. Bu çeşit dışa vurum ve karşı çıkış gösterileri, gerçekte Bulgar tarihinin feodal çağını belirleyen toplumsal farklılaşmalarla açıklanabilir. Eleştirinin ruhunu, özellikle Bulgar devletinin temel kurumu olan Kiliseye karşı yöneltilmiş olmasında aranmalıdır.

Bogomil eleştirisi, kiliseler ortamını fazlaca kaplamış yaşamın ve davranışların eksikliklerini ve bozuklukları, ayıplarını hedef alıyordu. Bogomil doktrinine karşı

düşmanlığına rağmen, bazı din adamlarının sürdürdüğü yakışıksız yaşamdan tiksintisini gizlemeyen, rahip Kosmas'ın *Risale*'sinde olay çok açık olarak belirtilmiştir. Aynı zamanda o, sapkınlığın ortaya çıkış nedenlerinden birinin bu olduğuna inanmaktadır. Bogomil suçlanması da Kilise tarafından uygulanan bütün kurallar ve dinsel törenler (vaftiz, İsa'nın etini ve kanını simgeleyen ekmek ve şarap alma tören, haça ve ikonlara tapınma, Azizlere ait emanetlere el, kol, kafatası, iskelet vb. vücut parçaları) saygı gösterme vb. sistemine uzanır. Belirtmek gerekir ki, Bogomiller eleştirilerinde, iki çeşit tartışma sürdürürler: Bir yandan, Kilise dinsel inancının, maddi olduğu, o halde Şeytan'dan geldiğinin onaylanması gerektiği ve tanınmaya layık olmadığı İkilemci inanç kavramları tarafından açıklanır. Ayrıca, aynı zamanda, onların vaftizi "sadece su ve sıvı yağ"dan, yararsız bir fazlalıktan ibaret olduğu düşüncesinde akılcı bir anımsatma sezilebilir. Eukharistik törendeki şarap ve ekmek sadece yiyecektir ve İsa'nın bedeni ve kanı değildir. Haç ise odundan bir nesnedir ve üzerinde İsa'ya işkence yapıldığı ve acı çektiği için daha çok onu lanetlemek gerekmekteydi. Bu mantığın sonucu olarak tapınaklar da sadece halka ait genel yapılardan fazla bir şey olamaz.

Bedenin, Kötülüğün (Şeytanın) eseri olduğu fikri ile yakın bir bağlantı içinde ve İsa'nın görünürde insan olarak doğduğu, darağacına çekildiği ve görünürde acı çektiği ve görünüşte öldüğünü ileri süren bir inanç akımı olan Doketizm de, İznik Konsül'ü inanç formülü olarak İsa'nın Tanrı-İnsan olmadığı, fakat bir tanrısal doğaya (özelliğe) sahip olduğunu onaylamasıyla Bogomil öğretisinin içine girmiş. Bogomil öğretisinde İsa, onları günahlarından kurtarmak için insanlar arasına gönderilmiş Tanrısal Söz, yani Logos'tur. Bu onaylama ve kabul, Bogomillerin metinlerine çok büyük saygı gösterdikleri İohannes İncil'inden alınmadır. Ayrıca onlar İsa'nın, görünüşte Meryem'in oğlu olduğu, görünüşte insan biçiminde

yaşadığına; gerçekte yiyeceğe gereksi-nimi olmadığı ve sonuçta bir görüntü olarak Haç üzerinde öldüğüne inanırlar. Burada, Paulikienlerin doketik eğilimleriyle benzerliğini önemle belirtmeliyiz.

Bedenin reddi-yadsınması, Bogomil eskhatolojisinde, yani öteki dünya inancında yine bir başka büyük sonuç doğuruyordu. Buna göre, yüzlece yüzyıllar tüketildikten ve İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişinden sonra, ölülerin her biri kendi bedenleri içinde yeniden dirileceklerine dair İncil dogması karşısında Bogomil vaizcileri, bir kere toprağa teslim edilmiş ölü bedenlerin toz-toprak olacağını (küllere dönüşeceğini) ve bir daha asla dirilemeyeceğini savunuyorlardı. İmparator Alexius I Komnenos'un (1081-1118) önünde Bogomil predikator'u (vaizcisi) Basil'in geliştirip savunduğu inanç da bundan başkası değildi.[131]

Prof. Dr. Dimitar Angelov'un <<*Bogomilstvoto v Balgaria*>> kitabının internetteki Fransızca özet versiyonundan aldığımız bu kısa Bogomilizm değerlendirmesi, diğerlerinden biraz daha farklı; doktrinler yanıyla birlikte, toplumsal yanını Ortodoks Kilisesi-Hristiyanlık anlayışıyla karşılaştırırken, bogomil isyancılığının inançsal temelini saptıyor. Bu sapkın (heretic) inançların Avrupa feodalizminde ezilen sınıflar (köleler, serfler, köylüler) arasında hızla yayılıp, egemen dinlere karşı özgür söylemler gerçekleştirdi. Bununla da kalmayarak bu şeytansı, yani Satan'ın yarattığı madde dünyasının varlıklıları ve baskıcı yöneticilerine başkaldırarak toplumsal değişiklikler gerçekleştirme ve sınıfları ortadan kaldırmak hedefleri gösterdi. Angelov'un, Bogomil ikilemciliğinin bir gereği saydığı, öte dünyaya ve ruhların bedenlerine girerek yeniden dirileceğine, yani Kıyamet'e inanmadıklarını belirtirken sözünü ettiği Bogomil önderi Basil(ius)'un yakılışı olayını biraz açmak istiyoruz.

Anna Komnena'nın Kaleminden Hippodrom'da Yükselen Yalımlar

Onuncu yüzyılın ortalarında doğru Balkanlarda hızla yayılmakta olan Neo-Manikheizm inancı, yüzyıl sonra Bogomilizm adıyla İmparatorluğun başkentinde geniş yandaş kazanmış bulunuyordu. Anna Komnena'nın nefret dolu söylemiyle "gerçekte Şeytan köklerini derinlere salmıştı; en büyük ailelere kadar girmiş ve muazzam sayıda insan bu korkunç inançtan etkilenmişti."[132] Bogomiller uzun siyah pelerinleri içinde ve burunlarına kadar yüzlerini kapatmış kukuletaları altında kapkara bir kılıkta rahatlıkla dolaşarak, sözde kendilerini gizliyorlardı. Oysa sürekli zikir mırıldanarak dolaştıkları bu kapkara kılıkla bu rahatlıkları göze batıyorlardı. "Aleksius (1081-1118) döneminde, Kiliseyi tanımayan yeni bir düşman grup olarak 'sapkınlar bulutu' olağanüstü boyutlarda yükseldi" diye yazıyor İmp. Aleksius'un kızı Anna Komnena ve arkasından kısa bir tanımlama yapıyor:

> "Eskiden beri her biri daha çok şeytanın ve en değersiz şeylerin temsilcisi olarak bilinen iki öğreti birleşmiş. Manici dinsizliğiyle Messalia öğretisinin iğrenç karakteri bir araya gelmiş bulunuyordu. Yani, Bogomil dogması, Mani ve Messalia inançlarının bir karşımıydı. Açıkçası babamın saltanat döneminden önce de bunlar vardı, ancak böylesine göze batacak kadar yaygın değildi. Çünkü Bogomilizm, hastalık derecesinde erdemli olmayı öngörüyor ve savunuyordu."

Bogomillerin erdemliliğini itiraf etmek zorunluluğunu duyan Anna, öbür yandan "bu sevimsiz ırk deliğinde pusuya yatmış bir yılan gibi ortaya çıkarıldıktan sonra, babam tarafından tuzağa düşürüldü" diyerek onları, zehirleyici ve zarar verici kötülüklerin simgesi benzetmekten geri kalmıyor.[133]

Anna'nın pusuya yatmış yılan olarak nitelediği, sadece inançlarını yaşamak isteyen Bogomillere asıl pusu Kur'an'ın babası Aleksius olduğunu görüyoruz. Anna Komnena'nın uzun uzun anlattığı olayları kısaca özetleyelim: İmparator Aleksius I Komnenos Bogomilliğin Konstantinopolis'te hızlı bir biçimde yayılmakta olduğu haberlerini alıyordu. Bir süre onları serbest bıraktı ve adamlarının bu kişileri tek tek yakalamalarını yasakladı. Sadece gizli gizli izleyeceklerdi. Kimler tarafından yönetildiklerin ve başlarında kimin bulunduğu öğrenilecekti. Basilius adında bir kişinin denetiminde olduklarını öğrendiler. Onun 12 havarisi vardı çevresinde. Aynı zamanda kendisiyle birlikte "kötü karakter sahibi, fena işler yapan kadın müritlerini de gezdiriyordu. Bütün mahallelerde bu kötülükler kendilerini hissettirmeye başlamışlardı. Yangın çıkaran bir kimse gibi, Şeytan birçok ruhları yakıp oburca yemeğe başladığı zaman, İmparator artık bunu taşıyamaz duruma geldi ve soruşturma açtırdı."[134] Bogomillerden bazılarını tutuklayıp Saraya getirirler. İşkenceyle sorgudan geçirilenlerden hiçbiri, önderlerinin Basilius olduğunu söylemez. Ancak, içlerinden Diblatius adındaki birisi hapse atılıp işkence edilince, dayanamayıp Basilius'un adını ve yerini söyler. "Böylece Satanel'in baş yöneticisi (arkhisatrapos) ortaya çıkarıldı. Kendisi keşiş kılığındaydı; sert yüzü örtülü, seyrek sakallı ve çok uzun boylu biriydi. İmparator, adamın içindeki en derin düşüncelerini kavramak için bazı gerekçeler ileri sürerek onu saraya davet etti."[135]

Büyük olasılıkla 1111'den bir iki yıl önce, 24-25 yaşlarında bulunan Anna Komnena'nın göz tanıklığında Basilius'a bir tuzak kurulur. İmparator ailesi ve bazı Saray memurları huzurunda bir çeşit tiyatro mizanseni hazırlanır. İmp. Aleksius I, Basilius'u çok değerli bir aziz gibi ayağa kalkarak karşılar ve masasına oturtup yemeğini paylaşır. Sözde İmparator ona mürit olmak arzusu içindedir, üstelik kardeşi Sebastocrator (İmparator vekili ve valisi) İshak da oradadır. Anna Komnena tanıklığını şöyle sürdürüyor:

> "Basilius, her şeyi yutmaya hazır obur bir canavar gibi, çengeller üzerinde sunulan yiyeceklerle meşgul ve durumu anlamaktan uzaktı. Gerçek sandığı bu davetten etkilenmiş olan keşiş önündeki tuzak şölenden daha fazla yararlanmak için acele ediyor-du."[136]

Bir yandan da sohbet etmektedirler. İmparator onun ağzından çıkanlara sözde kutsal kehanetler gibi bakmaktadır. Düşüncelerini büyük bir saygı gösterisi içinde dinlerken, kendi ruhunun kurtuluşunu etkilediğini bile söyler. Aralarında "Basilius 'beni bir saygıdeğer ermiş bir rahip olarak kabul et, deyince; İmparator; 'Ey onuru yüksek öğretmenim, ben sana büyük erdemlerinden dolayı hayranım. Öğrettiğin, yaydığın inanç öğretilerini bir dereceye kadar bana da anlat. Bizim Kiliselerimizin hepsi değersizdir. Hiçbiri erdemlilik öğretmez" içiminde bir konuşma geçer.(*Ibidem*) Daha sonra İmparator Aleksius ve kardeşi İshak tarafından sahte övgülere boğulan Basilius saf saf Bogomilliği anlatmaya başlar."Bu şöyle oldu" diye anlatıyor Anna Komnena:

> "İki kardeşin, (*babası ve amcası İ.K.*) bulunduğu oda, kadınların bölümünden bir perde ile ayrıldı. O pis yaratık

(Basilius) geğirir gibi konuşmaya başlayıp, kalbindeki tüm gizli sırlarını kustuğu için, bir saray kâtibi (scribon) de perdenin arkasında onun söylediklerini kayda geçirecekti. İmparator, aptal öğrenci rolü oynayarak dersin kâtip tarafından yazılmasında uzlaşılınca, orada bulunan herkese öğretmen oldu. Lanetli adam, yasal ve yasadışı (meşru ve meşru olmayan) benzerlikleri olan her şeyi birbirine bağladı. Onun bu küfür doktrininin pek azı kayda geçirildi. Daha kötüsü o, peygamberimiz İsa'nın Tanrısal doğaya sahip olduğu inancımıza kuşkuyla bakıyor ve onun insan doğasını tamamıyla yanlış yorumluyordu. Kutsal Kiliselerimize cinlerin-şeytan-ların tapınakları diyecek kadar da ileri gitti. Yüce Rahibimiz ve Kurbanımızın, yani İsa'nın kanı ve bedenini kutsallığına inanmanın önemli olmadığını iddia etti. Onun bu iddialarını İmparator reddetti ve perdeyi kaldırdı. Sonra Senato üyelerinin toplanmasını emretti. Ordu kumandanlarını ve Kilisenin yaşlı bilgelerini -ki o zaman başpiskopos Nikolas I Kyrinitias Grammaticus (1084-1111) idi- çağırtarak bir tartışma konferansı düzenledi. Bu tiksindirici Bogomil öğretisi orada okundu."[137]

Basilius'un sözde şölen sırasında saray sekreteri (scribon) tarafından kaydedilen konuşmaları bir suçlunun itirafları gibi kabul edilerek, davayı tartışmak için suçlama işlemi bile yapılmamıştır, yasal savunma yapmasını önlemek için.

Çünkü Basilius, yani kendi inancının öğretilerini Senatonun, İmparatorun, yüksek askeri komutanlar ve başpiskoposun önünde tam anlamıyla açıkladıktan sonra, "kamçılanmaya, ateşe atılmaya ve bin kez ölmeye hazır olduğunu söylemişti. "Anna'ya göre, "Bogomiller dayanabilirlerdi. Çünkü, onlar meleklerin kendilerini ateş yığınından bile çekip kurtaracaklarını inanıyorlardı. "Ateşte yakılmasına karar verildikten sonra Basilius, Saraya yakın bir yerde tek başına gözaltına alınır. Bu arada Basilius'un tutuklu kaldığı evdeki keşiş hücresinde gece tapınmaya çekildiğinde meydana gelen bir deprem, bir mucize olarak görülmüş: Synod (Kiliseler meclisi) toplandığı gece Satanel'in, sırlarını ifşa ettiği için Basilius'un hücresine taşlar yağmaya başladığı yayılmıştır. Ertesi gün de deprem olduğu anlatılıyor. Başkentte Bogomil avı başladığında Aleksius bir yandan da, "aynı zamanda gramerci ve hatip olan Eutymios Zigabenos adlı bir keşişe bütün sapkın mezheplerin bir listesini çıkarmasını istedi diyor Anna ve sürdürüyor: "Ona, bu sapkınlıkların her biri hakkında ayrı ayrı bilgi verip, Kutsal Azizlerin İncil metinleri kapsamı çerçevesinde yorumlayarak reddiye yazmasını buyurmuştu. Bu kitap inançsız Basilius'un anlatmış olduğu Bogomil sapkınlığını da içeriyordu.[138] Çoğaltılan kitabın *Dogmatica Panoplia* (=*zırha bürünmüş ya da tam silahlı öğretiye dair*) adını Aleksius koymuştu."[139]

Konstantinopolis'te Bogomil avı bütün şiddetiyle sürmektedir: "Onları tek tek yakalayıp, bir yere topladılar; bazıları sapkın inançlarına sıkı sıkı sarılmışlardı, ama bazıları Bogomil sapkınlığını şiddetle reddederek; gerçek Hristiyan olduklarını ileri sürüp, kendilerini suçlayanları protesto ediyorlardı. Ama İmparator onlara inanmak niyetinde değildi. Bununla birlikte gerçek Hristiyanlara yaşama güvencesi veren yeni bir işlem geliştirip uygulamaya koydu. Yoksa Hristiyanların Bogomillerle karıştırılabileceği gibi, bir Bogomilin Hristiyan yerine konularak kurtulabilme şansı olabilirdi"[140]

İmparator Kutsal Synod'u kendi başkanlığı altında toplar. Bu Synod'da tüm Ortodoks Kiliseleri temsilcileriyle birlikte Nazerah ve Hebrew (Yahudi) gibi öğretileri nedeniyle ayrılıkçıları keşişleri de vardır. Toplatılan Bogomillerin hepsi Synod meclisinin önünde iki kez sorgulamadan geçirilir. Her keresinde bir kısım insanlar Bogomilliğe şiddetle karşı çıkarak, inançlı Hristiyan olduklarını söylüyorlardı. Bunun üzerine İmparator Aleksius şöyle buyurur:

> "Tzykanisterin meydanında iki büyük ateş yığını hazırlanacak ve birini yanına büyük bir Haç dikilecek. Sapkın değil, Hristiyan olduklarını ileri sürenlere bir fırsat sunacağım; Hristiyanlık dini için ölmeye hazır olanlar ötekilerden ayrılıp Haç'ın dibinde sıra olup, ateşe girecek ve şehitlik onuruna ereceklerdir. Gerçek Bogomiller ise diğer ateşin içine atılacaklar. Hiç kuşkusuz gerçek Hristiyanlar için, Bogomil olarak suçlanıp yakalanarak, çoğunluğun bilincinde günahkâr yaşamaktansa ölmek daha iyidir. Böylece herkes seçtiği doğru gideceklerdir."[141]

Aleksius'un buyruğu aynen uygulanır. Ortodokslardan biri sıradan ayrılarak Haç'a yakın ateşe doğru ilerleyerek Hristiyanlık için ölüme hazır olduğunu gösterince, meydandaki ateşleri seyreden Hristiyan kalabalık protestoya başlar. Bu arada onu izleyen suçlanmış Hristiyanların artması üzerine İmparator onları bağışlar. Böylece iftira kurbanı bu Hristiyanlara öğütler vererek salıverir, Bogomilleri ise yeniden toptan hapse göndererek bu gösteriyi sona erdirir. Anna'nın anlattıklarına göre Aleksius, Bogomilleri yönlendiren, aydınlatan 12 havariyi de Basilius

gibi onlardan ayrı yerlere kapattırır. Sonra teker teker yanına çağırtarak,

> "O lanet olası inançlarını terk etmeleri için sıkı öğütler ve derslerle eğitimden geçirdi. Bazı Kilise görevlileri de sık sık tutuklu sıradan Bogomilleri ziyaret ederek, onlara Ortodoks Hristiyanlık inancının kurallarını öğrettiler ve sapkın fikirlerinden vazgeçmelerini sağlamaya çalıştılar. Bazıları inançlarını değiştirerek serbest bırakıldılar. Diğer bazılarıysa kendi sapkın inançlarıyla öldüler... Bogomillerin büyük önderleri Basilius'a gelince, hiç pişmanlık belirtisi göstermedi. Zamanın başpiskoposu Nikolas[142] dahil, Kutsal Synod'un tüm üyeleri ve önder keşişler oybirliğiyle Basilius'un yakılarak öldürülmesine karar verdiler. Sonuçta, her fırsatta onu sorgulayan ve onun sapkın inancından vazgeçmeyeceğini anlayan İmpara-tor bu karar için oyunu kullandı. Bunun üzerine Hippodrom'da (*Sultan Ahmed Meydanı*) büyük bir ateş yakıldı; çok büyük bir hendek kazılarak içerisine kalın ağaç gövdeleri ve kütük yığınlarından bir ateşten dağ oluşturulmuştu. Herkes sabırsızlıkla neler olacağını bekliyordu. Ateşin diğer tarafına bir Haç dikilmiş ve bu inançsız vatandaşı (Basilius) caydırmak için bir fırsat verilmişti; ateşin korkunçluğu karşısında, ateş yığınına değil, Haç'ın yanına gitme fırsatını kullanıp kurtulabilirdi. Basilius bütün

cezalandırmalar ve işkencelerle alay etti. Bu arada eklemeliyim ki, hapisteki bütün Bogomiller önderlerinin yakılışını seyretmeleri için zorla Hipodrom'a getirtilmişti. Alevlerin biraz uzağındayken hala onlara gülüyor ve meleklerin kendisini ateşin ortasından alıp kurtaracakları inancıyla övünüyordu... Uzaktan ateşi hissedebiliyordu, ama yakından yıldırım gürültüsüyle kızgın kıvılcımlar saçan ve yükselen alevleri gördü. Kor yığınının korkunç kıvılcımları, Hipodrom'un ortasında duran Obeliks'in (Dikili Taş) tepesi özerinden havaya sıçrayıp dağılıyordu. Basilius, bütün cesaretine karşın ateşin önünde durakladı. Şaşkın, çözüm bulamayan bir insan gibi, öteye beriye gözlerini çevirdi, ellerini birbirine çarptı ve ayaklarıyla yere vurdu. Etkilenmişti durumdan, ama hala çelik gibiydi; onun bu demirden iradesi ne ateşle yumuşatılabildi, ne de İmparator tarafından gönderilen mesajlar onu, kararından vazgeçirebildi... Orada bulunan herkes onun tamamıyla çıldırdığını düşünüyordu, zira yere mıhlanmış duruyor, ne yalımlara koşuyor ve ne de kurtuluşu için Haç'ın yanına dönüyordu. Herkes onun yapmış olduğu olağanüstü kehanetleri yinelerken, onu ölüme gönderen cellâtları ise, Basilius'u koruyan cinlerin (demons), doğaüstü mucizeler gösterebile-ceklerinden korkuyorlardı. O, yalımların ortasında kendisinin zarar görmeyeceğini ve

> mucizelere tanık olacaklarını övünçle anlatırken, cellâtları onu çırıl-çıplak soyup siyah pelerinini, giysileri ve ayakkabı-larını çıkardılar. Basilius cinlerinden öylesine emindi ki, 'bakınız, pelerinim gökyüzünde uçuyor!' diye bağırıyordu. Tam zamanı geldiğini düşünen adamlar çırılçıplak bıraktıkları Basilius'u dürtükleyerek tutup havaya kaldırdı, giysileri, ayakkabılar ve her şeyiyle birlikte ateşin içine fırlattılar. Yalımlar, ona karşı bir öfke içindeymiş gibi, alçak adamı öylesine büyük oburlukla yuttu ki, alevin ortasından çıkan ince bir dumandan çizgi dışında olağandışı hiçbir şey olmadı, kokusu bile çıkmadı. Zira (hava, su, ateş, toprak gibi) cisimler bile günahkâra karşı harekete geçer, fakat onlar gerçekten Tanrıyı sevenleri bağışlar..."[143]

Cellâtlar onu çırılçıplak havaya kaldırıp, yalımların içine fırlatmaları sırasında, ayakta bekleyen seyirci kalabalık kışkırtılır, Basilius'un yakılışını gözlemeye getirilmiş diğer tutuklu Bogomillerin hepsinin yakılmasını ister. Hatta onları yakalayıp ateşe atmak için harekete geçerler. Anna, seyircilerin zor kullanarak dağıtıldığı ve babasının Bogomilleri Büyük Sarayın sütunları arasında bu saldırıdan koruduğu, sonra da onları zindana attırarak büyük günahları içinde ölüme bıraktığını anlatmaktadır. Ayrıca bu olaydan sonra yaşayan insanların hala Bogomil inancında bağlı kalmalarına şaşırıyor. Oysa bu konuda söylediği son cümlede yanıt gizliydi: "Onlara bu olay, bir rüya ya da sadece bir hayal gibi gerçek dışı görünmüş olmalıydı." Yukarıda çeşitli biçimlerde anlatıldığı gibi, Bogomil inancında yeryüzünü ve yeryüzünde insan bedeni dahil tüm nesneleri yaratan

Satanel'dir. Bu nedenle geçicidir, sonsuz olan Tanrının yarattığı ruhsal dünyadır; insanoğlunun da bedeni değil ruhu gerçekliğin kendisidir ve yaşamayı sonsuza dek sürdürür. Öyleyse duyumlarla görülen, işitilen ve dokunulan maddi dünya görüntülerden ibarettir. Tanrı'nın dostları olduklarına inanan Bogomiller için Basilius'un bir görüntü olan vücudu yok olmuş; ama ruhu aralarında yaşamaktadır, inandıkları işte buydu.

Mirca Eliade'ın dinsel düşünceler ve inançlar tarihinde Bogomilizm

Rumen asıllı, dünya dinleri, dinsel felsefe ve düşünceler üzerinde geniş çalışmalarıyla tanınan ve 1986 yılından beri artık yaşamayan Mirca Elliade,[144] kitabında "Bizans İmparatorluğunda ikilemci sapkınlık: Bogomilizm" başlığı altında verdiği bilgilerden yaptığımız geniş bir özet çeviriyi aşağıya aldık: 10. yüzyıldan itibaren, Bizanslı laik ve dinci gözlemciler Bulgaristan'da bir ayrılıkçı inançsal hareket olan Bogomilizm'in çıkışını işaret ediyorlardı. Kurucusu, asıl adını bilmediğimiz bir köy papazı Bogomil idi. Onun 930'lara doğru, dua etme, günah çıkarma, kendini aşağılama ve yoksulluğu övme vaazlarıyla inancını yaymaya başladığı görülüyor; zira Bogomil'e göre bu dünya kötüdür, çünkü Eski Atik'teki "kötülük Tanrısı" Satanel (Tanrının oğlu, İsa'nın kardeşi) tarafından yaratılmıştır. Belli ki Bogomil, Küçük Asya din sapkınları (6-10 yüzyıllar) Paulikienler ve Messalienler tarafından yayılmış ikilemci bazı fikirleri tanımıştı; Ortodoks kilisesinin dinsel törenleri, ikonları ve kutsal eşyaları, Şeytanın yapıtı olarak boş şeylerdir. Haç'tan nefret edilmesi gerekir, zira İsa onun üzerinde işkence görmüş ve onun üzerinde öldürülmüştü. Tek geçerli dualaları, dört kere gündüz ve dört kere geceleyin zikredilen dua, "Pater Noster/Babamız, Tanrı Babamız" idi.

Bogomiller et yemezler, şarap içmezler ve evliliği tavsiye etmezlerdi. Bu topluluk hiçbir hiyerarşi (dinsel rütbe, makam) tanımazlar. Kadınlar gibi erkekler de itirafta bulunur ve birbirlerini bağışlarlardı.[145] Varsılları eleştirir, soyluları suçlar ve halkı efendilerine karşı, pasif direnişe geçirerek onlara itaat etmemeye teşvik ederlerdi. Hareketin başarısı, Kilisenin debdebesi ve rahiplerin yetersizliğiyle doğru orantılıydı. Ayrıca mülk sahiplerine ve özellikle Bizans (vergi) ajanlarına karşı olan yoksul Bulgar köylüsünün kindarlığıyla, günahtan-kusurdan uzak halk sofuluğu birleşmişti.

Bulgaristan'ın 1018'de, Basileus II tarafından fethedilmesinden sonra çok sayıda Bulgar soylusu Konstantinopolis'e yerleşti. Bazı yerel soylu aileler ve hatta Bizanslı keşişler tarafından kabul edilmiş olan Bogomilizm, dinsel bilgi ve ilkelerini burada örgütledi. Ancak olasılıkla bu düzenlemenin hemen ardından gerçekleşen teolojik tartışmalar bu mezhep üzerinde farklı anlayışlar getirdi: Sonsuz ve mutlak Tanrı olduğunu onaylayarak Satan'ın bağımsızlığından yana olanlar, Dragovitsa (Bu gün Trakya ile Makedonia sınırında bir köyün adı) kilisesinde kümelendiler. Şeytanı Tanrının gözden düşmüş oğlu olarak kabul eden eski Bogomiller, Bulgarlardan aldıkları (bu) eski adı koruyorlar. Dragovitslerin mutlak ikilemci (absolu dualisme) ve Bulgarlar Bogomillerin ılımlı ikilemci ilan edilmelerine rağmen, iki kilise de hoşgörüyle birbirlerine yaklaşıyorlardı. Çünkü Bogomilizm bu dönemi yeni bir çıkış olarak tanıyordu. Topluluklar Bizans'ta, Küçük Asya ve Dalmatia'da örgütleniyor ve inananların-bağlananların sayısı gittikçe artıyordu. Şimdi artık iki kategoriye ayrılıyorlardı: Rahipler (yani Kamiller-Perfects= *Perfectii*) ve sıradan inananlar. Dua ve oruç fazlalaştırılıyor, törenler artırılıyor ve uzatılıyordu.

Bogomilizm, "12. yüzyılın sonunda, 10. yüzyılın köylü hareketi, manastır ayinlerinde; düalizm ve Hristiyanlık

karışımından kuramsal bir eğitim içinde bir sekte dönüştü ve gittikçe artan duyarlılığa ulaştı"[146] 12. yüzyılın başlarında zaten engelleme organize edilirken, Bogomiller Balkanların kuzeyinde gerilemeye başladı ve onların misyonerleri Dalmatia, İtalya ve Fransa'ya doğru yöneldiler. Bununla birlikte bazı zaman noktalarında Bogomilizm, resmi olarak kendini kabul ettirmeyi başardı; örneğin 13. yüzyılın ilk yarısında Bulgaristan'da; Ban Kulin (1180-1214) döneminde Bosna'da devlet dinine dönüştü. Ancak 14. yüzyılda Bogomilizm etkisini yitirmeye başladı ve Bosna ve Bulgaristan'ın Osmanlılar tarafından fethedilmesinden (1393) sonra, Bogomillerin çoğu İslam dinine geçtiler. Mircea Eliade'ın söz etmemesine rağmen, Bosna ve Arnavut Bektaşilerinin 14. yy.da İslam dinine girmiş Bogomiller olduğu görüşü oldukça yaygındır.

Bogomilizmin Batı'daki geleceğini izlersek; Güney-doğu Avrupa'ya bazı Bogomil kavramlarının (kutsal metinler) aracılığıyla geçirildiği ve folklor içinde hala yaşadığını ekleyelim. Orta Çağda, çok sayıda kutsal kitap metinleri, Bogomil rahip Jeremie'nin adı altında Doğu Avrupa'da elden ele dolaşıyordu. Bununla birlikte kutsal metinlerin hiçbiri Jeremie'nin yapıtı değildi. Örneğin konusu bütün Orta Çağ Avrupa'sında çok tanınmış, *Le Bois de la Croix* (Haçput Tahtası), gnostik (irfancı) kökenli *l'Evangile de Nicodéme'* den (Nikodem İncili) kopya edilmiştir. Bir başka kutsal metin teması olan *Comment le Christ devient prétre* (İsa nasıl rahip oldu), uzun zamandan beri Greklerin tanıdığı bir yapıttı. Fakat Bogomiller, İkilemci öğelerin bu eski söylencelerine eklemeler yaptılar. *Haçput Tahtası*'nın Slav versiyonu şu cümle ile başlıyor: "Tanrı dünyayı yarattığı zaman, yalnızca O ve Satan vardı (mevcuttu)" Oysa biz biliyoruz ki, bu evrensel yaratılış motifi geniş biçimde yayılmıştır, fakat Güney-doğu Avrupa ve Slav çeşitlemeleri, Satan'ın rolünü (kabartma) tablo içine yerleştiriyor. Bazı gnostik mezhep modellerini izleyen Bogomiller, Şeytan'ın

prestijini yükselterek İkilemciliği büyük olasıyla güçlendirdiler.

Ayrıca, *Adam et Eve* (Adem ile Hava) kutsal metnine Bogomiller, Adem ile Şeytan arasında imzalanan bir "kontrat-senet" epizodu soktular. Bu kontrata göre, Şeytanın yaratması olan yeryüzü, İsa'nın gelişine kadar Adem ve onun soyundan gelenlere ait oluyordu. Bu konuyu Balkan folkloru içinde buluyoruz. Kutsal metinlerin yeniden yorumlanması yöntemi, en gerçeğe uygun/doğru Bogomil yapıtı olan, orta Fransa'daki enkizitörler tarafından Latinceye çevrilen Interrogatio *Iohannis* (İohannes'in Sorgulaması) tarafından belirlendi. Bu kitapta söz konusu olan, dünyanın yaratılışı, Şeytanın gözden düşüşü (yenilişi), Enoch'un göğe yükselişi ve Haçput tahtası hakkında İsa ile İncil yazarı İohannes (Jean l' Evangéliste) arasındaki bir karşılıklı konuşma (dialogue) idi. Diğer kutsal metinlerden ödünç alınmış pasajları ve 12. yüzyılın Slavca bir yapıt olan *Questions de Jean l'Evangeliste'in* (İncil yazarı İohannes'in Soruları) çevirisini buluyoruz. Ama kesinlikle Bogomil teolojisidir. Şeytan, gözden düşüşünden önce, Tanrı Baba'dan sonra birinci idi. Buna rağmen İsa Tanrı Baba'nın yanı başında oturuyordu.

> "Yine de biz, özgün bir bogomil yapıtı ve Grekçe bir kitabın çevirisi olduğunu söyleyebiliriz, diyor Mirca Eliad; doktrin aracılığıyla hüküm verilirse, olasılıkla o, herhangi bir Bogomil veya Messalien yazarın çok eski kutsal metin malzemesinden bir derlemeyi sunuyor..."

İleri sürülen konuyu ilgilendiren şey, bu kutsal metinleri ve özellikle onların sözlü çeşitlemeleri birkaç yüzyıl boyunca halk dininde oynadığı roldür. İleride göreceğimiz gibi, Avrupa dinsel folklorunun tek kaynakları bu değildir. Ancak pek az halkın hayal evrenindeki sapkın İkilemci konularda

ısrarı anlamdan yoksun değildi sadece bir tek örnek vermek gerekirse; Güney-doğu Avrupa'da (çamur getirmek için ilkönce Okyanusun derinliklerine dalan) Şeytan'ın yardımıyla dünyanın yaratılış söylencesinin bir bağlantısı vardır. Bazı çeşitlemelerde Tanrı çok derin bir uykuya dalar, diğer bazılarında o, evreninin yaratılışı sonrası bir sorunu çözmeyi bilemez; yani gök kubbenin altına bir türlü dünyayı sokamaz. Ona bir kirpi, dünyaya biraz sıkıştırmasını öğütler, böylece dağlar ve vadiler doğar. Şeytan'ın el çabukluğu ve kurnazlığı, Tanrı'nın dirençsizliği ve anlayış, tembel zaafı, ilkel dinlerin *deus otiosus* (İşsiz-güçsüz Tanrı) halk deyimini düşündürebilir. Aslında burada, dünyayı ve insanları yarattıktan sonra Tanrı'nın, kendi yarattıklarıyla bir çeşit ilgiyi kesmesi, yarattıklarıyla ilgilenmemesi ve gökyüzüne çekilmesi, onun bir doğaüstü bir varlık ya da bir yönetici olarak eserinin başarısını yitirmesi söz konusudur.

İKİNCİ KISIM

Bogomilizm'in Kaynağı, Öğretisi, İnançsal ve Siyasal Bağlamda Coğrafi Yayılışı

Balkanlar ve Küçük Asya'daki Neo-manikheist inanç akımları (Paulikianizm, Messalianizm, Bogomilizm vb.) özellikle Bogomilizm ve çeşitlemeleri hakkında en geniş bilgiyi Jordon Ivanov'un "Bogomil Söylenceleri ve Kitapları" adıyla Fransızcaya çevrilmiş kitabında bulduk. Geniş bir biçimde yararlandığımız bilgileri şu başlıklar altında toparladık:

Bir Kere Daha Paulikianizm ve Paulikienler

Paulikianizm'in kökeni, Paulikienlerin kendileri tarafından aziz Paulos'un adına bağlanır. Oysa Bizans kaynakları onun, yukarıda açıkladığımız gibi Samsatlı (Somasata) Paulos (3. yüzyıl) ya da yine Samsatlı Mani inançlı Kalinika adında bir kadının oğulları Paulos ile İohannes'ten (7. yüzyılın sonu) geldiğini, tarih içinde 8. yüzyılda çok az ve daha sonra 9. yüzyılın başlarında Armenia'da ortaya çıktığını söylüyor. Bu, Hristiyanlığa yaklaşan Manikheizmin bir değişimidir. Paulikianizm, Mani inancının sert İkilemci görünümünü sürdürdü, fakat gerçekte Hristiyanlığa dönülmüş ve zaten mensupları Hristiyanlar olarak adlandırılıyordu. Ortodokslar onu aşağı yukarı bir Hristiyanlık mezhebi olarak kabul ediyor ve Arap yazar Masudi Paulikienlere "Bajlaki"diyor ve Paulikianizm'i "Mazdeizm ile Hristiyanlık arasındaki bir orta yol mezhebi" olarak tanımlıyordu. Maniciler gibi onlar da tek Tanrı'ya, göklerin, öbür dünyanın efendisi ve yeryüzünün yaratıcısı olarak inanıyorlardı. Hristiyanlığın etkisi altında, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan Kutsal Üçlü (Saint Trinité) kavramını kabullenmiş, fakat onu Tek Tanrı Baba'nın görünüm alanına çıkışı olarak göstermişler. Yenik düşmüş

insanlığı kurtarmak için Tanrı İsa'yı göndermiştir. Bakire Meryem'in İsa'yı doğurması bir görünüşten ibaret idi; gerçek annesi göksel Kudüs'ten (la Jérusalem céleste) başkası değildi. Paulikienler *Yeni Testamet (Ahit)* 'in metinlerine dayanırlar ve tam özel biçimiyle *Paulos Mushafları* 'na (les Epitres de Paul). İsa'yı yadsıyan *Pierre'in Mushaflarını* reddederler. Onlar aynı zamanda *Eski Testament*'i ve yalancılar yerine koydukları peygamberleri yadsıyor. Kilise hiyerarşisindeki makam ve rütbeleri çok basite indirgemişlerdi.

Hristiyanların kutsal nesneleri, Kutsal Bakire (heykeline), Haç ve kutsal resimlere (ikonlara) tapınmıyorlar; Aynı zamanda Mani dininin tapınma için inzivaya çekilme ilkesine de uymuyorlar; et yiyor, şarap içiyorlar, evlilik yapıyor ve hatta bazen aşırılığa, zevk ve eğlenceye dalıyorlardı. Pavlikianizm daha geniş bir biçimde Kuzey Suriye, o dönemlerdeki adıyla Batı Armenia'da (Kilikia-Çukurova), Kommagene (Adıyaman, Samsat), Malatya, Sivas v.s. yayıldı ve bazı Ermeni boylarının resmi dini oldu Ermeni Paulikienler ordulara, kalelere sahip olmuşlar ve Bizans, Arap ve Armenia ilişkilerinde, özellikle 9. yüzyılda büyük rol oynamışlardı. Ermeni göçmenler Trakya'ya geldi, ileride göreceğimiz gibi orada büyük nüfuz kazandılar. Armenia'da Bizanslıların zaferi, daha sonra Araplar ve çok sonra Türkler orada Paulikianizme nefes aldırmadılar. Bununla birlikte, yeni bir ülkede, Bulgaristan'da, varlığını sürdürdü. Bir çok Bulgar efsanesi, göçmen olarak gelmiş olan bu mezhebin kurucularının Paulikien'lerle kökensel akrabalığı göstermektedir

Plovdiv ve çevresindeki Paulikienler yüzyıllar boyunca önemli bir rol oynadılar. Daha ileride göstereceğimiz gibi onlar 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadarki politik olaylarda etkin rol aldılar ve olayların pek çoğunda, Bizanslıların zararına olarak zincirleme Bulgar talepleri vardır. Böylece,

ya misyonerler aracılığıyla ya da Paulikienlerin önemli göçmen grupları aracılığıyla dinsel etkilerini Tuna'nın Bulgar kıyılarına değin soktular. 1336 yılında dahi, İvan Sracimir Devleti içindeki Vidin bölgesinde bir Paulikien nüfusa rastlıyoruz. Bu bölgenin Magyar'lar (Macarlar) tarafından işgal edildiği dönemde, ortodoks Bulgar nüfusun büyük bir bölümü ve eşit derece Paulikienlerin bir kısmı (*partim ex Paulikianis*) da Katolik olmaya zorlandılar. Bununla birlikte, Macar'ların ayrılışından sonra, nüfus kendi ilk dinine geri döndü. 16. yüzyıl ve 17. yüzyıl başlarından kalan belgeler, örneğin Ciprovi (Vidin eyaleti) ve Nikopol bölgesinde, Bulgarca konuşan, kiliseleri olan, fakat Haç'ı tanımayan Paulikienlerin hala yaşadıklarına tanıklık etmektedir... Oysaki onlar, esas olarak Bosna'dan gelmiş olan Fransisken misyonerleri tarafından Katolikliğe çevrilmişlerdi. Aynı dönemde, Plovdiv bölgesindeki Paulikienler de 'Katolikleş-tirildiler'.

Plovdiv kentinde bir "Paulikien mahallesi" bulunmakta ve bölgenin bazı Katolik köylerine hala Paulikienler adı verilmekte ve sakinleri Paulikiyendir. Kuzey Bulgaristan'daki, Pavlikeni (Tarnovo bölgesi), Gorno-Pavlikeni, Dolno-Pavlikeni (Lovec bölgesi) gibi yer adları eski Paulikienleri anımsatmaktadır. Bu bölgelerde oturanlar ortodoks Bulgarlardır. Gorno-Pavlikeni civarında, başında haçsız mezar taşları olan eski mezarlıklar bulunmaktadır. Olasıdır ki bunlar, ortodoks olmayan eski halklar, Paulikienler ya da Bogomiller tarafından yapılmıştır. Bulgaristan'da da Paulikianizm, ilk vatanları olan Armenia'da olduğu gibi kaybolmuştur. Duyarlı bir biçimde değişikliğe uğratılmış bir Paulikianizme inanan son Ermeni toplulukları Kuzey Armenia'da bulunur. Onlar dinlerini uzun yıllar boyunca korudular. İngiliz yazar Conybeare "*The Key of Truth (Gerçeğin Anahtarı)*" adlı yapıtında ondan bir metin yayınlamıştır. Paulikienleri anlatan Bizanslı yazarlar, onları bazen Paulikienler, ya da bazen Manicheistler olarak

tanımlamışlardır. Geleneğe göre, Ortaçağın ortalarında Bizans'ta ve komşu bölgelerde gerçek Manikheizm artık mevcut değildi.

Messalianizm ve Messalienler

Hristiyan Gnostiko-Dualist (ikilemci marifetçilik) öğeler içeren, Suriye'de ortaya çıkmış *Messalianizm* adını taşıyan bir diğer mezhep 4. yüzyılda ortaya çıktı ve daha sonra varlığını Suriye, Armenia, Küçük Asya ve Balkan yarımadasında sürdürdü. Messallienler (Süryanice "dua edenler, tapınanlar anlamında)", Grekler arasında da aynı anlama gelen *Eukhitai*, eski Bulgarlar da aynı şekilde kendi dillerinde bu anlamı karşılayan sözcüğü kullanıyorlardı. "dua etme-tapınma" onun özel anlamıydı. Onlar kendilerine Hristiyan diyorlar ve asıl olarak manastırların inzivacı (çileci) dünyasında keşiş oluyorlardı. Halkın arasında çok daha az bulunuyorlardı. İkilemciler olarak, Adem'in soyundan gelen insanoğlunda, Kutsal Ruh ile Satan'ın (Şeytan) birlikte yaşadıklarını öğretirler. Onların öğretileri, çok daha sonra özelleşti. İnsanı sürekli bir biçimde kötülük ve günahlarla yetiştiren Şeytan'ı avlayan (kovalayan) Ortodoks Kilisesinin hiçbir kutsal nesnesine inanmaz, sadece vaftiz (törenini) kabul ederler. Onlara göre sadece ara vermeden dua-zikir, insanı temizlemek ve onun vücudunda kutsal ruhun oturacağı bir yer bulmak için iblisleri ve onların kötülüklerini kovalama gücüne sahiptir. Ancak o zaman, temizlenmiş ruh görüş alanına çıkıyor ve Kutsal Ruh ve Kutsal Üçlüyü görebiliyordu. Bu mistik uygulamadan dolayı, Messalienler 'coşkucular ve hayal görenler' adıyla da anılmaya başlamışlardı. Onlar malını mülkünü satıp savan veya bağışlayanları, evlilik bağlarını koparanları ve de efendilerinden kaçıp gizlenen köleleri kendi dünyalarına seçiyorlardı; onları üyeleri arasına alıyor, onlara keşiş giysileri (froc) giydiriyor ve gizemli toplantıları ve düş/hayal görme törenlerine kabul ediyorlardı. Messalienler el işlerini

(elle çalışmayı) hor görüyorlar, aralarında bazıları da iğdiş edilmişti. Onlar Bakire (Meryem'i) tanımıyorlar, Haç vs. de reddediyorlardı. Manastırları dışında yaşayanlar, sık sık sokaklarda gruplar kuruyorlar; iblislerin sadece insanın içinde yaşamadıkları, fakat aynı zamanda oradan açık havaya da çıktıklarına inanmış olduklarından, onlardan kurtulmak için sürekli tükürüyor ve sümkürüyorlar. Dua ediyorlar, kendilerini düşünmeye-hayal etmeğe ve kehanette bulunmaya adamışlardı. 8. yüzyıl öncesi yazarları onları böyle tanımlıyorlardı.

11. yüzyıldan sonraki daha geç bilgilerde, daha sonra Bogomillerde de bulduğumuz Satanel'e ilişkin geç dönem kuramı Messalienlere dayandırılır. Onların Kutsal Üçlüsü, evrenin/dünyanın ötesindeki şeylerin tek efendisi olan Tanrı Baba, yeryüzündeki her şeye sahip olan büyük oğlu Satanel ve gökyüzündeki şeylere hükmeden küçük oğlu İsa'dan oluşur. Bu kavramın ardından bazıları, özel olarak, sevmemesinden korktukları, yeryüzünün efendisi olan büyük oğul Satanel'e taparlardı. Bu Messalienlerin Satanizmi (Şeytancılığı), mezhebin mensupları lehine yazan kavgacı Hristiyan yazarlarının çok fazla canlarını sıkıyordu; çünkü onlar yeteneksizleri ve inanamayacak derecede fazla pis oluşları ile tanınıyorlardı. Messalienizmin 9. yüzyılda Trakya'ya yayılışını bize, yetkin Bizans yazarı Mikhael Psellos'un yapıtında, "Şeytanların eylemine dair" başlığı altında anlatıyor. Cedrenus ise, Suriye'den kovulan Messalienlerin önce Pamphylia'ya (Antalya bölgesi), kendi zamanında (11. 12. yüzyıl) da Bizanssın batı bölgelerinin büyük bir kısmında, yani Balkan yarımadasına yayıldığını anlatmakta ve Messalienlerin o zamanlar, "Bogomiller" adıyla tanındıklarını eklemektedir.[147]

Bogomilizm: Bogomil Öğretisinin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Koşullar

9. yüzyılda Bulgar topraklarında atılan İkilemci inancın tohumları, meyve vermekte gecikmedi. Kral Simeon'un yönetiminde İkilemciler, Bulgaristan'da mensuplarının sayısını artırmışlar. Ardılı Kral Pierre döneminde, 10. yüzyılın ikinci çeyreğinde, onların yayılışı resmen tanındı ve artık onlar kendilerini "Bogomiller" yeni adı altında göstermeye başlamıştı. Demek ki, Bulgar devletinin Balkan yarımadasının büyük bir bölümüne sahip olduğu ve Bizans'a vergi ödediği zaman Bogomilizm ortaya çıkıyor. Hristiyanlığın Bulgaristan'da devlet dini olduğu ve Bulgar edebiyatının, yükselen bir dilde bir yazılı edebiyatın yaratılması sayesinde ve çok önemli aşamalarından birinin tanındığı ve aynı zamanda her şeye ulaşılabilir bir dönemdi. Sonuçta, Bulgar birliği bilincinin oluşmasında gerekli koşullar mevcuttu. Öyleyse Bogomilizm'in kesin olarak bu dönemde ortaya çıkışı nasıl açıklanabilir? Öyle bir öğreti ki, Bulgarların dinsel ve sosyal yaşamında bir bölünme, yani hem resmi din Hristiyanlığa karşı, hem de devletin ve kilisenin iktidarına karşı bir karşıkoyum getiriyordu.

Bulgaristan'da bu yabancı tohumun büyüyüp gelişmesine izin veren nedenler arasında birinci planda, Boris'in krallığı döneminde, Paganizm'in yerine Hristiyanlığın, geçirilmesinin hemen ardından gelen bir dinsel kararsızlığı hesaba katmak gerekir. Din dışı gelenekler bu denli çabuk unutulamazdı. Boyar'ların başkaldırması ve Boris'in öz oğlu Vladimir'in fesat çıkarması açıkça dikkate alınmalıdır. Kral Simeon'un çağdaşı Bizans valisi İohannes, Slavların Bulgaristan'da hala din değiştirmedikleri hakkında anlamlı bir şekilde konuşur. Kral Pierre yönetimi döneminde yaşamış olan Saint Jean de Rila, vasiyetnamesinde öğrencilerine, kendi çağdaşlarını gerçek inanca doğru yönlendirmelerini ve din değiştirmelerinden sonra yine sürdürdükleri pagan tapınmalarından onları ayırmayı, uzaklaştırmayı tavsiye etmektedir. Rodoplar'da, İvironlu Saint Georgeos'un yaşamında okunduğu gibi, 9. yüzyılda idollerinin (kült

heykelleri) önünde secde eden, dinlerini hala değiştirmeden kalan Bulgarlar vardı. Başka bir deyimle, Hristiyanlığın kabulünden sonra uzun zaman Bulgarlar, pagan geleneklerini korumayı sürdürdü ve inançlarının kararsızlığı içerisinde yaşadılar. Fakat Bogomilizmin doğuşuna yardımcı olan sadece iki din sisteminin birlikte var olması değildir. Hristiyanlığın girişinden sonra, Bizans nüfuzu toprak ve adalet ilişkilerinde zorlanmalar yaşandı. Değişimlere koşut olarak, önceki gelenek ve görenekleri içine girip, Devlet ve Kilise tarafından köylülere uygulanan tutsaklığa karşı, yepyeni bir düzenle yüzleşen halk, hasım tavrıyla başkaldırılar gerçekleştirerek hoşnutsuzluklarını patlattılar. Kilise örgütü ya da rahipler sınıfı (Le clergé) yerli halkın sevgisi ve güvenini kazanmayı başaramadı: Kral Pierre zamanında, Rahip Kosmas'ın Kilise yöneticileri ve keşişlerin rezilce yaşamlarına dair verdiği tablo çok üzücüdür.

Bulgaristan'ın bu durumu, Bogomilizmi doğurmuş olan yeni düşüncelerin kaynamasına elverişli bir topraktı. Bu öğretinin tohumlarını ekenler Bulgar toprakları üzerinde eksik değillerdi: bazıları buraya özellikle gelmişlerdi, bazıları da, Simeon yönetiminden önce, Bizans egemenliği döneminde gelmiş, burada uzun zamandan beri göçer durumunda yaşamaktaydılar. Ayrıca, zaten Kral Boris'in din değiştirmesinin ilk yıllarından beri, Ermenilerin yaşadığı Tefrika, Tefrike yahut Tebrika (Bugünkü Divriği) kentinin Paulikienleri, Bulgaristan'a bir dinsel heyet göndermeyi düşünüyorlardı. Bunu, 868 yılında Bizans imparatoru Basilius I tarafından, tutukluların teslimi işini tamamlama göreviyle Tefrika'ya gönderilmiş olan Sicilyalı Pierre anlatmaktadır. Yukarı Fırat'a dökülen Çaltı-Çay (Chalta-Chaj) üzerinde bulunan Tefrika kenti (Divriği, Ortaçağ Süryani belgelerinde Nahr-Avrik) o zaman Paulikienlerin siyasal merkeziydi. Bu Paulikien heyeti Kral Boris'in huzuruna çıktı mı, onu bilmiyoruz. Ancak Sicilyalı Pierre, bu rolü oynamak için, Bulgar başpiskoposluğuna bir mektup gönderdi.

Mektuba, bu mezhebin incelenmesinde ana kaynaklardan biri olarak düşünülen, Paulikien öğretisi üzerine yazmış olduğu bir risaleyi de ekledi. Belki Bulgaristan'daki benzer bir Armeno-paulikien heyetine, 866'da prens Boris'e Papa Nikolas'ın söylediği şu sözleri dolayısıyla atıf yapılıyor:

> "Sizin memleketinize Hristiyanların, yani Greklerin yerine, Ermeniler ve başkaları geldiler; onlar keyifle-rine göre farklı şeyler anlatıyorlar."

Belki burada gerçekten bir sorun vardı, yani bunlar Ermeni Paulikiyenler değil, fakat sadece Ermeni monofistler (*Kutsal Ruh, İsa ve Meryem'in tek özden olduğuna inanan Ortodoks Hristiyanlar*) olabilir. Buna karşılık, 870 yılında Stylianas'ın Papa Etienne'e gönderdiği mektupta, Bulgarlar arasında kesin olarak bu dönemde, bir Manikheizm (Paulikianizm) vaaz metni üzerinde çok daha güvenilir belirlemeler sahibiz.

Trakya'daki büyük veba salgını (746-747 yılı) kırımından dokuz yıl sonra, yani 755'de Theophanes şöyle diyor:

> "İmparator Konstantinos Kopronymos, Théodosio-polis (Erzurum) ve Melitene'den (Malatya) çıkardığı Ermenileri ve Süryanileri Trakya'ya sürgün etmişti. İşte bunlar tarafından Paulikienlerin dinsel sapkınlığı yayılmıştır."

Kopronymos'un ardılı İmparator Leon IV, 778 yılında Germanikia'dan (Bugünkü Maraş) Trakya'ya yeni göçmenler gönderdi. Konstantinopolis'te (İstanbul) de Paulikienler vardı. 813 yılında Krum, Trakya'yı talan ettiği ve Bizans başkentine doğru yöneldiği zaman, bu bölgenin Paulikienleri, Ortodoks rahipler sınıfına karşı ayaklanacak ve

Kutsal Bakire'nin ikonlarına saygısızlık gösterecek yeterli güç ve cesarete ulaşmışlardı. Çok daha sonra Ermeni kökenli İmp. İohannes Tzimiskés (969-976), Fırat bölgelerindeki Paulikien halkları Plovdiv yöresine nakletti. Antakya başpiskoposu Theodoros'un, Tzimikés'i ikna ettiğini yazan Cedrenus şöyle demektedir: "Bütün Doğuya yayılmış olan Paulikienler, vahşi inançlarını halka bulaştırmışlardı. Onları Batı'da uzak bir eyaletin en dip köşesine sürgün etmek gerekiyordu. İmparator bunu yaptı, onları Plovdiv'e gönderdi." Plovdiv'de oturan Anna Komnéna, Paulikienleri iyi tanıyor, aynı tarihsel olay hakkında konuşuyor ve Paulikienlerin Plovdiv çevresine sürgün edildiklerinden söz ediyordu. 11, 12 ve 13. yüzyıllarda Plovdiv tarihinde sık sık Peçenek istilaları, 1189'daki Fréderic I'in haçlıları Plovdiv'e yönlendirmesi, Kral Kolajan'ın askeri operasyonları olurken, Paulikienler olaylarda etkin rol aldılar ve olayların pek çoğunda Bulgarlarla uyum içinde tepkilerini gösterdiler. Bulgaristan'ın diğer bölgelerinde başka monofist Ermeni toplulukları bulunmaktaydı. 11. ve 12. yüzyıllarda Devol ve Sofya bölgesinde onların kendi kiliseleri ve rahipleri vardı. Ohridli Theophylaktos'un mektuplarının tanıklığına göre, 12. yüzyılda Plovdiv'de manastırları vardı; Maglen'de ise monofist ve Paulikien Ermeniler yaşıyordu. Orta Çağdan kalma anıtlar ve belgeler, Bulgaristan'ın farklı bölgelerinde yalnız yaşayan (tecrit edilmiş) Ermeni aileleri ve Ermeni köylerinden sık sık söz ederler: Bitola bölgesinde Armenohor köyü, Rila dağında Armenika özel adlı yer vb. Şimdi dahi şu yer adları yaşamaktadır: Ermenova, Ermensko (Lerin bölgesi), Ermenluj (Nicopol bölgesi), Armenite (Gabrovo bölgesi), Armenozci (Drjanovo bölgesi), Ermenlij (Dobric bölgesi)... Üstelik Süryani-Ermeni (Syrio-arméniens) göçmenleri Paulikianizm, Monofisitizm ve Messalianizmin taşıyıcıları oldular. 11. yüzyılda Trakya'daki Messalienler, daha önce söz ettiğimiz gibi, Mikhael Psellos ve Cedrenus tarafından zikredilirler. Kyzikos (Kapıdağ yarımadası/Erdek)

Metropolites'i Demetrios, Bogomilizmin Messalianizme yakınlığını yazan çağının ilk yazarıdır.

Bulgaristan'da İkilemci inancın güçlenmesi konusunda, örneğin V. W. Vasilievski gibi bazı bilginler, 11. yüzyılda Bizans ve Bulgar topraklarına giren Peçenekler'in etkisini de düşünürler; onların arasından bazı gruplar Sofya, Nis, Stip ve Maglen bölgelerine yerleşmişlerdi. Vasilievski önermesini, Manikheizmin Peçenekler'e, akrabaları olan Türkler- ki bunlar 8. yüzyılda Mani dinine girmiş bulunan Uygur'lardı- tarafından sokulduğu olasılığı üzerine kurmaktadır. 9 ve 10. yüzyılda aşağı Tuna'ya kadar gelmiş olan ve 11. yüzyılda Bizansı ve Magyar (Macar) topraklarını istila eden Peçenekler'in dinine ilişkin daha kesin bir belge kullanmak olasıdır şimdi. Arap yazar Al-Bekri (11. yy) tarafından zikredilen bu belge; Peçeneklerin başlangıçta Mecusiliğe, yani Zerdüşt ikilemciliğine(dualizm) inandıkları ve daha sonra bazı kabilelerin İslam dinine döndüklerini, diğer dualistlerle savaşa girerek, onları kendi dinlerini tanımaya zorladıklarını anlatmaktadır. Manikheizm'in o zamanlar, şimdiki güneydoğu Rus eyaletlerinde yaşayan bazı Finno-turanien (Fin-Turan) kabileleri arasına girmiş ve bu gruplar arasındaki Perslerden aldıkları dualist borçlanmalara bağlı olduğu sonucuna varabiliyoruz. Böylece, örneğin Macarlar, bugünkü ülkelerine yerleşmeden önce Volga ırmağı çevresinde ve daha sonraları, onların halk folklorunda ve dilinde İkilemci tören ve terminolojisinin izlerinin günümüzde hala korunduğu Güney Rusya'da yaşıyorlardı. Bu unsurlar, onların Rusya'daki yer değiştirmeleri sırasında, bir kısmının Macarların topraklarını işgal edip orada kalmış olan Peçenekler gibi bazı Türk kabilelerine borçlu olunabilir. Macarlarla arasında kullanılan *Isten* (İsten, Tanrı), *Ordög* (jordog, Şeytan), (mano, cin, ruh) vb. isimler yerli değil, Pers kökenlidir: *Yizdan, erdek, mana.* Sergilediğimiz her şey gösteriyor ki 10. yy.dan beri Bulgaristan'da, bir tek ya da bir başka biçim altında, İkilemci inanca uygun koşullar dizisi

mevcut bulunuyordu. Dolayısıyla gerçekten Manikheizm burada göründüğü an, hemen yerleşti ve Bogomilizmi yarattı.[148]

Bogomilizm'in Ortaya Çıkışı

9. yüzyılın ikinci yarısında kral Boris'in zamanında, yukarıda sözü edilen misyoner ikilemciler tarafından Bulgaristan'a taşınan fikirler, Simeon'un yönetimindeki Bulgar krallığının sınırları içerisinde kalan Messalien ve Paulikien öğretileriyle aynıydı ve Bulgar halkı arasında izler bırakmaması olası değildi. İkilemci inancın bu dönemden itibaren, Bulgar yandaşlar kazanması gerekliydi. Kral Simeon'un (893-927) çağdaşı İohannes Eksarkhos pek çok kere, Manicileri, pagan Slavları ve Boris'in din değiştirmesinden sonra bu gibi sakinleri kendi yapıtları içinde ayıpladı, ateş püskürdü. O aynı zamanda, Tanrının büyük oğlu (yani İsa'nın büyüğü) Satan'la ilgili gelecekteki Bogomil öğretisinin özelliklerinden birinin altını çizdi.

Bu, Paulikianizm Messalianizm ve Manikheizmin karışımı olan Bogomilizmin Bulgaristan'da yeteri kadar erken biçimlenmeye başladığını kanıtlıyor ve İohannes Eksarkhos gibi yazarlar da bunun bilincindeydiler. İohannes Eksarkhos'un dikkat çektiği, yeryüzünün yaratıcısı Satan'ın, Tanrı Baba'nın hakları kapsamında, ama başlangıçta oğlu ve sonra düşmanı olduğu ve doğuşta eşit olmadığı, ılımlı ikilemci inanca yapılan imaların, yani dolaylı söylemlerin en eskilerinden biridir.

10. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Pierre'in krallığı döneminde İkilemci inanç zaten Bulgaristan'a yayılmış ve bir korkuya dönüşmüş bulunuyordu. Kral Pierre, bu inancı tanıdığı zaman, karısı kraliçe Marie'nin kardeşi İstanbul başpiskoposu Theophylaktos'tan iki kere rica etti. Milano'daki Ambrosia kütüphanesinde yakın zamanda

bulunmuş olan Theophylaktos'un ikinci yanıt mektubu, İkilemci inancın Bulgarlar arasında gözük-mesinin en eski ayrıntılı tanığıdır. Tarih yoktur, fakat Kral Pierre'in (927-969) saltanat yıllarındaki Theophylaktos'un başpis-koposluk dönemine (933-956) konulmalıdır. Bu mektup açıklanan, iyi ve kötü iki yaratıcı- iki ilkeyi kabul eden mutlak ikilemci bir öğreti sorunudur: İki yaratıcıdan biri melekleri ve ışığı, diğeri hayvanları ve insanıyla yeryüzünü yaratmıştır. Theophylaktos,

> "bu sapkınlık, diyor, Manikheizm ve Paulikianiz-min karışımıdır (*manikhaismos gar esti paulikianismo summigis*) ve onun inananları-yandaşları sadece tecrit edilmiş bir kısım bireyler ya da yabancı vaizciler değillerdi, fakat Ortodoksluğu reddetmiş, rahipleriyle birlikte sağlam bir Bulgar çekirdek oluşturmuşlardı."

Ortodoksluğu yadsımadan sapkın olanlara da sıkça rastlanıyordu. Başpiskopos Thophylaktos, bu sapkın suçlulara nasıl tepki göstereceğine dair Kral Pierre'e öğütte bulunuyor ve onların çarptırılacağı tövbe-kefaret ve aforoz cezalarını gösteriyor. Başpiskopos çok şiddetli cezalara başvurmadı. Bu ölçüler sapkınlığı durduramıyordu; o yoluna devam etti, gelişti ve Kral Pierre'in yönetiminde, başkanları papaz Bogomil'in yönlendirmesi altında kendini gösterdi. Papaz Bogomil'in öğretisini ilk açıklığa kavuşturan Bulgar yazar Kosmas (10. yüzyılın ikinci yarısı), bu öğretiyi ılımlı bir İkilemci bir algılayışla özel bir dinsel sistem olarak sunmaktadır, yani Paulikianizm ve Messalianizm gibi, Manikheizm'den biraz farklılaşmış bir inanç sistemi. Bulgaristan'daki ikilemci bir öğretinin, Simeon ve Pierre'in dönemlerinde varlığı üzerinde ilk bölgesel bilgiler iki görünüştedir: Mutlak ve ılımlı ikilemci inanç.

Theophylaktos'un mektubunun anlattığı en uç durum Paulikianizme yeteri kadar yakındır, fakat o, Dragovitsien adı altında tanınmış özel bir kiliseyle ortaya çıktı. Dragovistler özellikle Makedonya ve Trakya'da sığınak buldular ve oysa bunlar, özellikle Kuzey Bulgaristan'dakiler- ılımlı, gerçek Bogomillerdi. Batı Avrupa belgelerinde Mutlak İkilemci inanç, Dragovitsien ve Ilımlı İkilemcilik ise, Bulgar inanç akımı Bogomilizm gösterilmektedir

Bulgar inanç akımı ya da Bogomilizm, Dragovitsien dogmasının zıddına, daha yeni, daha gelişmiş ve ortodoks sisteme daha yakın bir sistemi sunar. Onun kurucusu ve daha doğrusu düzenleyicisi papaz Bogomil, iki karşıt ilkenin koşutluğunun-yani ışık ve karanlığın, iyi ve kötünün, Tanrı ve Satan'ın- sonsuza kadar varlığı kavramını reddetti ve başlangıç ilkesi için mutlak tek Tanrı'yı tanıdı: Sonra İkilemci inanç yaratıldı ve Satan Tanrı Baba'ya karşı başkaldırdı, ona düşman olup, yeryüzünü ve insanı yarattı. Bu ikilemcilik geçicidir, çünkü Satan yenildi ve dünyası tahrip edildi. Papaz Bogomil, Hristiyan ilan ettiği sisteminin içine toplumsal öğeler soktu, ancak Bogomil'in adına dayanarak, Bogomil inancı veya Bogomilizm adı verdiler.

Geçmiş bize, papaz Bogomil'in hayatı, yaptıkları ve kişiliği hakkında, eğer rakiplerinden birkaç kısa cümle olmasa, hiç bilgi bırakmamış sayılır. Papaz Bogomil'in daha genç çağdaşı olan rahip Kosmas'ın bu tanıklığı, bu sapkın inancın (Bogomilizm) kurucusunun yaşadığı zamanın tamamıyla Pierre'in dönemine (927-969) rastladığını açıkça gösteriyor. Daha geç ve Kral Boris'in (1211) Kilise Meclisi tutanaklarından resmi bir belgede tartışma konusu olmuştur. Aynı meclis (Synodikon) belgelerinde Papaz Bogomil'in tanınmış inananları ve müritlerinin adları zikredilmektedir. Papaz Bogomil hakkındaki diğer kaynakların onu bir yazar yaptıklarını öğreneceğiz. Bunlar Bulgar reformcuları üzerinde tek doğrudan bilgilerdir. Bogomillerin düşünce ve

inançlarını tanımak için, onun öğretisinden haberdar olmak-bilgilenmek kuşkusuz yararlı olacaktır.

10. yüzyılın sosyo-politik yaşamı ve dinsel sistemlerinden bildiklerimiz ve Bogomil öğretisi içinde bulduklarımız bize, papaz Bogomil'i çok akıllı, çağdaşlarının üstünde yetişmiş, onları kendi düşüncelerine çeviren ve onlara yeni yollar açan cesur ruhlu, olağanüstü bir adam olarak gösterir. Başlangıçta o bir ortodoks rahibi olmalıydı, ama halkın isteklerinin ve yaşamının çok yakınında ve onları resmi kilisenin temsilcilerinden daha iyi tanımış biriydi. Papaz Bogomil'i, dine sade girişten uzaklaşmış, arkasında İsa'nın eseri örtülü ve halktan gizlenen gösterişli törenlerle engellenmiş resmi Hristiyanlık tatmin etmiyordu. O, kölelik ve halkın büyük bir bölümünün topraklar üzerinde ve Derebeylerin ve Manastırların sahibi olduğu arazilerde acı çektiği tutsaklık olan bir dinsel ve toplumsal düzeni reddetti. İnsan hakları ve ruhun kurtuluşu ile uyumlu ve halka yakın olması gereken gerçek Hristiyanlığın vaizcisi olmaya karar verdi. Onun sisteminin katıksız dinsel öğeleri, Hristiyanlığa giriş kavramları, Paulikienler, Messalienler ve Manikhienlerin öğretisinden ödünç alınmıştır. Eğer ikilemci inanç kavramları daha çok işe yarasa, bu dünyada ve insanın içindeki kötülüğün varlığı bağışlayıcı mutlak tek Tanrıya atfedilmezdi. Papaz Bogomil'in sistemi içindeki ikilemci inanç izleri, yazarların büyük bir çoğunluğunun varsaydığı gibi, nüfuzlu bir Slav bölgesine borçlu değildi.

Güneydeki Slav paganların dininin ikilemci olmadığı ve onlar arasında Beyaz ve Siyah Tanrı fikirlerinin geç yazınsal tanımlamaları olduğu güncel bilimsel çalışmalar arasında bilinmektedir. Bogomilizmin İkilemci sunumları arasında, yaşam içinde insana eşlik eden demonlar (şeytanlar, ruhlar, cinler) öğretisinde Slav dini etkilenmelerine gönderme yapmamak gerekir. Messalien öğretisinin özelliği olan bu inanış Slav mitolojisinde çok iyi bilinirdi ve onların

Messalianizme kuramsal borcu, eski Bulgarların ruhunda var olduğu için Bogomiller arasında pratikte zorlandı. Bogomilizmin özellikle dogmatik özelliklerinden olan ve papaz Bogomil'in dinsel ve metafizik ruhunu, aynı zamanda onun tedbirli ve pratik ruhunu yükselten, kendisinin İkilemci inancı ılımlı algılamasıdır. O Manikheizm ve Paulikianizmin mutlak ikilemciliğine karşı ve tektanrıcı, yani tek yaratıcı Tanrıyı tanıyan Hristiyanlık görüş noktasına yaklaşır.

Kötülük ilkesi, Satanel, Tanrının oğlu yahut daha sonra, iyinin ve kötünün hüküm sürdüğü görünen dünyayı yaratan gözden düşmüş bir melek. İyiyi ve kötüyü yöneten de Satanel'dir. Bu değişimle Papaz Bogomil gelişkin ve pratik bir ruh ortaya koyuyor, kötülüğün kökeni dogmasından tatmin olmuş ve devlet tarafından korunan Ortodoksluğa yakınlaşarak, ondan yandaşlar kazanmak istiyordu. Papaz Bogomil'in görünüşte, insan hakkındaki kuramında kesin bir hedefi vardı. Satanel tarafından yaratılmış ve Kutsal Ruh tarafından can (ruh) verilmiş olan insan, şeytani (şehvetli) vücudunun etkisi altında, kötü eylemlere zorlanır, fakat aynı nedenden ötürü, kurtuluşu, kendi öz istemi ve mücadelesiyle sahip olduğu özgür iradeye (irade-i cüziyye) bağlıdır. Mutlak İkilemciler arasında kesin belirleyicilik/gerekircilik (déterminsme), Bogomillerde ise, Ortodoks Hristiyanlığa benzer biçimde belirsizlik/yadgerekircilik (indéterminisme) üstün gelir.

Sonuç olarak, papaz Bogomil kendi öz sistemine, o dönemde az bulunur şey olan, insanın sosyal durumuna insancıl bakış ekliyordu. Bu düşünce onda sıradan, yani görünen basit bir dilektir; fakat savunmasız bireylere (yapılan) adaletsizlik ve sosyal zorbalıklara karşı bir protesto biçiminde, kölelik kurumuna, monarşi ve derebeylik düzenine muhalefet eden bir dilek! Papaz Bogomil, kendi adında bu arzuyu yazıya geçirmeye cesaret etti. Bu arzu baskı gören ruhlarda gizliydi ve kimse bunu yüksek sesle

dillendirmeye cesaret edemiyordu. Bu ilişki altında Bulgar Papaz, birkaç yüzyıl sonraki, yeni zamanların soylu sosyal adalet savunucularının öncüsü ve muştulayıcısıydı.[149]

Bogomilizm Öğretisi, İnançsal Gelenek-Görenekler

Burada bazı mezheplerin özellikleri ve ayrıntıları içine girmeksizin, Bogomil öğretisinin genel bir tablosu çizilecektir. Başlangıçta dünya mevcut değildi. Üstünde Tanrı Baba'nın olduğu, aşağıda bir girdap ve suların altında gizlenmiş şekilsiz yeryüzünün (dünyanın) bulunduğu yedi göğüyle bir sonsuz evren vardı. Tanrı'nın hizmetinde on binlerce melek bulunuyordu. Onların başkanı, aynı zamanda cisimlerin (elemanların) yaratıcısı olan Samail (ya da Satanel) idi. Bir başka versiyona göre, Satanel (Şeytan) Tanrı Baba'nın oğlu ve İsa'nın kardeşidir. Satanel hizmeti sırasında, evrenin en aşağı katlarına indiği ve Tanrı Baba'nın tahtına kadar yükseldiği zaman, evrenin efendisinin yüceliğinden coşa geldi ve Mutlak-Güç'e (Tanrı) eşit olmak için bulutların üstünde kurulacak bir saray tasarımı hazırladı. Bunun üzerine Tanrı Baba onu ve yandaşları olan melekleri, göklerde oturmaktan yoksun kıldı ve onları makamlarından uzaklaştırdı. Satanel, gök kubbe ötesindeki melekleriyle birlikte, yerin üzerinde görünen gökyüzüne kovulduğunda; yaratıcı gücünü koruduğu için, Tanrı Babanın sonsuz dünyasına-evrenine karşılık, bugünkü yeryüzünü (dünyayı) yaratmaya ve kendi düşüncesine göre biçimlendirmeye karar verdi. Dünyayı, her biri yüzyıl (karşılığı) olan yedi günde yarattı: yeryüzünü kapattığı suların üzerinde yükseltti, yüzeyindeki denizleri kapalı topraktan ayırdı, güneşi, ayı ve yıldızları yaptı. Yeryüzünde hayvanları, bitkileri üretti ve son olarak insanı yarattı. Adem ile Havva, (bu) ilk insanların vücutlarında yerleşmiş olan iki kovulmuş meleğin aracılığıyla verilmiş canlı ve cansız toz-toprağın eseri oldular. Küçük Asya (Anadolu) Bogomillerinin inançlarına göre, şeytan Tanrıdan bir ruh (can) çaldı ve onu

canlandırmak için büyük bir zahmetle Adem'in bedenine soktu. Üçüncü bir versiyona göre, Satanel'in bizzat kendisi, nefesini üfleyerek Adem'i canlandırmayı denedi, fakat sağ ayağının parmağından dışarı çıktı ve bir yılana dönüştü. Satanel, yardım etmesi ve Adem'e can vermesi için Tanrı Babaya yalvardı.

Tanrı acıdı ve ilk insana can verdi. Diğer tarafta, ondan da Havva'yı yaptı. (Bu üç versiyonda, bozulabilir beden içinde, insan tozundan (oluşan) bedende, ya doğrudan Tanrıdan ya da Adem ile Hava'ya can veren kovulmuş meleklerden gelen kutsal ruhu yaşar.) Sonra Satanel, Hava ile ilişkide bulundu ve o Satanel'den Kâin (Kabil) adında bir oğul ve Kalomel adında bir kız dünyaya getirdi. Adem ile Havva'nın ilişkilerinden de Abel (Habil) doğdu ve Kâin (Kabil) tarafından öldürüldü. Cinayetten doğan günahkâr insanlık arttı ve Satanel, yaratmış olduğu dünyaya düzen koyup yönetmeyi sürdürdü. İnsanların kendine bağlılığını sürdürmeleri için Satanel Musa'ya yasa verdi ve dünyanın yaratıcısı olan kendisine tapınmaları ve itaat etmelerini vaaz etmesi için onu gönderdi. Tamamıyla yalanla dolu benzer bir misyonla yüklediği peygamber Elie (İlyas) gözüktü. Şeytanın yönetimi ve bedenin tutkuları altında, Tanrının adaletini görmeyi ve onun bağışlayıcılığına erişme onurunu elde etmeyi başaran az sayıda insan oldu; yitik krallığın yaşayanları çok daha fazlaydı.

Sonuç olarak Tanrı Baba, insanın Satanel tarafından kötüye kullanıldığını gördü. Şaşırtılmış insanlığı merhameti altına aldı. Yeryüzünün (yani Satan'ın dünyasının) yaratılışının 5500'üncü yılında Tanrı, oğlunu kalbinden, "*Söz/Kelam" (Logos*) olarak çıkardı, adını Jesus (İsa) koydu ve Adem neslini eğitimiyle kurtarmak için onu yeryüzüne gönderdi. İsa yere inmeden önce, Tanrı kendi meleği Marie'yi (Meryem), İsa'yı içine almak için yer üstüne gönderdi. "Söz (İsa)", bakire Meryem'in içine kulağından girdi ve bedensel

insan biçimiyle dışarı çıktı, fakat bu bedensel biçim maddesel değil, ruhsaldır. İsa, Evangil'lerde (İncillerde) sergilenen, onunla insanlığın Satan'ın zincirlerinden kurtulmak zorunda olduğu Tanrı gerçekliğini öğretti.

Satanel, İsa'nın yere indiğini öğrenince, ona karşı savaşmaya girişti. İnsanları su ile kutsamak ve böylece onu Kutsal Ruh tarafından yapılan gerçek kurtuluş kutsal arınmadan ayırmak için Jean-Baptist olan kendi demonu (cin) Elie'yi (İlyas) yeryüzüne yolladı. Satanel Yahudilerin kışkırtmasıyla İsa'yı yakalattı ve onu çarmıha gerdi, onu öldü sandı, fakat yanılmıştı. Çünkü "Söz" ölmedi, İsa acı çekti ve ölüm sadece görünüşteydi. İsa "Söz"ü, gerçeği tanısınlar ve kendi kendilerini kurtarsınlar diye insanlara bıraktı. Yedi gök sarsılınca, İsa ikinci kez insanlığı yargılamak için gelecek: Doğru insanların ruhlarını Tanrı Baba'nın krallığına yükseltecek (diğer bir versiyona göre: yarı doğru (adil) olanlar, uzun seyahatler ve ruhların geri dönüşünden sonra kurtuluşa kadar başıboş dolaşacaklardır) ve günahkarlar, zincirlenmiş Satan ile alevlerin sonsuz işkenceleri (azapları) içine atılacak. O zaman Satanel tanrısal onurundan yoksun kalacak, "El" kısmı isminden çıkarılıp, sadece ona Satan diye çağrılacak. Başka bir versiyona göre, o bu ismi (Satan), gökte işlediği hatadan sonra aldı. Sonunda Satanel tarafından yaratılmış olan dünya yıkılacak, gökteki yıldızlar kararacak ve düşecekler. Yeryüzü ve onun üzerinde taşıdığı her şey yanacak ve kaybolacaktır. Sadece sonsuz evren yerinde kalacak. Evrenin oluşumu, insanın yaratılışı ve kaderi üzerinde Bogomil öğretisi böyle idi.

Kilise yaşamı içinde ve toplumsal yaşamda bu inanç (credo) nasıl anlatılıyor ve nasıl uygulandığına gelince: Bogomil doktrininin inananları bir topluluk oluşturdu ve bir kilise kurdular. Bu kilise, kendilerine "Hristiyanlar" adının verenlerin kilisesiydi. Ortodoks kilisesinden farklı (çünkü onların gözünde sapkın ve yalancı Hristiyan üyelerdi bunlar)

olan Bogomil kilisesinin üyeleri, mükemmeller (*Perfectii, Kamiller*) ve sıradan inananlar (basitler) diye ikiye ayrıldılar. Birinciler sayıca azdı, ikinciler ise Bogomil toplulukların çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Aralarında kadınların da bulunduğu Bogomil ülküsünü taşıyan mükemmeller aşırı bir dindarlık/çileci yaşamı sürdürüyorlar, kendilerini tamamıyla tefekküre ve vaiz vermeye adamışlardı. Onlar kötülük ilkesinin gerçeği olarak düşündükleri ve ruhlarını kötülükten uzaklaştırmak, onu temizlemek için her durumu zorladıkları bedenlerine karşı sürekli bir savaşım vermekteydiler. Çünkü insan ruhunu tanrısal ruhun parçası bildiklerinden, onu kendi başlangıç kaynağıyla birleştirmeye hazırlıyorlardı. Bu yüzden bekarlık sıkı bir kuraldı, hatta aralarında bazıları kendini hadım ettirmişti. Tensel zevklerden uzak dururlardı. Ayrıca vejetaryen idiler; et, hayvansal yağ, peynir ve yumurta yemez, süt içmezlerdi. Yalnızca balık yerlerdi, zira bu tür çiftleşmesiz üremekteydi. Şarap içmiyorlardı. Keşişler gibi kukuletalı siyah pelerin giyerlerdi. Başlıklarının altında soluk ve zayıf yüzleri zorbela fark edilirdi. El işi yapmaktan kaçınır ve yoksulluk içinde yaşarlardı. Aldıkları hafif bitkisel yiyecekleri onlara bağlı olan inananlar (sıradan Bogomiller, müritleri) verirdi. Mükemmel Bogomil, belki herhangi bir günahkâr insanın seyahatteki ruhu olabileceği ve yaratıkta mevcut yaşamın böyle tanrısal bir parçasını mahvetmek korkusuyla bir bitki, bir hayvan ya da bir sürüngenin hayatına dokunmaya kıymaya cesaret edemezdi. Günah, mükemmeller tarafından yiyecek olarak kullanılan sebzeleri toplama ve buğday hasadıyla uğraşan, yani çalışan alelade inananlar üzerine düşüyordu. Böylece saf-temiz bir yaşam sürdüren Mükemmel Bogomil, İsa aracılığıyla havarileri ve onların müritlerine geçen Kutsal Ruh'un dünyanın sonuna kadar taşıyıcısıydı. İşte bunun için seçilmiş, yani Kamil Bogomillere, *Theotokes*, yani Ruh ya da Söz/Logos olarak İsa'yı kendilerinde taşıyanlar ve onu diğerlerine geçirerek çoğaltanlar denilirdi. Seçilmiş bir Bogomilin ruhu,

ölümünden sonra, onunla birleşmek için kaynağı olan Tanrı'ya geri döner.

Basit Bogomiller, yani sadece sıradan inananlar ise, onların bütün çileci (dindarlık) zorunlu görevlerini paylaşmaksızın, seçilmişlerin/mükemmellerin ideal yaşamına mümkün olduğu kadar fazla yaklaşmaya çaba harcıyorlardı. Toplum içerisinde yaşıyor, servet-varlık sahibi oluyor ve evlilik yapıyorlardı. Ancak onlara da çok evlilik yasaktı; Bogomil öğretisi ve dinsel törenlerinin ana ilkelerine rağmen, dindar ortodokslarmış gibi onların beslenmelerine izin verilmişti. Onlar da bütün pazartesi, perşembe, cuma ve bazen pazar günleri de çok az yiyerek hafifliyorlardı (zayıflıyorlardı: ils faisaient maigre). Pazar gününü çalışarak geçiriyorlardı. Mükemmel Bogomiller tüm yaşamları boyu çok az yiyerek - bazı günler hiçbir şey yemeyerek, zayıflamayı/hafiflemeyi sürdürmek durumundaydılar. Basit Bogomiller asker oluyor ve aynı zamanda savaşlara ve ayaklanmalara katılıyorlardı.

Bogomiller, kendi dinsel topluğuna ait olan malvarlığının ortak sahibi idiler. Bunlardan yoksullara, mutsuzlara-çaresizlere ve kendilerini dine adamış Mükemmeller yardım dağıtılıyordu. Ağır hastalık veya umutsuzluk halinde, bir bogomil kurtuluşa ulaşmayı arzu ederse, sert bir perhiz ve oruca boyun eğerdi, karısı, çocukları, arazisi yani yeryüzündeki her şeyini terk eder ve ruhsal temizliği, yani bir seçilmişin ellerinin sunumuyla (el vermesiyle) Kutsal Ruhu kabul ederdi. Eğer hayatta kalırsa, ant içmiş olduğu gibi, bir mükemmel Bogomilin yaşamını sürdürmek zorundaydı. Bu ölümcül hastalar kurtuluşlarını kazanmak için, sık sık intihara başvururlar ya da ölüm yatağı üzerinde örtüler ve yastıklarla boğulurlardı. Her şeye rağmen hayatta kalanlar, yeminlerini sadık olmayan korkaklar büyük günahkârlara dönüşmekteydi. Sıradan Bogomiller kendi seçkinlerine birer aziz gibi saygı gösteriyorlar, onlara çok güveniyor ve kendilerinden hiç bir şekilde

kuşkulanmıyorlardı. İşte bunun için mükemmel Bogomilin durumuna yükseliş aşaması, gittikçe artan deneyimleri kapsayan sert bir hazırlığı öngörürdü.

Yeni Testament'teki (Akt 8, 48) Mutlak Tanrı insanlar tarafından yapılan tapınaklarda oturmaz söylemine uygun olarak, göklerin ve Bogomillerin tapınakları yoktur; onlar şeytanların evi olan ortodoks kiliselerini tanımazlar. Kudüs tapınağında bizzat Satanel'in kendisi oturuyordu, onun yıkılmasından sonra, Konstantinopolis (İstanbul) katedrali Saint-Sophie'ye (Hagia Sophia-Ayasofya) yerleşti. Aziz Matthieu'ye göre, İncil'de (XXI,13): "Benim evime ibadet evi denilecek" diye söylenmektedir. Bogomiller evlerinde yahut dışarıda, yollar üzerinde ve yol kavşaklarında ibadet ederlerdi; ne manastırları ve ne de keşişleri vardı. Onların dinsel hizmetleri çok kanaatkârdı: İncil'in okunması, açıklanması ve biricik dua olarak her yemekten sonra "Babamız"ı zikretmek. Gündüzleri dört kez, bir o kadar da geceleyin diz çökerek tapınırlardı. Konstantinopolis Bogomilleri ise daha sık dua ediyorlardı: gündüz yedi kez, geceleyin beş.

Bir kimseyi inançlarına kabul ettikleri veya basit bir Bogomil, seçkinliğe, yani Kamil Bogomile dönüştüğü zaman, kutsal ekmeği keserken ve paylaşırken, hizmetler çok sayıda büyük mumlarla, ilahiler ve daha ileride üzerinde konuşacağımız bir ayinle daha tantanalı (tören) olurdu. Bu hizmetler sırasında hemen her gün, İohannes İncil'inin başlangıcını okuyorlardı : "Başlangıçta Söz (kelam, logos) oldu vb." Tapınmaların sonunda, erkekler erkeklerle, kadınlar kadınlarla sarılıp öpüşerek birbirlerinden ayrılırlardı. Erkekler, dirsekleriyle dokunarak kadınlardan izin alırlardı. Bulgar Bogomillerinde dinsel önder olarak "*djado*"(dede, büyük baba) ve onun yardımcısı, bazen yerine geçen "filius maior" (büyük oğul, ağabey) vardı. Konstantinopolis Bogomillerinin başında ismen tanıdığımız sadece

Basilius'tur; İsa ile kendisini kıyaslayarak ve Manikheizmin kurucusu Mani gibi onun 12 havarisi vardı. 12 ve 13 yüzyıl batı İkilemcilerinde de aynısıyla karşılaşıyoruz.

Hristiyan toplumuna giriş törenindeki eşitlik ve kardeşlik birliği fikrine sadık olan Bogomiller, çağlarının toplumsal ve dinsel düzenini düşmanca değerlendiriyor ve eleştiriyorlardı. Savaşlar, ölümlerin savunma ve adaletten yoksun bıraktıkları yoksullara dayatılan zorbalıklar, devlet ve kilise tarafından yasal olarak yerleştirilmiş eşitsizlik, Hristiyan toplumunun Bogomil idealiyle hiçbir bir şekilde uyuşmuyordu. Onlar için yaşamın amacı, kötülük ilkesine karşı mücadele olduğundan dolayı Bogomiller, sadece zenginlere sövüp güç sahiplerine saldırmıyor, feodal beylere (senyörler) başkaldırmıyor ve kraldan -çeşitlersek, iktidarlardan- nefret etmiyorlardı; aynı zamanda köleleri ve serfleri (toprağa bağlı yarıcı köylüleri) senyörleri için çalışmamaya teşvik ediyor ve kral için çalışanların da nefrete layık olduklarını yayıyorlar; ayrıca zulüm ve baskıdan kaçmış bulunan serfleri aralarına kabul ediyorlardı. Bu davranış toplum içerisinde eşitlik ve insan severlik istemini geliştirdi. Fakat bu, kurulu düzeni devirme hedefi olan bir devrim değildi. Bunun içindir ki, topluluklarını güçlendirdikleri zaman, kendilerini iyi vatanseverler ve yabancılar ya da eyaletlerin güçlü feodalları ve büyük toprak sahiplerinin şiddet ve zorbalıklarıyla yüz yüze gelen halkın haklarının savunucuları olduklarına dair, kralların onlara iyi gözle bakmalarını gösteriyorlardı. Onların Bizans yönetimine karşı nefretleri, genel olarak bütün Bulgarların Bizans hakkındaki derin nefret birbirine karışıyordu. 11 ve 12. yüzyıllarda Bogomiller, Bulgarların Bizans'a karşı ayaklanmalarına katıldılar. Ayrıca Bulgar eyaletlerini yakıp yıkan, Bogomil köylerini ateşe veren ve halkı imha eden Normand'lara karşı birlikte silah çektiler. 13. yüzyılda Kalojan yönetiminde, Paulikienler, dinleri kendilerininkine yakın olduğu halde Grekler ve Franklara karşı, Bulgarların

yanında çarpıştılar. Asen II zamanında Bogomiller, devletin korunmasına bile katıldılar.

Ancak Bogomiller, devlet ile ilişkilerinde çelişkili bir davranışa sahip olsalar da, çevresel koşullarla uygun olarak, Ortodoks kilisesi hakkında daima düşmanca tepki gösterirlerdi: Onlar, rahipler sınıfı, örgütü, ayin-ibadet ve kutsal kült nesneleriyle Ortodoksluğu tamamıyla yadsıyorlardı. Şeytanların oturdukları yer olduğuna inandıkları tapınakları tanımıyorlardı. Ortodoksların tapınma ve ayin törenleri onlar için sadece yararsız bir gevezelikti; suyla yapılan vaftiz insanı özgün günahından kurtarmaz, kommünyon hiç bir hedefe ulaştırmazdı, zira o alelade şarap ve ekmekle düzenleniyor ve asla İsa'nın kanı ve eti değildir. Haç'a tapınma da küfürdü, kutsallığa saygısızlıktı, çünkü bu nesne üzerinde İsa işkenceye uğratıldı.

> "Eğer biz bunun önünde secdeye kapanırsak, diyordu papaz Bogomil, İsa bir de binek hayvanına sahip olduğuna göre, aynı şekilde eşeğin önünde de bunu yapmak zorundayız. İkonlara (aziz tasvirlerine) tapınma eski bir yunan geleneği ve puta tapıcılıktır."

Yinelersek, ölülerin bedenleri ve azizlerden kalan kutsal eşyalar maddeden ibarettir, Satanel'in eseridir. Mezarlıklarda yaşayanlar ise cinlerdir, şeytanlardır. İsa mucizeler göstermedi ve bu sonuncuları da mecazi ve ruhsal bir anlamda algılamak gerekir. Bogomillerin birçoğunun söylediğine göre, İsa'nın kendisi yaşamadı, çünkü gerçek İsa, insanlığın kurtuluşu ve eğitimi için yeryüzüne indirilmiş bir *Söz-Kelam-* idi. Bakire Meryem'e ve azizlere saygı göstermek gerekmiyordu. İnsan bedeni de maddeden ibarettir ve yeniden asla dirilmez...

Bogomillerin bu tutum ve davranışları, onlara karşı Ortodoks devlet kilisesinin düşmanca tavrını harekete geçirdi. Konsül toplantıları, polemikler, mal-mülk müsadereleri, cezalandırmalar ve sürgünler; bunların hepsi, Bogomil sapkınlığını kökünden söküp atmak için kullanıldı. Bogomil açınımları yasa dışı sayıldı; işte bu yüzden onlar kendilerini gizliyor ve gizli bir mezhep olarak yaşıyorlardı. Sadece hoşgörülü krallar zamanında kafalarını kaldırabiliyorlardı. Elverişsiz koşullarda ise Bogomiller, kendilerini ortodoks olarak gösteriyor; kiliselere girerek haçları ve ikonları öpüyorlardı. Küçük Asya'da kiliseler bile kurmuşlar, fakat hepsi sadece görünüşteydi ve bunları, yani bu aldatmacayı İncil'e (Matthieus, XXI, 3) dayanarak açıklıyorlardı:

> "Onların size söylediklerinin hepsi bu, onu yapınız ve onu koruyunuz, fakat onların eserlerine göre hareket etmeyiniz, zira onlar söylerler ve yapmazlar."

Bu gizlenmeler nedeniyle Bogomiller, daima yalancı ve ikiyüzlüler olmakla suçlandılar. Halka yanaşmak için keşiş pelerinine bürünmenin, sahte bir oruçla, oruç tutarak sapsarı benizli olmanın, fakat davet edildiklerinde filler gibi yemek ve içmenin anlamsızlığı ileri sürülerek (Yukarıda Anna Komnena'nın Basilius'un oburluğunu nasıl abartıyla anlattığını gördük) onlar sıkça suçlanmaktaydılar; sözde ibadet için toplanıp rezilce eğlendikleri karalamaları vb. Bogomilleri karalama arzusu içindeki rakiplerinden bazıları onları, en inanılmaz cürümlerle suçluyor; örneğin Psellos Trakyalı Messalienlerin insan dışkılarını yemekte kullandığını yazmaktaydı. Bogomillerin hasımlarının tümü bir nokta üzerinde uyuşuyorlardı: Kutsal Metinleri, tartışmalar sırasında yerinde kullanma becerileri ve yüksek derecede eğitimlerini kabul ediyorlar; Ortodokslara, onlarla tartışmaya

girmemelerini ve her durumda onlardan sakınmalarını tavsiye ediyorlardı, zira onlar çok tehlikeli, yani ikna gücü yüksek hatipler idi.

Bogomilizm, dogma ve moral (ahlak) arasında katı bir birliğin eksikliği gibi çok dikkat çekici bir özellik dahi sunar. Sadece ortak denetim ve özgürlük içinde yaşayan bir dinde mümkün olan bu bağlılık ve tekdüzeliğin özelleştiği Bogomilizm mezhebinin karakterinde bulunan akıldır. Bogomil toplulukların yaşadıkları eyaletlerin birbirlerinden yalıtma ve sıkı baskılar, onların öğreti birliği, özellikle ikinci inanç sorunları yüzünden koptu. Böylece, örneğin Küçük Asya (Anadolu) Bogomilleri Tanrı Baba ve Kutsal Üçlüye inandıklarını açıklarlarken, görünen dünyanın yaratıcısı Şeytana da gizlice tapınmaktan geri kalmıyorlar. İstanbul Bogomilleri cinlere-kötü ruhlara tapınıyor ve onların öfkelerinden sakınmak için önlerinde secdeye kapanıyorlardı, çünkü kötü ruhlar insanların üzerinde bizzat Tanrının kendisinin kaldırabileceği bir güce sahiptiler. Bu Satanizm (Şeytana tapıcılık) yahut Luciférianism (Venüs yıldızına bağımlı Şeytana tapıcılık) dolayısıyla, Mikhael Psellos tarafından Trakya Messalienlerine gönderme yapılır. Demek ki, aynı çağda farklı yerlerde, kanıtların tanıklık ettiği gibi, Bogomillerin değişik inanç kavramları ve özelliklerine sahip olmuş bulunmaları hayret verici değildir. Eğer öğreti Hristiyanlığın etkisi altına girdiyse, zamanla bu farklılıklar daha da fazlalaşacaktır. Bogomilizm yavaş yavaş bireyci başlangıcını yitirdi, gelişti, değişime uğradı; özellikle devlet dini Ortodokslukla uyuşum içinde değişen akımlar bir gruptan diğerine geçiyordu. Zaten 11. yüzyılda, ortodoks manastırlarında çalışan ve yaşayan Bogomilizmden (mensubu) gelme keşişlere rastlıyoruz. Bogomiller, 14. yüzyılda, Athos dağındaki keşiş yaşamının merkezi olan noktada resmi kiliseye yaklaştı, onlar keşiş olarak manastırlarda sığınak buldular. Sadece gayretli bir Ortodoksun tedbirli gözü, maskelerini kaldırabilecek ve

onları bir sığıntı olarak peşine takabilecekti. Diğerlerinde de buna benzer bazı şeyler görmekteyiz. 8. yüzyılda bireyselliğini hala koruyan Messalienler, 11. yüzyılda Trakya'da yeteri kadar değişikliklerle karşılaştı ve daha sonra Bogomil ve ortodokslarla karışıp eridiler.

16 ve 17. yüzyılda Plovdiv bölgesinin Paulikienleri, kendi başlangıç dogmalarının hemen hemen yarısını korudular. Makedonya'da bazı *Torbesi* (Torbacı) ve özellikle İslamın etkisi altındaki yalancı Hristiyanlar (cryptochretiens) Arnavutluk'ta, bugün İkilemciliğin garip bir karışımını hala sürdürmektedirler. İkilemci doktrinlerin yayılması ve ödünç alınmalar, kaynaklar ve kroniklerde çok önemli kanıtlar oluşturuyor; ancak herhangi bir doktrinin dogmasını kendi inceliği içinde tanımayan, fakat sadece dış görünüşünü bilen polemikçi yazarlar mezheplerin adlarını bile birbirlerine karıştırıyorlardı. Böylece çoğu zaman, Bulgaristan'daki İkilemci kümeleşmeleri tanımlarken hep "Bogomiller" genel terimini kullanarak geçiştirdiler.[150]

Bogomilizm'in Coğrafi Yayılımı, Baskılar, Düşmanlıklar, Savaşlar...

Bulgaristan'da ortaya çıkan inanç sapkınlığının yok edilmesi için başpiskopos Theophylaktos tarafından Kral Pierre'e önerilen dinsel ölçülerin hiçbir yardımı olmadı: Büyük yayılmaya uygun koşullar, Bogomilizmin aforoza karşı direnmesine izin verdi. Papaz Bogomil, gerçekten, ikilemci öğretiyi yeniden düzene soktu, onu Ortodoks Kilisesine yaklaştırdı, fakat yine de arada epeyce uzaklık bırakıldı ve inanç öğretisi kendi yolunu izledi: Bogomil'in yandaşları ve öğrencileri, örneğin Michel, Theodore, Dobre, Stéphane, Basile, Piérre vb. tarafından sürdürüldü. Sofya bölgesinde Rilalı İohannes'in kutsal kalıtını yadsıyan ve ölü vücutlarda yeniden dirilişin olmadığını kabul eden Bogomiller buluyoruz. Daha sonra piskoposları Sofya'ya yerleşti.

Bogomilizm aynı zamanda Bulgaristan'ın güneybatı bölgelerinde, Makedonya ve Arnavutluk'ta da yayılıyor. Orada savaşlar yapıldı; Aziz İvan Vlademir'in yaşam öyküsü olan "*Yedi Azizler*" ve yandaşları tarafından (verilen savaşımların) Grekçe özeti bize kadar gelmiştir. Destana göre, kral Samuel'in kızı ve onun kardeşi Bogomil oluyor ve kral Samuel'in damadı ortodoks İvan Vlademir, kendi kayını tarafından 1015'de dinsel kin yüzünden öldürülüyordu. 11 ve 12. yüzyıllardaki Bizans egemenliği, isyanlar ve Peçenek, Kuman ve Normand saldırıları ve haçlı seferleri Bulgar toprakları üzerinde anarşi ve başıbozukluğu artırıyor, Bogomilizmin yayılmasını kolaylaştırıyordu. Sapkınlar aynı zamanda Bulgar başkaldırılarında etkin rol oynadılar. Trakya ve Makedonya'daki Ermeni göçmenler, Sofya, Ovcepole ve Maglen bölgelerini içeren Tuna Bulgaristan'ındaki Peçenekler Tek doğacılık ve İkilemciliğin (Monophysitisme et dualisme) eylem alanını genişletti, Bogomillerin görevlerini kolaylaştırdı. Sapkın inançlar Ortodoks manastırlarına eşit derecede girmeye ve İkilemci eğilimlere ilişkin çoğu düzmece yapıtlar doldurulmaya başladı. Batı Bulgaristan'ı ruhsal otoritesi altında bulunduran Ohridli başpiskopos, bu "sapkın kuzucukları" (ouailles) Ortodoksluğun sinesinde toplamak için yapılabilecek her şeyi yaptı. Yine Ohridli olan Theophylaktos'un (1084-1108) piskoposluğu sırasında, bir yandan Sofya ve Devol piskoposları kendi dinsel çevresindeki monofist Ermenilere karşı mücadele ediyor, diğer yandan İmparator Aleksis Komnenos I (1081-1118) Plovdiv bölgesi Paulikienleriyle dinsel baskıyı sürdürüyor; onlarla savaşıyor ya da ele geçirdikleri Bogomilleri Konstantinopolis'te canlı canlı yakarak cezalandırıyordu. Az bir süre sonra, Maglen bölgesinde Bogomilizm tarafından sağlanan ölçüsüz genişleme, sapkınlara karşı savaşım vermek için, İmparator Manuel Komnenos'u, bölgesel piskopos Saint Hilarion'un dinsel coşkusunu harekete geçirmeğe zorladı.

St. Hilarion ile başlayan ve yönlendirilen 13 ve 14. yüzyılların Bulgar sapkınlık savaşımlarının kayıtları da tutuluyordu. Daha sonra Tarnovolu başpiskopos Euthymos, Bogomiller, Ermeniler ve Manikhienlere karşı kendi yaptıkları işleri de yazıya geçirdi. Sapkınlık bu nedenle, bütün Bulgaristan'da propaganda yapmayı kesti. Yapıldığını sadece Ohrid başpiskopos'u Demetrius Khomalianos'un (1217-1238) işaret ettiği, kral Boril tarafından çağrılan 1211 Tarnovo Konsülinde Bogomiller hemen yargılandılar. Boril'in ardılı kral Asen II (1218-1241) zamanında ise Bogomiller etkinliklerini fazlasıyla artırdılar; zira Albigeos'lara karşı giriştikleri haçlı seferini yeni sona erdirmiş ve köylerini, kentlerini yakmış olan Papa ve Prenslerin aksine olarak, bu hoşgörülü kral onlara barış getirdi. Papa pek çok girişimlerde bulunarak, Bogomilleri koruyan Asen'den şikâyetçi oldu. Oysa zaten onun devletini Bogomiller ele geçirmiş bulunuyorlardı. 1238 yılında Papa Gregorius IX, Bulgar sapkınları ve dinsel ayrılıkçılarına (Hérétiques et schismatiques) karşı bir haçlı seferi kararlaştırmak için, Macar kralı Bela IV ile anlaşma yapmayı başardı. Bununla birlikte son yıllarda Asen lehinde gelişen olaylar, Papa'nın tasarımlarını suya düşürdü ve Bogomillere barış getirdi. Bu barış dönemi yaklaşık yüz küsur yıl; yani Bogomilizm ve Neo-Platonizmin karışımı dinsel mistisizmin, Bizans'ta, Athos dağında şiddetli heyecanlar oluşturuncaya kadar, Tarnovo'da ve çevresindeki Bogomiller, Ademitler (Ademciler) ve diğer özgür düşünenler (libres penseurs) büyük topluluklar halinde birleşip toparlanıncaya kadar sürdü. Sonunda kral Jean Aleksandre (İohannes Aleksandros) ve Bulgar rahipler (sınıfı), 14. yüzyıla doğru Tarnovo'da bir dinsel meclis topladı; başlangıçta tutuklanmalar oldu ve bu hareketlerin yöneticilerini Bulgar toprakları dışına sürdüler. Bununla birlikte, Alaksandros'un krallığında sadece Bogomil inançlı halk kaldı.

"Kutugerci" ve "Torbacılar" Adlarını Taşıyan Trakya ve Küçük Asya Bogomilleri

Kutugeri adıyla ve özellikle Makedonya'da yaşayan Bogomiller, 15. yüzyılın başından beri zikredilmektedir. Selanik başpiskoposu Simeon (1410-1429), onlardan Selanik'e yerleşmiş, Hristiyan denilmelerine rağmen, Ortodoks düşmanları ve haç kırıcıları ve kendi döneminin tek sapkın temsilcileri olarak (*Bogomuloi, Kudugeroi kalumenoi*) konuşur. Şimdiki *Kutugerci* (Köstendil bölgesinde) ve *Kutugeri* (Voden bölgesi) gibi Bulgar köylerin adı bu sözcükten gelmektedir Orta Makedonya'da, Babuna dağının eteklerindeki Prilep ve Veles kentleri arasında *Babuni* Bogomilleri yaşamaktaydı. Bu bölgede ayrıca *Bogomila* adlı bir köy ve Babuna ırmağı bulunmaktadır. Bogomil kilisesine bağlı *torbesi* (*torbacılar =torba*) adını almış Bogomillerin bir bölümü İslam dinine geçmişler. Bugün onlar Tikves, Kicevo, Debar, Skopje bölgelerinde ve Sar-Planina'daki Gora bölgesinde yaşamaktadırlar. Bazı kuzey Arnavutluk *torbesi*'leri (torbacıları) Katolikliğe geçmiş ve eski adları "*funda*=Grekçe torba" sözcüğünü hala korumaktadırlar. [151] Daha önce söylemiş olduğumuz gibi, 10. yüzyıl boyunca yeniden ortaya çıkan Bulgar mutlak İkilemcileri yalnızca Makedonya'da kaldılar; bunlara, kabilelerden birinin adına bağlı olarak *Dragovi si* adı veriliyor: 7. yüzyıldan beri bilinen bu kabilenin çekirdeği Selanik'in batısında yaşıyordu. 8. yüzyılda *Dragovitsi*'leri Tetovo bölgesinde buluyoruz. Çok daha sonraları, 14-15. yüzyıllarda ise adları Trakya'da Plovdiv eyaletinde zikredilmektedir.

Orta Çağın sonuna doğru Bulgaristan'da sindirilmiş olan sapkın İkilemciler, Türk boyunduruğu döneminde tamamıyla ortadan silindiler. Türklerin Müslüman olmayanları maruz bıraktıkları şiddet ve zorbalık yönetimi altında, onların çoğu kabile dinlerini değiştirdiler. Ancak kölelik bağlamında Ortodokslarla kaynaşmış Bogomillerin çoğu, kendi

inançlarıyla Hristiyanlık arasındaki farklılıkları silip ortadan kaldırdılar ve Türk iktidarı önünde bazı haklardan tek yararlanıcı olan Ortodoksluk otoritesi altında düzene girdiler. Ne Ortodoksluğa ve ne de İslam'a geçmiş olan Paulikienler, çok uzun zaman kendi ikilemci inançlarında kalmışlar ve bazı seçeneklerden sonra, 16 ve 17. yüzyıllarda Katolik oldular. Bu dönem, Katolik propagandasının yeteri kadar büyük eylem özgürlüğü getirdiği dönemdi.

Özetle, 8. yüzyılda Bulgar topraklarına sokulup, 9. yüzyılda oluştuktan sonra Dualizm (İkilemcilik), papaz Bogomil tarafından etkisi çok uzaklara yayılan özel bir Bulgar mezhebi olarak örgütlenmişti. Birçok yüzyıl boyunca eşitsiz bir mücadeleden sonra, Türk dönemi çerisinde azar azar kaybolarak sona erdi; sadece anılarda bazı yer ve kabile adları, Bulgar halk edebiyatı içerisinde bir dinsel masallar dizisi bıraktı.

Bulgaristan'da ortaya çıkmış olan yeni öğretiler ve Bogomilizmin yayılması ve güç kazanması hakkında çizdiğimiz tablo, Bulgar sınırları dışında Bogomilizmin genişlemesiyle ilgili olaylar üzerinde birkaç söz etmezsek, tamamlanmayacaktır. Bu etki çok güçlü oldu ve uzaklara taşındı. Bogomilizm Bulgar topraklarında da yabancıydı, Doğudan geliyordu, fakat yeni vatanında böylesine verimli bir toprak buldu. Burada, o denli meyve verdiler ki, sadece Kuzey ve Batı yabancı ülkeleri değil, aynı zamanda da Ortodoksluğun gerçek temsilcisi olarak Bizans'ı tanıtacağı düşünülecek kadar baştan çıkarıcı oldu. Bogomilizm'in tohumu Suriye ve Küçük Asya eyaletlerinden gelmişti. Şimdi de sapkınlık Bulgaristan'dan Bizans'ın içine getirildi ve asırlar boyunca devlet ve Kilise için sıkıntı konusu oldu. Bogomilizmin Bizans'a yayılışına yardımcı olan birinci koşul, Bulgaristan eyaletlerinden bazılarının 10. yüzyılda, diğer bir kısmının 11. yüzyılda Grek otoritesi altına geçişi oldu. Bu

dönemde Bulgar sapkınları Bizans'a girmeye ve topluluklar oluşturmaya başladı.

Bizans içinde Bogomilizmin propagandacısı (Torbacıların yahut Bogomillerin), 11. yüzyılın birinci yarısında yaşamış İohannes Tzourillas (*Çorlulu İohannes*) adlı bir kimseydi. [152] O, Trakya toprakları içerisinde Opsikion Thema'sında ve Smyrna (İzmir) bölgesinde vaazlar veriyordu. Onun, Küçük Asya'da Kibyreiotes Thema'sında [153] her zaman yandaşları olmuştu. Asıl oturduğu yer, bir düzüne bireyin dışında bütün oturanlarının dinsel sapkın olduğu Opsikion bölgesindeki *Hilii Kapni* = Bin bacalar/Bin evler (Bugün Manyas gölü yakınındaki, 1811 yıllarında Kazakların yerleştirilmiş olduğu *Kazaklı* köyü) köyü idi. Bu gösteriyor ki, Bizans'ta Küçük Asya'nın batı eyaletlerinde, Trakya ve Makedonya'dan Bizans İmparatorları tarafından birçok kere alınan kararlarla sürgüne uğratılmış ve özellikle Opsikion'daki nüfusun büyük çoğunluğu Bulgarlardan oluşan Bogomilizm alevi sarmıştı. Olasıdır ki İohannes Tzourillas bir Bulgar Bogomiliydi; Balkan yarımadasından gelmiş ve Opsikion bölgesindeki hemşerileri arasında rahatlıkla kendisine inananlar bulmuştu. Küçük Asya'da Bogomilizm'in filizlenmesi üzerinde Euthymos Akmonas ayrıntılar vermekte ve Opsikion İkilemci sapkınlarına *Fundaites* (Torbacılar) adı verildiğini eklemektedir. Kibyreiotes Thema'sında ve Balkan yarımadasının batısındakilere ise sadece Bogomiller diye adlandırıldıklarını yazıyor. Aynı yüzyılın sonunda, İkilemci öğreti, artık Konstantinopolis'e (İstanbul'da) girmiş bulunuyordu.

İmparator Aleksius Komnenos'un Hippodrom'daki büyük ateşi onları korkutamadı. Germen başpiskoposunun "Açık Mektubu", Niketas Honiates'in "Tresor-Hazine" gibi yazıları da faydasız oldu. Bogomilizm aynı zamanda piskoposlara ve keşişlere bulaştı. 12-13 yüzyılların yazarı Konstantinos Khrysomallos'a, Clémentius ve Leon gibi piskoposlara,

özellikle keşiş Niphon'a karşı açılmış bulanık davalar ünlüdür. Önce gördüğümüz gibi, 14. yüzyılda Bogomilizm aynı zamanda Athos dağı manastırlarına girdi ve 15. yüzyılın başlarına doğru Kutugeri Bogomilleri Selanik çevresinde barış içinde yaşıyorlardı.[154]

Bogomilizm'in İnanç, Felsefi ve Bazı Karşılaştırmalar

İnanç ve ahlak anlayışıyla Bogomilizm gerçekten, tarihsel verilere göre, Orta çağ Avrupa'sında ve özellikle Bulgaristan'daki sosyal ve dinsel yaşamın ilginç bir açınımı olarak karşımıza çıkıyor. Halk arasındaki geniş izleyici kitlesi içinde dikkate alıp, İslam, Musevilik ve Hristiyanlık la karşılaştırılınca Bogomilizm, her şeyden önce, kendisine özel bir amaç yüklemiş ve kilise, aile, toplumsal yaşamı düzenleyen açık bir biçimde ruhsal anlatım ilgilerinin taşıyıcısı olarak ortaya çıkıyor; öyle bir ruhsal temizlik ve duruluk ki, ruhu ilk kaynağı olan Tanrı'ya götürüyor. Bogomil bedensel, maddi özü yadsır ve bedenin yeniden dirileceğine (Kıyamete) inanmaz; duygusal-bedensel inanç öğesini kesinlikle ayırır, diğer dinlerin içerisindekilere az çok uyum sağlar: Musevilik buraya yeryüzü yaşamının sıkıntı ve üzüntülerini soktu ve onda yeryüzü ötesi dünyanın sunumları zahmetli ve az sağlamdır; Müslüman için göksel (öte dünya) yaşam, acı ve sevincin tüm bedensel duygu ve heyecanıyla yeryüzü yaşamının bir uzantısıdır; Hristiyanlık, dirildikten (kıyamet) sonra yeryüzü ötesi var oluşundaki beden çeşidine, yani insanın bireysel ruh-beden restorasyonuna kararsız (müterеddid) yaklaşır. İnsanın ölümsüzlüğü üzerine Bogomil öğretisi sağlam ve akılcı bir yapı kurmuştur; Tanrının soluğu, tanrısal kıvılcım olan ruh, kendi ilk kaynağına geri dönmeğe ve onunla birleşmeğe layıktır.

Bununla birlikte, ruhun Tanrı ile birleşmesi ve vücudu yitirmesiyle, -Hristiyanlığa göre öte dünyada acı çekmeğe veya güzellikten sevinmeğe neden olan- bireysel yeryüzü insanlığı yok olur. Bu noktada Bogomil düşüncesi-inancı daha önemli, daha akılcı gözüküyorsa da, o aynı zamanda bu iyimserlikten, ya da daha çok bireyselliğin restorasyonunu çekici kılmaktan yoksundur. Bireyselliğin yeniden onarımı (restauration da l'individualité), bir halk dininin sistemi içerisinde yararlı bir öğe hizmeti görebilir. Diğer yandan, tanrısal ruhun duyumların arzuları ve maddenin kölesi olduğu insanın dünyasal yaşamına dair kötümser bakış kavramları, bütün insanlığın ortak olduğu evrenselliğe dönüşmeye layık bir dinde olumsuz bir öğedir. Bu ilişki çerçevesinde Hristiyanlık ilkeleri daha doğal ve daha iyimserdir. İnsan ırkının çoğalmasına, doğaya karşı Bogomil muhalefeti, aynı zamanda da şiddetli bir vejetaryen (etyemezlik) yaşam reçetesi, devlet ve toplum için o denli çok olumsuz unsurlar ki; kısırlık, iki çocuklu (aile) sistemi uygulama (pratiquant le Zweikindersystem), etyemezlik, bir halkın genişlemesini tehlikeye atar.

İbadet ve ayinlere dair biçimsel görüş noktasından Bogomil kilisesi, kendi öz inancıyla mükemmel birleşim içinde, maddeyi ve duygusallığı mümkün olduğu kadar azaltan sadeliğiyle seçilir. Tapınaksız, gösterişli mimari ve süslemesi olmayan, yapay (sahte) değerlerden uzak; zengin nakışları olmayan giysiler, yaldızlı serpuşsuz, ikonsuz ve fresksiz, parlak dinsel törenler ve yürüyüşler olmaksızın, müziksiz ve ilahisiz tapınma! Bogomil hizmetlileri alanı ve ayinleri büyük bir sadelik yücelme coşkusu (vecdi) içerisinde küçülmüş. Bu özellikleri gereği, Bogomiller Ortodoks kilisesini, paganizmin değiştirilmiş biçimi ve onun büyük gösterişinin kopyası olarak tanımlar. Onlara göre, bu gösterişli ışığın ve sesin zengin algılamalarıyla Kilise, göksel evrenin materyalize edilmiş biçimlerine inanma hayalini doğurtmuştur. Bogomil duaları ve ayin törenleri ortamı öyle karanlık, öyle sade ve

ayrıca hiçbir fanteziye başvurulmayacak kadar soğuktur; o kalb değil fakat ruh üzerinde işlem yapıyor; Tanrının ruhlar küresinin seyri içine giriyor.

Oraya katılım, müzik dışta tutulsa da, kilise ve ayin protesto edilerek gerçekleşmiş oluyor. Maddeye egemen olan ruhun ve düşüncenin yanında bulunan Bogomiller, dindar, rahat davranışlar içinde, alçakgönüllü-sade yaşamlarıyla ve gelenek-göreneklerinin temizliğiyle (diğerlerinden) ayrılır. Bogomiller ve onların batılı mensupları hakkında tüm tanıklıklar bu görünüşü belirliyor. Hatta onların çok şiddetli düşmanları bile, niteliklerinin değerini düşürmek, onları ikiyüzlülük (kâfir) ve sahtekârlıkla suçlamak için mümkün olan tüm güçlerini kullanmalarına rağmen, onların sadeliği ve barışçıl karakterlerini yadsımıyorlardı. İlkesel olarak bazı İkilemci Ermeni ve Paulikien gruplara atfedilen ahlak bozuklukları, Doğunun diğer halklarınınkileriyle ortak olan kendi ayıplarıydı. Bogomillerin sarsılmaz, derin inançlarına, cesaretlerine, yanan odun yığınlarının üzerine atılmış erkek ve kadınlarının gösterdiği dayanıklılığa kaynak olan (inanç) fanatizmine gelince, bunlara ilişkin bütün tanıklıklar geneldir. Bu gibi örneklemeler, Bogomiller hakkında, gerçek halefler olarak Hristiyanların başlangıcında var olan olayları düşündürüyor.

Onların inanç ve yaşamlarındaki ruhsal saflığa rağmen, hem Bogomiller Ortodoksluğun hem de devletin dinsel ve Bulgar halkının iktidar birliğininki gibi, Orta Çağın feodal toplumsal düzeninin yıkıcıları oldular. Bu birliğin savunucuları, İkilemciler bakımından Batılı devletler ve Kiliseninkilere eşit derecede bir zulmün kanıtını göstermemiş olsalar bile, düşman olarak düşündükleri Bogomilleri mahkûm ettiler. Bununla birlikte, İkilemci öğreti (doctrine dualiste), bizzat resmi kilisenin üzerinde, kendi ruhban sınıfının iyileştirilmesi ve düzgün yerleştirilmesi yönünde bir çeşit eylemsel yarar sağladı. Kosmas,

Bogomilizmin başarısında ilkesel neden olduğu suçlamasıyla, doğrudan doğruya Ortodoks ruhban sınıfının zaafı üzerine nokta koyuyor: Safahata ve tembelliğe düşmüş Bulgar rahipleri ve keşişlerine saldırıyor. Onları bilinçli olmaya ve halkın nezdinde dini kuvvetlendirmek için çalışmaya davet ediyor. 12-13. yüzyıllarda Batıdaki Albigeois hareketi dahi, bir Katolik ruhban sınıfı kurulmasına götürdü.

Dinsel dogmalar ve Orta Çağın devlet ilişkilerini aralarsak, insancıl doğanın gösterimleri, belki zamanından önce ortaya çıkmış, fakat onuru Bogomil reformcusu ve onun Bulgaristan ve batı Avrupa toprakları üzerindeki yakın müritlerinin olan bu açınımları Bogomilizmin içinde buluruz. Orta Çağda, devlet ve kilise tarafından savunulan toplumsal katmanların örgütlenmesine karşı; tutsaklık ve köleliğe karşı mücadele ve hukuksuz ve seçimsiz hedefe dönüştürülmüş serf insanının sahipleri (güçlüler) ve senyörlerin baskıları altında ezilmesine karşı mücadele etmek, insanların eşitliği üzerinde vaaz vermek çok büyük anlayış ve nadir olan cesarettir. İnsanlığın iyiliği için talep edilen olayların altı çizildiği zaman, Bulgar papaz Bogomil'in temiz yüzünü ve Orta Çağın karanlığı ve zulmü içinde daha iyi yaşam ve insanların eşitliği uğruna keskin çığlığını unutulmaya bırakmamak gerekir. Bogomil adı, tarihin yıllıkları içinde, insanlığın hayırseverleri arasında özel bir yere kaydedilmiş olmalıdır. Bogomil'in çağrısı toplumu değiştirmeye yetişmedi, çünkü engeller üst üste yığılıydı; buna rağmen çağrı, tüm Avrupa'da yankı buldu; sonraki kuşaklara taşınmak ve sonunda eyleme geçmek üzere baskı gören ruhlarda ve hayırsever-cömert insanların kalplerinde yerleşti. Demek ki, duygusuzluk içinde ilerleyen insanlık, velinimetlerinin izleri üzerinde geleceğini ve mutluluğunu kurmaktadır.

İnançlar ve Bulgar halk edebiyatı alanında, Bogomilizmin etkisi daha fazla duyumsanır. Balkan halkları arasında Bulgar halkı, daha az dindar ve ortodoks dogmalarıyla daha az iç içe olarak bilinir. Onlarda İkilemcilik yahut daha açıkçası tek tanrıcılık (monotheisme) egemendir. Bulgaristan'ın dini, Hristiyanların ve yaşayan paganların bir karışımıdır. Bogomil çocuklarının da içinde bulunduğu bir alaca doku içerisinde bir karışım. Her şeyden önce burada, dünyanın yaratılışının ikilemci sunuluşları hep yürürlükte durmaktadır. Bulgar folklorunda demonlar(cinler, devler) ve şeytanın oynadığı önemli rol, kısmen Bogomilizmin etkisine borçludur. Bogomiller, Bulgar edebiyatında uydurmalar olarak gösterilen yapıtlarını yaymayı başardılar; bu yapıtların yazarları onlar veya başkalarıydı, ama aşağı yukarı İkilemci inanca ve amaçlarına uydurulmuştu. Aynı etkileri eski Bulgar edebiyatı kadar Rus ve Sırplarınkinde de görülür. Bogomil yazıları bir başka meziyete daha sahiptir. Onlar, Doğu ve Batı arasındaki yazınsal değişimleri kolaylaştırdılar. Asya'dan (ve Küçük Asya, yani Anadolu'dan) Bulgaristan aracılığıyla doğu Avrupa' ya geçiş yapan çok sayıda yazılı ve sözlü masallar-söylenceler oluşturdular. Bugüne kadar bilinen, Latinceye çevrilmiş ve Batı'da kullanılan yalnız Bulgarca eserler, kesinlikle Bogomil yazarları ve misyonerlerine borçludurlar. Bogomilizmin, ruhsal tapınma yaşamı üzerinde ve kısmen batı Avrupa politik yaşamı üzerinde koyduğu etki, o dönemi gösteren büyük önemde bazı tarihsel olaylarla ünlü oldu. Bogomilizmin Orta Çağ insanlarının ruh ve düşüncelerini gerçekten sarstığının altını çizmek zorundayız. Katolikliği yeniden kavramaya-anlamaya ve onun içsel dağılmasına önlem almaya zorladı; Albigeois'lara karşı uzun ve kanlı bir haçlı seferi düzenlendi; kuzey Fransa'nın edebiyatı, dili ve yapıtlarıyla farklılık gösteren Provence eyaletini Fransa tacının (kralının) Egemenliğine soktu; Dominikenler iktidarının kurulmasını sağladı; Roma kilisesinin en zalim olgusunun örgütlenmesi Engizisyon'un ortaya çıkışına neden oldu: Bunun külleri

altından reform hareketi ve din ve insan özgürlükleri için mücadele doğdu.[155]

Bogomil Söylencelerinden Bazı Örnekler

Bu bölümün büyük çoğunluğunu onun araştırmasından yararlandığımız, tanınmış Bulgar tarihçi ve bilginlerinden Jordan İvanov, Bulgarca ikinci baskısından 1976 Monette Ribeyrol tarafından Fransızcaya çevrilmiş "*Livres and Légends Bogomils*" kitabı, bu alanda, özellikle Bogomil kutsal metinleri ve söylencelerinin toplanıp belgelendirilmesi bakımından çok önemli bir yer tutmaktadır. İlk baskısı 1925'de Sofya'da yapılan bu kitap, İkilemci Bogomil inancı ve Bogomiller hakkında belge niteliğin-deki ve genellikle hasımları tarafından yazılmış birincil kaynak-lardan sonra, ikinci sırayı alır. "*Bulgaristan'da Bogomilizm*"[156] kitabının yazarı ve daha önce kendisinden bu konuda özel bilgiler sunduğumuz Dimitar Angelov, J. İvanov'un bu kitabının ikinci baskısına yazdığı önsözün başında şunları söylüyor:

> "Seçkin Bulgar bilgini Jordan İvanov'un 1925'te yayınlanmış olan '*Bogomil Kitapları ve Söylenceleri*' kitabı, Bogomil kavramlarına yakın olan ya da Bogomil karakterli temel yapıtların yayımı ve sistemleştirilmesine ilişkin ilk araştırma denemesidir. Yazarın birinci görevi, her şeyden önce, Orta Çağ Bulgaristan'ında bu çok önemli dinsel ve toplumsal öğretinin tarihi, özü ve kökenini tam anlamıyla ortaya çıkaran, Bogomilizm hakkında bölgesel ve Bulgar dokümanlarını toplayıp bir araya getirmek olmuştur. İşte bunun için bu kitaba girmiş olan eserlerin birçoğu

> herhangi bir bölgeye ait ve eski Bulgarcadır; ülke dışından Bosna, Makedonya, Yunanistan ve Fransa'dan söylenceler bulunmaktadır..."

J. İvanov'un Bogomil söylenceleri ve belgeleri çeşitli bölgelerden ve dillerden derlemiş olmasına ve bu İkilemci inancın kökeninin Anadolu ve Suriye olduğu çok iyi bilinmesine rağmen Bogomilizmi katıksız bir "Bulgar mezhebi" saymasını anlamak zordur. Coğrafya olarak Bulgaristan bölgesinin tarihinde-gerçekte Orta Çağın Balkan tarihinde- rol oynamış bu toplulukları Bulgar ve İkilemci inançlarını "Bulgar mezhebi" görmek doğru olamaz, milliyetçi bir yaklaşımdır. 'Bog'(Tanrı) ve 'Mille'(dost, arkadaş) sözcüklerinin de Slovence olduğu bilindiği gibi, bazı Bogomil grupların "Kutugeri, Fundaites, Torbasi/Torbacı" gibi Grekçe ve Türkçe adlar taşımasına da yazar açıklık getirememektedir. 11-12. yüzyıllarda Trakya, Marmara ve Doğu Akdeniz bölgesinde yaşayan "Fundaites-Torbasi adıyla çağrılan Bogomillerin" tümünün Bulgar olmaları olasılı yoktur.

Konuyu fazla dağıtmadan, aşağıda J. İvanov'un kitabında geçen Bulgaristan, Makedonya ve daha sonra Fransa'dan Bogomil ve Kathar inançsal öyküleri ve söylencelerinden birkaçını vermek istiyoruz:

Nr.9: Ve Şeytan Kurdu Yarattı (Veles'den)

(*Tanrı ve Şeytan kardeştiler. Tanrı yabanıl hayvanları yarattığı zaman, Şeytan kurdu yarattı. Canlanır canlanmaz kurt kendi yaratıcısını parçalamak için atıldı. O ise denize dalarak kendisini kurtardı. -Msb. XII, 132'de yayınlanmış*)

Tanrı yabanıl hayvanları yarattığı sırada, şeytan kurdu yarattı. Tanrı ve şeytan kardeş idiler. Şeytan çamur aldı ve

ondan kurt yaptı, fakat ona can veremedi. Ağzından, kulaklarından ve burnundan ve kulaklarından üflediyse de onu canlandırmayı başaramadı. Ardından bir kurt yapmış olduğunu, ama hala canı olmadığını Tanrıya söyledi ve kendisinden, ona nasıl can vereceğini sordu. Tanrı ona şu yanıtı verdi:

"Kulağına üç kere, 'haydi kalk ve beni ye!' diye söyle. O zaman canlanacaktır." Şeytan, şeytanca hareket edip, "beni ye" demedi, ama "haydi kalk ve Tanrıyı ye!"dedi. Sonra kurdun canlanmadığını söylemek için yeniden Tanrının huzuruna çıktı. Tanrı ona, "eğer sana söylediğimi tekrar etmezsen, canlanma-yacaktır" deyince oradan ayrıldı. Bunun üzerine şeytan (çamurdan yaptığı) kurdu denize kadar sürükledi ve boğazına kadar denize girip, kurdun kulağına mırıldandı: "Kalk ve beni ye!" Tam üçüncü kez söylüyordu ki kurt canlandı, hızlı bir biçimde ayağa kalktı. Şeytan saklanmak için suya daldı ve bu durumdan kendini kurtardı. Eğer suyun içinde bacakları arasına düşmeseydi, kurt şeytanı parça parça edecekti.

Nr.10: Şeytan kurdu yaratıyor ve insanları Tanrı ile paylaşıyor (Veles'den)

Başlangıçta, Tanrı ve 12 melekten başka hiçbir şey yoktu. Tanrı, göğü, yeri ve suyu yaratınca, yeryüzünün dört bucağından alınmış topraktan insanı yaptı. İtaatsız bir melek, kendisi için dahi bir dünya yapmayı düşündü. Şeytan tarafından yaratılan insan kurda dönüştü ve kendi yaratıcısının bacağından bir parça kopardı. Tanrı ve şeytan dünyayı aralarında paylaştılar: yaşayan insanlar Tanrıya, ölüler şeytana düştü. Bölüşüm (senedi) bir taş üzerine yazıldı. Tanrı aldatılmıştı, zira ölüler giderek çoğalıyordu. Tanrı İsa'yı dünyaya getirdi ve onu, (Ürdün ırmağına) suya - bu suda İsa vaftiz edilmişti- atılmış olan taş üzerindeki antlaşmayı bozmak için gönderdi (Msb. XII, 164-165)

Nr. 11: Kurt yaratıcısı Şeytan'ın Bir Bacağını Yiyor (Ohrid'den)

Dünya Tanrı tarafından yaratıldığı sırada, şeytanın kendisi de bir yabanıl hayvan (kurt) yarattı. Kurt, canlanır canlanmaz, kaçan yaratıcısını parçalamak için saldırdı. Yakındaki ırmağa atlarken bacağını kopardı. Şeytan 'suyun içine giden', 'suyun altına dalan' ve 'tek bacaklı', 'topal' sıfatlarını buradan almaktadır.[157]

Nr.13: Adem'in Yemini (Prilep'den)

(*Adem, kendisini çift sürmeğe bırakması için Şeytan'la antlaşma yaptı*)

Adem ile Hava cennetten sürülünce, Adem yiyeceklerini sağlamak için toprağı sürmeğe koyuldu. Yeryüzünün sahibi olan şeytan, Adem'in toprağı işlemesine izin vermedi. Önce onun, dünyaya getirdikleri çocukların canlı olanları Ademe, ölülerin Şeytana ait olacağı üzerine bir senet imzalamaya razı olmasını istedi. Elini kendi kanına batırarak bir taş parçası üzerine bastırdı; bu senet oldu. Şeytan bunu bütün ölülerin içine atıldığı cehennem kazanının altına bıraktı. Sonra İsa cehenneme indi ve ebedi işkenceler içinde senedi kırdı.[158]

ÜÇÜNCÜ KISIM

Batı Bogomilleri: Katharlar ve Katharizm

Genellikle Batı Bogomilizmi ya da Ilımlı İkilemcilik olarak tanıtılan Katharizm ve Katharlar hakkında özetlenmiş bilgileri yine Mircea Eliade'da buluyoruz. O, 12. yüzyılın ilk yirmi yılından itibaren İtalya, Fransa ve Batı Almanya'da Bogomil misyonerlerinin varlığına işaret ediyor: Bunlar Orleans'da soyluları, aralarında kral Robert'in bir danışmanı ve kraliçenin günah çıkartıcısı olan rahipleri bile kendi inançlarına çevirmeyi başarmışlardır. İkilemci sapkınlığın özünü tanıtmakla başlamışlardı; Tanrı görünen dünyayı yaratmadı; madde temiz değildir; evlilik, vaftiz, şaraba batırılmış ekmek yeme töreni (l'eucharistie) ve günah çıkarma yararsız şeylerdir; Kutsal Ruh (Saint-Esprit), ellerini üst üste koyan müminin üzerine inerek onu temizler ve kutsar. Bu ilk misyoner sapkınları Kral ortaya çıkarttı ve yargılayarak tutuklattı, 28 Aralık 1022 tarihinde, odun yığınları üzerinde yakılan ilk Bogomilleri bunlar oldu. Fakat hareket önlenemedi, tam tersine genişlemeyi sürdürdü. Kathar (Grekçe *katharos*: temiz, arı, pak) Kilisesi 1163'e doğru önce İtalya'ya yerleşti, oradan Fransa'da Provence'a, Languedoc'a, Rhen bölgelerine ve Pyrenelere kadar misyonerler gönderdi. Yeni öğretinin propagandasını yapan bu kişiler, özellikle dokumacılardı. Provence (Provans) toplulukları dört piskoposluk bölgesine ayrılmıştı. Toulouse yakınlarında, 1167 yılında bir Konsül toplanmış olduğu görülüyor.

Bu fırsatı kullanan İstanbul Bogomil piskoposu, Orta Fransa ve Lombardiya gruplarını büyük çapta köktenci İkilemciliğe döndürmeyi başarmıştır. Ancak, Bogomilizm Batıya girerken, bölgesel başkaldırı geleneğinin bazı unsurlarını, inanç birliğini daha da sıkıntıya sokan birçok şeyleri

benimsemekten vazgeçmemiş ve birlikte getirmişlerdi; hemen belirtelim ki, Engizisyon tarafından açılmış davaların kayıtları sayesinde, Katharlıların törenleri ve kavramlarını Bogomillerinkinden daha iyi tanımaktayız. Katharlar ne cennete ve cehenneme ne de cennetle cehennem arasındaki ruhların toplanıp acı çektirildiği Purgatoire'a (Araf'a) inanıyorlardı. Satan/Şeytan'ın egemenlik alanı dünya idi; zaten onu (dünyayı), ruhları madde içinde hapsetmek için yaratmıştı. Şeytan, Eski Ahid'in tanrısı Yahvé (Yahova) ile eşleştirilmişti. İyi ve aydınlatıcı olan Gerçek Tanrı, bu dünyanın ötesinde bulunur. Kurtuluşun yolunu öğretmek için İsa'yı gönderen odur. Bir Saf Ruh (Pur Esprit) olan İsa'nın vücudu, sadece bir hayal ve görüntüden ibarettir. Buna karşılık, "bazı Katharlar İsa'nın tanrısallığını yadsıyor; bazıları törenlerinde Üçlemeyi (la Trinité) zikrediyorlar; bazıları da Tanrı ile Dünya arasında tanrısal öz içine sokulmuş olanların her birini, *éon*'lar (Cinler) dizisinin bütünlüğü içinde kabul ediyorlardı."[159]

Kathar Toplu Tapınmalarında Üç Aşama: *Servitium, Convenientia, Consolamentum*

Yaşama karşı duydukları kin, bazı gnostik (marifet) mezhepleri ve Manikheizmi çağrıştırdığı açıktır. Mircea Eliade'ın düşüncesine göre, Kathar ideali, çocuk sahibi olmayı reddetmek ve intiharın benimsenmesiyle insanlığın ortadan yok olmasıydı; zira Katharlar safahatı, evliliğe tercih ediyorlardı. Kathar inancına giriş töreni (*Convenientia*), ancak adayın uzun bir çıraklık döneminden (*Servitium*) sonra yapılırdı. *"Perfectus: Mükemmel, yani Kamil insan"* düzeyine yükselmesi olan Üçüncü büyük töreni/ayini (*Consolamentum),* eğer mürit arzu ediyorsa daha erken, ama yaşamının sonuna doğru, yani genel olarak ölümünden az önce uygulanırdı. Bu sırada çok şiddetli sınavlar-sınamalar uygulanırdı. *Consolamentum* bir müminin evinde, Kamillerin (*Perfectii*) en yaşlısının başkanlığında yapılırdı.

Birinci aşama *Servitium*, bir meclis toplantısında genel bir günahlarını itiraf etme ya da günah çıkarmadan ibaretti. Bu süre boyunca kâmillerin başkanı, bir İncil nüshasını önünde açık tutuyordu.[160]

> Euthymios Zigabenos, bize Bogomilizm'e giriş töreni ve tapınmaları hakkında şu kısa tanımlamayı vermektedir:
>
> "Biz Ortodoksların suyla yaptığımız Hristiyanlığa giriş ayinine(vaftiz, catéchuméne) onlar İohannes'in vaftizi diyorlar ve kendilerininkine İsa'nın uygulaması adını vermektedirler. Çünkü bunun Büyük Ruh tarafından yapıldığına inanıyorlar. İşte bunun için Ortodoksluktan Bogomilizm mezhebine girenler, her şeyden önce tövbe ve pişmanlık, ruhsal temizlik ve duaları artırmak için belli bir sürede anlaştıktan sonra ikince kez vaftiz yapmış olurlardı. Bunun için hemen o kişinin başı üzerine bir İohannes İncil'i koyarken, kendileri için Kutsal Ruhu yardıma çağırmakta ve Tanrı Babamızı (*Pater Noster*) zikretmekteydiler. Bu giriş (vaftiz) töreninin hemen ardından inanç değiştiren kişi bir süre için çok yoğun dinsel uygulamalar, çok sert bir yaşama ve en saf duaya ve tapınmaya kendini adamak zorundaydı. Bundan sonra, bütün bu verilen görevleri tamamlamış ve uygulamaları yerine getirmiş olduğunu duyurması için (eğitilmiş) aday toplantıya çağrılıyor ve oradaki

> kadınların ve erkeklerin tanıklığının ardından, onu asıl kabul törenine götürüyorlardı. O zaman, yüzü batıya dönük durdurulan talihsiz(!) adamın, zavallı başı üzerine yeniden İncil koyup, hazır bulunan kadın ve erkekler kirli elleriyle adama dokunarak, o küfür dolu resmi giriş-kabul şarkısını söylüyorlar. Bogomiller tüm Ortodoks Kilisesi tapınmalarını reddederek sadece '*Pater Noster*' duasını her keresinde en fazla on beş kez okumak üzere gündüz yedi, gece beş kez dizüstü oturarak tapınıyorlar."[161]

Mircea Eliade, Katharlar da *Servitium* adıyla tanınan bu törende görünüşte hiçbir sapkınlık belirtisi içermediği düşüncesinde. Çünkü " Düalizm'in günah itirafı yalnızca iki cümlenin zikredilmesiyle yapılıyordu: Onunla bedenin günahları hakkında konuşularak bir enerji sağlanıyordu ve şu anlamlı sözler belirleyiciydi: 'kir ve pislik içinde doğmuş beden için hiç merhamet duymamak, fakat onun içinde tutsak olan ruha acımak..." Runciman, (*Le Manicheizm médiéval*, s. 139) Daha sonra inanca kabul için, yani Katharlılaştırmanın gerçekleşmesi için, ayinsel olarak *Pater Noster* duasını alması gerekiyor. Aday, töreni yöneten Dede'nin[162] önünde secdeye kapanarak, ondan kendisini kutsamasını, günahkârlığından dolayı kendisi adına Tanrıya dua etmesini niyaz ediyordu. Buna karşı başkan, yani Dede, "Tanrı seni kutsasın, iyi bir Hristiyan yapsın ve sana iyi bir son bağışlasın!" diye isteğini yerine getiriyordu. Ancak Hristiyanlaştırma (catéchuméne) töreninin herhangi bir anında başkan, Roma kilisesini ve vaftiz sırasında alnının üzerinde iz bırakan Haç putu artık yadsımasını istiyordu.

Consolamentum alındıktan sonra yeniden günaha girmek, ayini geçersiz kılmaktaydı. Bu yüzden bazı *Perfectus*, yani Kamil olacak adaylara, açlıktan ölümle yüz yüze gelecek kadar istemli *endura* (sabır gösterme, dayanıklılık) uygulanıyordu. Bütün bu törenler, "Barış" adına, orada bulunanların hepsi ile karşılıklı öpüşmeyle[163] son buluyordu. Erkek ve kadın Kamiller, Katolik rahiplerinkinden daha üstün bir saygınlık sağlamış bulunuyorlardı. Onlar, öteki sıradan müminlerden daha dindar bir yaşam sürüyor ve yıl içinde uzun (süreli) üç oruç tutuyorlardı. Kathar kilisesi örgütü de pekiyi tanınmıyor. Her piskoposun, (yani Did'in) bir *filius maior* (büyük oğul) ve bir *filius minor* (küçük oğul) adlarıyla yardımcıları olduğu biliniyor; piskopos öldüğü zaman, *filius major* otomatik olarak onun yerine geçiyordu. Roma ayin düzenlemesiyle olan benzeyişleri bir parodi (gülünç gösteri) değildir; onların kökeni 5. yüzyıla inen eski Hristiyan kilisesi ayin düzenleme geleneğiyle açıklanabilirler.

Kathar propagandasının başarısını ve genelde yeteri kadar sık vuku bulan sapkın hareketler olan yarı askeri hareketleri daha iyi anlamak için, Roma kilisesi krizini ve kilise hiyerarşisinin zayıflamaya başlamasını hesaba katmak gerekir. Papa İnnocent I, Latran dördüncü Konsülini açarak, rahiplikle ilgili şevk ve çabadan yoksun, "halkı yönlendirmek ve Tanrı kelamını anlatmaktan aciz" , ruhsal eğitimsiz ve yalnızca "bedensel zevkleri" düşünen piskoposları çağırıyor. Diğer taraftan, rahipler sınıfının ahlaksızlığı ve (rahipliğin) parayla satılması, inananları giderek artan biçimde kiliseden uzaklaştırıyordu. Rahiplerin çoğu evleniyor ya da açık açık metres hayatı yaşıyorlar. Bazıları çocukları ve eşlerinin işletmeleri için tavernalar tutuyorlardı. Patronlarına hediyeler vermek zorunda olan rahipler, bütün dinsel hizmetler (evlilikler, vaftizler, hastalık ve ölümler için yapılan törenler gibi) için ek olarak vergiler bağlamışlardı. İncil'in (Latince ve Grekçeden konuşulmakta olan batı

dillerine) çevirisinin reddedilmesi (Doğu'da yapılmış olduğu gibi), bütün dinsel eğitimi olanaksız kılıyordu: Hristiyanlık sadece rahiplik ve keşişliğe geçmekle ulaşılabilen bir din olmuştu.

12. yüzyılın ilk on yılları içinde aziz Dominic (1170-1221) sapkınlığa karşı mücadele etme çabası gösteriyor, ama başarısız kalıyor. Onun ricası üzerine, İnnocent I, Vaazcı Kardeşler- Fréres Precheurs (misyoner) dinsel örgütünü kurmuştu. Fakat aynı Papa tarafından daha önce gönderilmiş elçilerin hepsi gibi Dominikenler de Kathar hareketinin gelişip yükselmesini durdurmakta hiçbir başarı gösteremediler. Bu arada 1204 yılında, Carcassonne'da, Kathar din bilimcileri ve Katolikler arasında halka açık bir tartışma oluyor. 1205 Ocak ayında, Orta Fransa'daki sapkınları ortadan kaldırmak için İnnocent I tarafından görevlendirilmiş olan Pierre de Castelmare, emrin geri almasını ve bir manastıra çekilmeyi istedi. Fakat Papa ona şu yanıtı verdi: "O zaman hareket tasarlanandan daha da yüksek bir biçimde düzenlenecektir..."

Sonuç olarak 1207 Kasım'ında, Papa İnnocent I, özellikle Bourgogne (Burgonya) dükü, Bar, Nevers, Champagne (Şampanya) ve Blois (Bluva) kontlarına haber salarak Albigeoslara karşı haçlı seferi ilan ediyor. Albigeos soylularının topraklarını, geri alıp kendilerine vereceği sözünü vererek onları ayartmıştı. Onun (Papa) tarafından, Fransa kralı da, Güneye doğru egemenliğini genişletme olasılığı nedeniyle çekilir. İlk savaş 1208'den 1209'a kadar sürdü, fakat yeniden başlamak ve uzun yıllar boyunca sürmek zorundaydı. Öyle ki, ancak 1330' a doğru Fransa'da Kathar kilisesinin varlığı sona erdi.

İkilemci "Albigeoslara karşı haçlı seferi" felaketi, pek çok nedenlerden dolayı anlamlıdır. Tarihin bir ironisi olarak bu, zaferle (bitmiş) tek haçlı seferidir. Politik, kültürel ve dinsel

sonuçları düşündürücüdür. Fransa krallığının birliği ve büyümesi, doğuya ve güneye ait uygarlıkların tamamıyla yıkılması bu seferin sonucudur. Aliénor'un eseri ve onun "*Cours d'Amour*"un (Aşk Dersleri), *troubadour*'ların (Orta Çağda Fransız ozanları) şiiri ve onların kadın övgüleriyle[164] birlikte imhası da... Savaş boyunca Toulouse'da kurulmuş olan Engizisyon mahkemesi, 12 yaşından büyük bütün kadınları ve 14 yaşından büyük bütün erkekleri, sapkın inançlarından dönmeye mecbur etti. Toulouse Synodu (dinsel meclisi) 1229'da, Latince yahut yerli dilde (en langue vernaculaire) İncil'e sahip olmayı yasakladı; hoş görülen kutsal metinler sadece, hepsi Latince olan "*Bakire'nin (Meryem'in) Mutluluk Kitabı ve Psautier*" gibi kısa ayin dualarından ibaretti. İtalya'ya göç etmiş az sayıda Albigeoslar, Engizisyon ajanları tarafından keşfedilerek yok edildiler, zira zamanla bu sonuncusu (Engizisyon), hemen hemen tüm orta ve batı Avrupa ülkelerine yerleşmeyi başardı. Bununla birlikte ilave etmeliyiz ki, sapkınlara karşı yapılan savaş, Kiliseyi acil reformlara teşvik etti ve Dominik en ve Framsiskenlerin misyoner etkinliğini cesaretlendirdi. Albigeosları mahveden durum, Roma Kilisesi tarihinin karanlık sayfalarından birini oluşturmaktadır. Fakat Katolik tepkisi haklı çıkarıldı. Yaşama ve bedene (örneğin evlilik yasağı, yeniden dirilme-kıyameti inkâr vb.) karşı nefret ve mutlak ikilemciliğiyle Katharizmi, Hristiyanlık ve Eski Atik geleneği inancından ayırıyordu. Gerçekte Albigeoslar, doğu kökeni ve yapısıyla *sui generis* (kendilerine özgü) bir inancın mensuplarıydı.

Kathar misyonerlerinin eşsiz başarısı, doğulu dinsel inançların ve düşüncelerin soylular, zanaatkârlar ve rahipler sınıfı arasına olduğu kadar kırsal alana dahi, ilk kitlesel girişi sunuyordu. Benzer bir olgu olarak, bu karşıt dinsel inanç ve düşüncelerin Doğu'dan çıkışının bininci yılında, Marksizm-Leninizm, Batı Avrupa'nın hemen her tarafında özellikle

heyecanla kabulüne tanıklık yapmak için 20. yüzyılı beklemek gerekiyordu.[165]

Batı Bogomilleri Kathar'larda Kurt Folkloru

Kurt, Batı ve İtalyan Katarları tarafından da tam anlamıyla şeytanın yabanıl hayvanı olarak düşünüldü. İkilemci sapkınlar, engizisyon yargıçlarına kurt (zalim kurtlar, şeytanın yaratığı kurtlar, kuzu postuna girmiş kurtlar vb.) Engizitörler adını vermişlerdi. Batı Bogomillerinden kurdu anlatan bazı yazılı ve sözlü anlatıları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. Bogomilizme göre, Şeytan bir adama yaratmak ister, ancak *sadece bir kurt yapmayı başarır*. Batı Bogomilleri için, kurt Şeytan tarafından yaratılan ilk hayvandır: o bir çeşit tamamlanmamış/eksik insandır. Bunun için, birçok hallerde, kendi "kurt yöneticilerine" boyun eğer.

2. Bogomillere göre Şeytan, ancak gerçek Tanrının yardımıyla kurda can verebildi. Batı Katarizm'inde zayıf da olsa aynı düşünce vardır: Tanrı kurda bir çeşit ruh verdi. Böylece o eğer kulağına konuşulursa (*Tanrı onu yaratırken yaptığı gibi*), insanın istemini anlamaya muktedir olabilir.

3. Kurt, babası Şeytan'a karşı başkaldırır ve onun bir bacağını parçalar. O zamandan beri Şeytan topallamaktadır (Bogomilizm'de). Fakat Languedoc Katharlarında (Albigeoslarda) ise, Şeytan topallamak-ta, çünkü bir köpek tarafından ısırılmıştır. Yani,

Şeytana karşı başkaldıran kurtlar değil köpeklerdir ve böylece Tanrının hizmetine geçmişlerdir.

4. Bogomil geleneğine göre, aslında köpekler var olmadan önce, çobanlar kurtları besliyorlardı. Batı ve İtalyan folklorunda (örneğin, Aziz François d'Assise tarafından okşanan ve köyün sakinlerinin beslediği kurt öyküsü ünlüdür) bu inancın izleri bulunuyor. Öyle ki Languedoc'da kurt, çobanlardan bir koyun, bir tay, bir dana istemekteymiş. Ancak onlar, herzaman bir aldatmayla ve onu uzaklaştıracak birkaç (hile) oyunu oynayarak işi bitiriyorlardı.

5. Kurt, gerçek Tanrının ona vermek istediğinden daha fazla koyun almakta iddiasında bulundu. Bunun üzerine Tanrı eldivenlerini çıkartıp, onları kurdun arkasına fırlatınca, kurtları kovalayan köpeklere dönüştüler (Bogomilizm). - Languedoc'lular, "kurt kötüdür diyorlardı: O Şeytan tarafından yaratıldı, Ama köpek iyidir, çünkü o Tanrı tarafından yaratıldı (Ilımlı Batı İkilemciliği)". Bir güncel çeşitlemede "tam tersine, Şeytana karşı başkaldırdığı için kurt, köpeğe dönüştü" deniliyor.

6. Kurdun sağrısı zayıf, karnı büyüktür. Çünkü Tanrı onun sırtına flütü ile vurmuş ve orada bir haç çizilmişti. Öyleyse Kurt, Bogomiller için *ikilemci inancın kozmik bir özetidir*. Languedoc'ta da, kurdun

sağrısı zayıf ve önkolu güçlüdür, denilmekte...

7. Kurt yaşamı güçleştirmekle suçlanır. Eğer et bulursa, ondan bir defada kocaman bir parça koparıp, yer. Fakat tam kırk gün boyunca yemeden de yaşayabilir; o zaman midesini bir tabaka kâğıt yahut bir parça çürümüş kabukla doldurur. Batı folklorunda: Kurt hiçbir şey yemeksizin bir ay durabilir. Otuz gün boyunca bir parça yosun (köpük) ya da toprak yiyerek durur. Kurt kendisine bir parça ekmek veren birine asla kötülük yapmaz.[166]

Anadolu tarihinin en büyük toplumsal ayaklanması olan Babai başkaldırısının başlangıcı, Baba Resul'un köylü kılığında görünüm alanına çıkmış Tanrının oğlunu, onu kapıp kaçıran kurdun elinden kurtarması söylencisidir.[167]

Katharlar ve Katharizm hakkında Son Birkaç Söz Daha

"BBC Books" dizisinden 1995 yılında çıkmış Chistopher Frayling'in, "*Strange Landscape, A Journey Throuhg The Middle Ages*", adlı kitabında rastladığımız Katharlara ilişkin bazı ilginç ve özgün bilgileri de aktarmak yararlı olacağı kanısındayız. Çünkü bunlar 12 ve 13. yy, iki Katolik rahibinin – biraz abartılı ve düşmanca da olsa- tanıklıklarıdır:

"...Fransa'nın güneybatısında diğer gruplardan daha fazla olan 'Saf-temiz insanlar' anlamındaki Katharlar, Roma Katolik kilisesinin büyük varlığına ve otoritesine meydan okuyorlardı.

> Katharların kalbi Languedoc'du ki burası Occitan bölgesiydi ve Ortaçağ Oc - '*oui*'(evet) anlamına gelen '*oc*' sözcüğünden- dili kullanılıyordu. Kathar inancının merkezi Albi kasaba olduktan sonra Albigensiler (Albigeoslar) ismini aldılar... Katolik rahip Bernard de Clairvaux, 1145 yılında bölgede bir vaaz gezisi sırasında şunları yazıyordu:
>
> 'Kathar inananlarının toplantıları, kiliseleri boş bıraktı, müminler rahiplerden yoksun kaldı. Geriye kalanların tümü birkaç İsa'sız Hıristiyan'dan ibaret. Kutsal kilise ayinleri küfür sayılıp, saldırıya uğradı ve Kilise bayramları artık kutlanmıyor. İnsanlar yine üstlerinde taşıdıkları günahlarıyla ölüyorlar. Çocuklarını vaftiz etmeyi reddeden bu insanlar, Hristiyanca yaşamaktan kendilerini çekiyorlar..."[168]

1213 yılı onlara karşı Haçlı seferine katılan bir keşişin Katharları tanımlaması:

> "Burada bir diğer saçmalık daha vardır: Kathar sapkınlardan biri ölürken onlara üç yüz sous (birim para) bıraktı ve oğluna bu miktarı yoldaşlarına bağışlamasını vasiyet etti. Fakat babanın ölümü üzerine onlar oğula mirası sordukları zaman o, 'lütfen önce siz bana söyleyiniz dedi; babam şimdi nasıl ve ne durumdadır?' Miras bırakılan sapkınlar, 'O artık kurtuluşa erdi ve yukarıdaki Büyük Ruh'la birleşti' dediler. Oğlan

gülümseyerek şu karşılıkta bulundu: 'Öyleyse Tanrıya ve sizlere şükürler olsun bu güvence için. Zaten babam, fazladan sadaka duasına gereksinim duymayacak kadar da onurludur. Sizlerin de çok nazik ve anlayışlı olduğunuzu biliyorum; babamı bu onurdan yoksun bırakmayacak ve eminim ki benden de para almayacaksınız..."

"Ayrıca ben, bu sapkınların (Katharların), belden aşağı günah işlemeyen kimsenin barış ve sükûnete ermiş olması gerektiği düşüncesine inanmıyorum. Onlar kiliselere aziz resimleri koymaya putperestlik dediler; kilise çanlarının ise şeytanların davulları olduğu üzerinde ısrar ediyorlar; yine iddia etmektedirler ki, bir kimse annesi veya kız kardeşiyle yatıyor olmakla, bir başka kadınla yatmaktan daha ağır bir günah islemiş sayılmazlar.[169] En aşırı sapkın çılgınlıklar arasında (sayılan), onların, eğer Kamilliğe ulaşmış olanlarından bir kimse (örneğin, çok küçük bir et, yumurta ve peynir parçası ya da onlara yasak edilmiş herhangi bir yiyeceği yiyerek) bir ölümlü günahı işlemek zorunda kalmışsa, onun (bu Kamil kişi) tesellisine bağlananların tamamının Kutsal Ruhu kaybettiklerine inanmaları ve yeniden onları dinsel-teselliye (*consolamentum*) ulaştıracak bir başkasını bulmaları zorunluğuydu.[170] Çünkü onlar, kendilerini dinsel-

tesellide buluşturan birinin günahı yüzünden, cennetten yoksun kalacaklarını söylüyorlardı."[171]

Sonuç ve Değerlendirme

Anadolu'nun güneyinde, doğu ve güneydoğusundaki Fırat ve Dicle havzasında doğarak, serpilip gelişen Hristiyan heterodok-sizmi, 3. yüzyılda Manikheizm ikilemciliğini özümsedikten sonra Hristiyanlık dinine yeni yorum ve anlayış getirmiştir. Ortodoks Hristiyanlığın Tanrı-peygamber anlayışı, tapınma ritüellerini kiliselerini reddedip sadeleştirirken; içsel temizlikle ruhsal yüceliği elde ederek İnsan-ı Kamil mertebesinde Tanrı dostu olmak; nesnenin kötülüklerinden ruhu arındırdıktan sonra kendi özü olan yaratıcısı iyi Tanrı ile birleşerek sonsuzluğa ulaşmak gibi zorlu bir inanç ve düşünce yöntemleri geliştirmişler. Sonsuzluğa ya da ölümsüzlüğe ulaşma mutluluğuna odaklanma, ölümün ve öte dünyanın (Cennet, cehennem, Kıyamet) yokluğuna inandırmış, korkuları yok etmiştir; çünkü madde olan bedenin ölümü gerçek kurtuluş, yani ölümsüzlük kazandırıyor. O zaman ateşe atılmak, suda boğulmak, kılıçla doğranmak veya okla delik deşik edilmek onlara korku, dehşet ve ürküntü vermiyor; böylece savaşçı topluluklar ortaya çıkmış oluyor. Bu kez Şeytan'a ve onun yarattığı dünyadaki tüm kötülüklere karşı mücadele inancı; ülkeler kentler sahibi kralları, daha sonraları büyük araziler ve serflere sahip feodalları ve onların zulmünü ortadan kaldırmaya dönüşüyor. Egemenler karşılarında yenilmeleri, ancak toptan ortadan kaldırılmalarıyla olası, zorlu savaşçı güçler buluyorlar. Oysa onlar bireysel olarak, varlığı-serveti önemsemeyen, çok sade yaşantıları içerisinde kazandıklarını ortaklaşa yiyen barışçıl insanlardı; eza ve cefaları kendi nefislerine karşıydı...

Araştırmamızı aşağıdaki biçimde özet bir değerlendirmeyle sonlandırmak yerinde olacaktır:

1. Hristiyan heterodoksizmi/sapkınlığı olarak adlandırılan Paulikienizm, Bogomilizm ve Katharizm, çok az değişiklik ve farklılaşmalarla birbirlerini izleyen aynı İkilemci (Dualist) inancın biçimlenmeleri, yani Neo-manikheizm dir.

2. Paulikinizmin kurucusu olarak 3. ve 7. yüzyıllarda yaşamış iki ayrı Samsat'lı Paulos olarak kabul edilir.

3. Bu İkilemci inanç sistemlerinde ruhsal âlemi, göksel evreni ve melekleri yaratan iyi Tanrı; yeryüzünü, maddeyi, insanları ve hayvanları yaratan ise Satanel, Satan, Samail vb. adlarla anılan Şeytan'dır. Şeytan meleklerin başı, Tanrının oğlu ya da kardeşi olarak gösterilir. Tanrı ile kendisini bir tutmak isteğinden ötürü 'meleklerle yaptığı savaşta yenilerek' göklerden kovulmuştur. Bu baş Melek Mikailin yönettiği göksel savaşın, İmam Bakır (ö.734/5) ve Cafer (ö.765) çevresinden olasılıkla Abul Hattab yandaşları tarafından yazılmış ve Aleviliğin ilk yazılı kaynaklarından *Ummu'l Kitab*'ta genişçe yansıtılmış görülmektedir.

4. İsa Tanrının oğlu değil, onun kalbinden çıkmış ve büyük melek Mikail'e emanet edilerek yeryüzüne gönderilmiş Söz (*Kelam -Logos*)'dür. Yeryüzünde insan görünüşüne bürünen İsa, Şeytan ile savaşarak insanları kurtarmıştır.

5. Kendilerini gerçek Hristiyan gören İkilemciler, Ortodoksların Kutsal Ruh-İsa-Meryem üçlü inancını, Kiliselerini, Haç putu ve Aziz ikonlarını (tasvirleri) reddederler.

6. Onlara göre insan ruhu Tanrının soluğu ve ondan bir parçadır. Madde olan bedenin ölmesiyle Ruh özgür kalır ve Tanrı ile birleşerek sonsuz kurtuluşa ulaşır.

8. Neo-Manikheizm'de kilise örgütü ve rahipler yoktur. Toplu tapınmaları, inançsal törenleri sıradan bir müminin evinde ya da bu toplantılar için hazırlanmış sade ve geniş avluda yapılırdı.

9. İncelediğimiz İkilemci inanç topluluklarında birbirinden kopmayan üç toplumsal tabaka -sınıf değil- vardır: Birincisi, yaşamlarını tapınma ve zikirle geçiren, her türlü bedensel zevklerden kendini arındırıp nefsini ıslah etmiş; madde ile ilgisini sıfır denecek düzeye indirmiş *Perfectii* (Kamil insanlar, mükemmeller). Bunların sayıları fazla değildir; bunlar topluluğu konuşmaları-vaazlarıyla eğiten, yerleşim birimlerinde belirli sayılarda gruplara inançsal önderlik eden kişiler der. Kesinlikle et ve hayvan ürünleri yemez ve evlenmezler. Hiçbir canlıyı incitmezler. Başlığıyla başlarını ve zayıflıktan incelmiş yüzlerini kapatan siyah uzun siyah pelerinleri sırtlarında sürekli zikir yaparak dolaşırlar, kendilerini gizlemezler. Duvar diplerinde, dört yol ağzında, bazen yıkıntılar arasında tapınırlar, yatarlar. Bu kişilerin bakımını kendisine bağlı müritleri yapar. Kamillerin önünde diz çökerek dua ederler; çünkü onların aracılığıyla dualarının, dileklerinin Tanrıya ulaştığına inanırlar. Bogomilizmde *Perfectus*'lara (Kamillere) "dede, büyükbaba" anlamına gelen "*Did*", adı verilmekteydi; Bulgar Bogomilleri ise "*Djado*" demekteydiler. Hem inançsal işlev hem de sözcük anlamı göz önünde tutulduğunda ve bir de fonetik yakınlığına bakılırsa, Alevi toplulukların inanç önderleri "Dede"nin bu sözcükten gelmiş olduğu düşünülebilir. Ancak bunun için "*did*" sözcüğünün, en geç 11. yüzyıldan önce Balkanlarda görülmüş olması gerekiyor. Yoksa bunun tersi söz konusu olabilir. *Did* yahut *Djado*'ların Strainiks ya da *Starsi sin* (=*filius maior*/büyük oğul-ağabey) ve *filius minor* /küçük kardeş adlarını taşıyan yardımcıları vardı. Kamil ya da mükemmel Bogomiller, gündüz yedi, gece beş kere duaya otururlar; yalnız kendileri için değil, cemaati için dua

ederlerdi. Kadın *Did*'ler, ya da *Perfectae*, yani Kamil kadınlar da vardı aynı inançsal hizmetleri yerine getiren.

İkinci toplumsal tabaka büyük çoğunluğu oluşturan sıradan inananlar, yani Paulikien, Bogomil ve Kathar inançlı nüfus. Bunlara kesinlikle evlilik yasağı yoktur; tek eşli ve çoğunlukla iki çocuk sahibidirler. Bireyler topluma bir kötülük getirmeyecek, zarar vermeyecek kadar varlık sahibi olabilirler. Üzerlerinde yaşadıkları ve işledikleri toprakların ortaklaşa sahibi ve herkes birbirine eşittir; kimsenin kimseye üstünlüğü yoktur. Sıradan İkilemci inanç mensubu insanlar, çevresi surlarla çevrili kent ve kasabalarını korumaktan sorumluydular. Çoğunluğu savaşçı olmakla birlikte, sadece inançları ve yaşadıkları toprakları, yerleşim birimlerini savunmak için savaşmaktaydılar. Ölüm ve öte dünyaya inanmadıkları için korku bilmiyorlardı. Toplumları dışında bulundukları zaman, kendilerini güvende duymadıkları zaman inançlarını gizler, bir Ortodoks gibi Kiliseye gitmekten çekinmezler. Onların tüm biçimsel tapınmalarını boş ve anlamsız buldukları için sadece taklit ederek takiye yaparlardı. Ayrıca birey olarak çok bilgili ve çabuk uyum sağlayan kişilikler olarak tanınıyorlardı. Üçüncü toplumsal tabaka askeri yöneticilerdi. Büyük (olasılıkla) askeri yöneticiyi aralarından seçiyorlardı. Did'ler bu yöneticiye öğütlerde bulunarak yardımcı oluyor; ayrıca onların *synekdemoi, notarioi* adlarını taşıyan yardımcı "yol arkadaşları ve hesap ve yazışmalarla uğraşan görevlileri" vardı. Yöneticilerin dışsal görünüşleriyle sıradan inananların aralarında hiç fark yoktu.

10. Bu İkilemci inanç topluluklarının tapınma törenlerinin bütün ayrıntıları bilinmiyor. Özellikle Katharlardan gelen bilgilere göre, topluluğun mensubu olmak için iki aşama ve Kamil olmayı denemek için de bir üçüncü aşama daha vardır: 1) *Servitium* (kölece bağlılık, hizmet etme), adayı uzun süren zor sınavlar ve eğitimden geçirerek

günahlarından arındırma, hazırlık dönemi, 2) Convenientia (İkrar verme, antlaşma yapma, uygun görme), bir Did başkanlığında ve kadın erkek yetişkin müritlerin tanıklığında inanca kabul törenidir. Adayın gerek Ortodoks iken ve gerekse uzun hazırlık dönemindeki kusur ve kabahatlerinin, günahlarının itirafı, yargılama Did'in ve cemaatin önünde yapılır; tıpkı Alevi-Bektaşi Görgü cemlerindeki İkrar verme ve Dar'a durma benzeri. 3) Consolamentum (Teselli etme, avutma), yani İnsan-ı Kamil, *Perfectus* olmayı deneme aşaması. Bu, sıradan inananlar için, tek tek kişinin en olgun yaşa ulaştığında, çoğu kez ölüme yakınlaştığında ve hatta ölüm anında yapılan inançsal törenlerdir. İsteğe mi bağlı yoksa zorunluluk mu, kesin bilinmemekle birlikte, çok zorlu bir ayinle ilgili olarak görülür. Kişinin yaşam boyu yaptıklarının ortaya dökülmesi ve pişmanlıklarıyla ruhunun arınması bakımından uzunca süren bir teselli törenidir ve beden toprağa karıştığında, temiz bir ruhla Tanrı ile birleşme, ona ulaşma tesellisidir.[172] Bu töreninin çoğunlukla sonu ölümdür. Pek az da olsa hayatta kalanlar Kamiller arasına katılır ve ömrünün geri kalan kısmını tüm ailesi ve yakınlarını terk ederek onlar gibi yaşamayı ve inançsal görevlerini yerine getirmeyi, topluluğuna önderlik-öğretmenlik yapmayı sürdürür. Eğer bu aşamada yasak ya da günah sayılan iş yaparsa, müritleri ondan ayrılıp bir Kamil Bogomil, yani Did seçerler; tıpkı Alevilerde 'düşkün' sayılan Dede'yi taliplerinin terk edip başka birine talip olması gibi.

11. On birinci yüzyılın ortalarından itibaren Trakya, Marmara ve Doğu Akdeniz bölgelerinde yaşayan Bogomil İkilemcilerine Grekçe Fundaites, yani "*Torbacı*", 14. yüzyıldan sonra aynı bölgeler, Makedonya ve Selanik çevresi Bogomillerine "Sepet (kutu) örücüler" (Kutugeri) ve "Torbesi =*Torbacı*" Türkçe adları taşımaları da, bugün Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yerleşik ya da göçebe halinde "Torbacı, Sepetçi, Elekçi, Kalburcu vb." adlar taşıyan "Abdal" gruplarını çağrıştırmaktadır. Burada ipuçlarını verdiğimiz bu

konunun, Abdallar üzerinde araştırma yapanların ilgileneceklerini umuyoruz.

Önemli bulduğumuz için aşağıya aldığımız kısa bir alıntıyla çalışmamızı sonlandırmak istiyoruz. Bu, Yuri Stoyanov'un "*The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*" kitabının ikinci versiyonu "*The Hidden Tradition in Europe: The Secret History Medieval Christian Heresy*" çalışması üzerinde bir eleştirel tanıtım yazısından kısa bir bölümdür. Georg-August-Gottingen Üniversitesi'nden Dorothea Weltecke, şunları söylemektedir:

> "Londra'daki Warburg Enstitüsü'nün yayınladığı bu yeni versiyonda Stoyanov, gerçekten küresel bir perspektifle çalışmasını sunuyor. Altı bölüm içerisinde ön Mısır hanedanından itibaren evrenbilim düşüncesini renkli dünyasını yoğun biçimde ve kat kat vermektedir..."

"...Karşılaştırmalı çalışmanın ilk sonucu, bir yanda eski dinlerin ve diğer yanda heresy (sapkınlık) adı verilenlerin, (a) Yaratılış ve yaşam, (b) beden ve ruh, (c) özgür irade üzerinde asıl olarak farklı görüşlerinin olması gerekirliliğiydi. Daha sonra, çift yanlı kavramlar, yaşamın, bedenin ve özgür irade kavramlarını çevirir, altüst eder. Kültürlerarası bir bellek olarak sunmak istediğim bazı şeyleri görünüşte biçimlendiren nedenlerin yaratıcı bir yorumu gibi, niçin bunu oluşturduğunu öğrenmekten doğrusu mutlu olurdum. Oysa bir yanda ikilemci evrensel yaratılış varsayımları, diğer yanda ruh ve beden ikilemci ilişkisi tek ve aynı şey değildir; bütün bunlar yaşamsaldır, canlıdır!"

> "Stoyanov tarafından 'klasik Zerdüştlük, hem dualist hem de daha sonraki heretic gelişmelerin karşıtı ortodoks etiketlidir' diye tanımlandıkları gibi, 'ortodoks' ya da 'monistik'dinlerin karşıtı anlayışından dolayı yaşamsaldır... Aynı zamanda Stoyanov için dualizm, "unde malum?" (kötülük nereden?) sorusuna iki dinsel yanıttan biridir ki, bizce bu büyük bir yanlıştır... Eski ve Ortaçağın bütün bu ikilemci dinsel akımları, dinsel, ruhsal ve kültürel pek çok yaratıcı dalgalar oluşturdular; çağdaş din, kültür ve felsefede, sonsuz temaların pek çoğunu onlara borçludur..."

KAYNAKÇA

ABBOTT Nabia, *Aisha the Beloved of Muhammed*, London: Saqi Books, 1939

AL-THAALIBI, İsmail, *Lata'if al-Maarif/The Book of Curious and Entertaining Information*, ed.

C.E.Bosworth, Edinburgh University Press, 1968

AMEER Ali Syed, *The Spirit of Islam*, Methuen (Orijinal baskı London, 1922), 1965

ANNA KOMNENA, *The Alexiad of Anna Komnena*, İng.Çev. E.R.A. Sewter, Penguin Classics: London-1979

ANGELOV Dimitar, *Le Bogomilisme en Bulgarie*, Sofia, 1969; Heresis N19: *www.genocites.com/bogomil/1bg/Dangelov*

ARCHER John Clark, *Mystical Elements in Muhammed*, New Haven: Yale University Press, 1924

AYINTABİ MEHMET EFENDİ*, Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsir-i TİBYAN*, Yayinlayan: Selahaddin Sağlam, Baskıya hazırlayan: Ayhan Yalçın, İstanbul: Saadet Yayınevi,1985

ANDREA Tor, *Muhammad: The Man and His Faith*, New York: Harper, 1960

BREHIER Louis, *La Civilisation Byzantine*, Editions Albin Michel: Paris, 1970

BORST Arno, *Les Cathares*, Payot: Paris, 1978

DUSSAUD, R., *Hitoire et Religion des Nosairis*, Paris, 1900

DUCELLIER Alain, *Byzance et le Monde Orthodoxe*, Arman Colin Edit.: Paris,1986

DAFTARY Farhad, *The Ismailis, Their history and doctrines, Cambridge University Press, London- 1990*

EL KULAYNİ, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak, Arapçadan çev., Vahdeddin İnce, *Usul-ü Kafi*, Cilt I, İstanbul, 2002

ELIADE Mirca, *Histoire des Croyances et des idées religieuses/I, De Mohamet a l'age des Réformes*, Paris, 1983

ENGINEER, Asghar Ali, *The Origin and Development of Islam*, Bombay: Orient Longman Ltd., 1980

ESİN Emel, *Turcica* XVII, 1985

EUSEBIUS, İng.Çev. G.A. Williamson, *The History of Church from Christ to Constantine*, Penguin Books:; London, 1984

EUTHYMIOS ZIGABENOS, *Adversus Bogomilos,* Patria Graecorum CXXX.

FRAYLING Chistopher, *Strange Landscape, A Journey Throuhg The Middle Ages*, BBC Books: London,1995

FREYE Richard N., '*On The History of Bukhara by Narshaki* ',

FRIELING Rudolf, *Christianity and Islam, Edinburgh*, 1978

GIBB H.A.R., *Arabic Literature*, 2.baskı, Oxford University Pres, London, 1974

GLUBB John Bagor (Glubb Pasha), *The Life and Times of Muhammed*, 1979,

GOLDZIHER Ignaz, *Muslim Studies*, (ed. S.M. Stern) 2 volms, London, 1971

GÖLPINARLI Abdülbaki, *Mevlana Celaleddin*, İstanbul,1985

GRUNEBAUM Gustav von, *Medieval Islam*, Chicago University Press, 1961

GREGOIRE H., *Pour l'Histoire des Eglises Pauliciens*, Misc. J. II; Les *Sources de l'Histoire des Pauliciens*, B. A. B. L. XXII, 1936

GUILLAM Alfred, *Islam*, Rev. edn. Harmondsworth: Penguin, 1983

GUILLIAMJean-Patrick et ses collaborateurs, *Le Livre de l'Echelle de Mohamet*, Paris-1991

HACI BEKTAŞ VELİ, *Makalat*, Haz. Sefer Aytekin, İstanbul, 1954

HESSELING, *Essai sur la civilisation Byzantine, IV*, 518;

HINNELLS John R., *A Handbook of Living Religions*, Penguin Books in England, 1991

HODGSON Marshall G.S., *"Translation of the HAFT BAB-I BABA SAYYID-NA and Commentary Thereon", The Order of Assassins*, 1955

HOURANI Albert, *A History of the Arab Peoples*, London: Faber, 1991

HUGHES Thomas Patrick, *A Dictionary of Islam*, New Delhi: Cosmo Publications, 1977

IVANOV Jordon, Bulgarca'dan Fransızca'ya çev. Monette Ribeyrol, *Livres et Legendes Bogomiles (Aux Sources du*

Catharisme), Paris, 1976

İVANOW Wilademir, *"Notes sur l'Ummu'l -Kitab des Ismaeliens de l'Asie Centrale"*, REI-Revue des Etudes Islamiques 6, 1932,

KARAALİOĞLU S. Kemal, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul-1980

KAYGUSUZ İsmail, *Görmediğim Tanrıya Tapmam, Alevilik-Kızılbaşlık ve Materyalizm,* İstanbul-1996

KAYGUSUZ İsmail, *Alevilik İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi ve Ululları I,* Alev Yayınları, İstanbul-1995

KAYGUSUZ, İsmail, *Görmediğim Tanrıya Tapmam,* İstanbul: Alev Yayınlar, 1996

KAYGUSUZ İsmail, "*Dünya Mülkü Halkındır" dedi BABA RESUL*, Alev Yayınları, İstanbul, 2001

KAYGUSUZ İsmail, *İslam İmparatorlukları Tarihinde İktidar Mücadeleleri ve ALEVİLİĞİN DOĞUŞU*, Su yayınları, İstanbul, 2005

KERVAN DERGİSİ 1998, Sayı: 67-68

KUR'AN-I KERİM ve Türkçe Açıklamalı Meali, Hazrlayan: 6 Kişilik Heyet, Hadimü'l-Harameyyni'ş-şerifeyn Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu, Suudi Arabistan Krallığı, Medine-i Münevvere, 1412/1992

LALANİ R. Arzina, *Early Shi'i Thought, The Theachings of Imam Muhammad al-Baqir*, London.2000

LYALL Charles James, *Translation of Ancient Arabic Poetry*, London: Williams and Norgate, 1930

MARQUET Yves, *La philosophie Des Ikhwan Al-Safa*, Etude et Document, Alger, 1973

MASSON M.E., *Axsengeran*, Taşkent-1953

MATT Daniel Chanan, Zohar, *The Book of Enlightenment*, London, 1983

MELIKOFF İréne, *La Geste de Melik Danişmend*, Paris,1960

MELİKOFF Iréne, "*Le Problem Kızılbaş*" (Turcica VI, 1975

MILLET G., *La religion orthodoxe et le hérésies chez les Yougoslaves,* R.H.R., 1917

MOMEN, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam*, Yale University Pres, 1985

MUİR Sir William, *The Life of Muhammed, from Original Sources*, Rev. edt. Edinburgh: John Grant- Orig.pub.1858-61-, 1912

NASER-E KHOSRAW's Book of Travels (Safarnama), Farsçadan İngilizceye çev. W.M.Thackstone, Jr., State Univ. of New York, 1986

NİKEPHOROS, Pantriarkhos (806-815), *Breviarium*, ed. De Boor, Leibzig, 1886

NORWICH Jhon Iulius, *A Short History Byzantium*, Penguin Books: London, 1998

OBOLİNSKY, *The Bogomiles*, Cambridge, 1948

OSTROGORSKY Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çeviren: Fikrat Işıltan, TTK: Ankara, 1981

ÖGEL Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* 3.baskı, Ankara–1988,

ÖZKIRIMLI Atilla., *Alevilik-Bektaşilik ve Edebiyatı*, İstanbul-1985

PIEREE DE SICILE, , *Histoire des Manichéens, appelés aussi Pauliciens(Fr.)*, P.G. 140

PETER DE VAUX-CERNAY, *Hystoria Albigensis*-1213

RAHMAN Fazlur, *Islam*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1966

RODINSON Maxime, *Muhammed*, İng. Çev. Anne Carter, London: Penguin, 1976

RUNCIMAN St., *Le Manichéisme medieval*, Paris, 1934

RUTHVEN Malise, *Islam in the World*, Harmondsworth: Penguin, 1984

SABKAREV K.A., Sbornik ot narodni Starini, Plovdiv-1885

SALE, George, trans. *The Koran: With a Preliminary Discourse and Explanatory Notes*, London, 1886

SHAHRISTANI, Kitab al-Milal- Fr. çev. Jean Claud Vadet, Les Dissidences de l'Islam, Paris, 1984

SIMON DE SAINT QUENTIN, *Histoire Tartares*, Editions Jean Richard: Paris, 1965

STOYANOV Yuri, *The Hidden Tradition in Europe: The Secret History Medieval Christian Heresy*, London, 1994)

SWEETMAN J. Windrew, *Islam ve Christian Theology*, Birmingham: Selly Oak, 1985,

TARHANLI İştar B., *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet, Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*, İst.1993

YAKUT, *Mudjam al Buldan* I, Beyrout–1376/1957,

THEOPHANES, Le Confesseur, *Chronographia*, 2.Vol., ed. De Boor, Leibzig, 1885

THE HOLY QUR-AN, English Translation of the Meanings and Commentary, The Custodian of the Two Holy Mosques King Fahd Complex For The Printing of The Holy Quran, The Kingdom of Saudi Arabia, al-Madinah Al-Munawarah, 1413/1993

TISDALL William St.Clair, *The Origina Sources of the Qur'an*, London:SPCK, 1911

TOGAN Z.V., *İbn Fadlans Reisebericht*, Leipzig-1939, XXIV

TORREY Charles Cutler, *The Jewish Foundations of Islam*, 2nd edn. New York: Ktav, 1967

TÜRKDOĞAN, Orhan Prof.Dr., *Alevi-Bektaşi Kimliği*, İstanbul, 1996

WALKER Benjamin, *Foundations of Islam, the Making a World Faith, Great Britain*, 1998

WATT Montgomary, *The Faith and Practice of Al-Ghazali*, Oneworld: Oxford Reprinted, 2000

WENSINCK A . J., *SEI (Shorter Encyclopeia of Islam)*, ed. H.A.R. Gibb and J.H.Kramers, Leiden-Brill, 1974

WIDENGREEN G., "Manicheisme and Its Iranian Background", *The Cambridge History of Iran Vol 3(2)*, Cambridge University Press, 1983

WATT, W. Montgomery, *Bell's Introduction to the Qu'ran*, Edinburgh University Press, 1970

WİDENGREEN, G., "Manicheisme and Its Iranian Background", *The Cambridge History of Iran Vol 3(2)*, Cambridge University Press, 1983

www.davoodi.bohras.com

www.genocites.com/bogomil/1bg/Dangelov

www.ismaili.net

[1] Ameer Ali, Syed, *The Spirit of Islam*, Methuen (Orijinal baskı London, 1922), 1965, s. 186

[2] Grunebaum, Gustav von, *Medieval Islam*, Chicago University Press, 1961, s.152

[3] Benjamin Walker, *Foundations of Islam, the Making of a World Faith*, London: Peter Owen Publishers, 1998, s. 170

[4] *Alevi-Bektaşi Kimliği*, İstanbul, 1995, s.428

[5] *Agy*., s.540-41

[6] An Introduction to Shi'i Islam, Yale University Pres, 1985

[7] Kolayni, El-Kafi, Vol.I, s. 228-229

[8] Moojan Momen, An Introduction to Shi'i Islam, s.81

[9] Al-Kummi, Tafsir; Al-Ayyashi, Tafsir ve diğer kaynaklardan aktaran Maclisi, Bihar al-Anwar, Vol. 23, s.222-8; 25, 26, 48, 49

[10] Alam İbn Sayf al-Hilli, Kanz Jami'al Fawaid'den aktaran Maclisi, Bihar al-Anwar, Vol. 24, s.18-19, No.31.

[11] Al-Ayyashi, Tafsir'den aktaran Maclisi, Bihar al-Anwar, Vol.24, s.153, No. 1,2

[12] at-Tabari, al-İhticac'dan aktaran Maclisi, *Bihar al-Anwar*, Vol.24, s.195-6, No.19

[13] Moojan Momen, agy, s.172-173, 337-338

[14] Asghar Ali Engineer, *The Origin and Development of Islam*, Bombay: Orient Longman Ltd., 1980, s.136

[15] Jean-Patrick Guilliam et ses collaborateurs, *Le Livre de l'Echelle de Mohamet*, Paris-1991, s. 41-42

[16] Moojan Momen, agy, s.150

[17] Abu Dulaf'tan aktaran Yakut, *Mudjam al Buldan* I, Beyrout-1376/1957, s.441-442

[18] İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya Tapmam,* İstanbul: Alev Yayınları, 1996, s.179-198

[19] Kalküta doğumlu bir Hintli olan yazar, Hindistan, Uzak ve Orta Doğu'da uzun geziler, geniş araştırma ve incelemeler yapmış biri ve uluslararası *Asia* dergisinin editörüdür. Hinduizm üzerine iki ciltlik ansiklopedi ve Budizm, Gnostisizm, İran Kültürü, Kamboçyalı Kmerlerin tarihi ve diğer birçok konular hakkında kitaplar yazmıştır. Benjamin Walker, İslam dini ve kurumlarının oluşumu, çıkış coğrafyasındaki diğer uygarlıklar ve inançlardan etkilenmelerini incelediği *Foundations of Islam* kitabını 15 bölüme ayırmıştır. Biz yalnız onsekiz alt başlık altında incelediği 7. Bölümü oluşturan "*Kur'an*" (**s.146-170**) ile, 10. Bölümden "*Muhammed'in Hristiyan öğretmenleri*" (**s.190-191**) ve 11. Bölümden "*Dua-Namaz*" (**s.213-214**) altbaşlıklarıyla verdiği iki konuyu çevirdik. Bazı noktalarda kendi görüş ve ek bilgilerimizi aşağıda dipnotlar olarak verdik. Ayrıca yazıya bir katkımız da, yazarın gönderme yaptığı 70 kadar ayeti saptayıp metnin içine koymak biçiminde oldu. Böylece okuyucuyu Kur'an'dan bulup okuma zahmetinden kurtardık. Ancak yazarın verdiği ayet numaralarının hemen hemen yarısı, baktığımız Kur'an nüshalarınınkine uymadığı için bizi epeyce uğraştırdı.

[20] *Batı dillerinde melek anlamındaki 'angel', Yunanca 'angelos/aggelos' (haberci, ulak) sözcüğünden gelmektedir. İ.K.*

[21] Glubb, John Bagor (Glubb Pasha), *The Life and Times of Muhammed*, 1979, s.249

[22] Muir, Sir William, *The Life of Muhammed, from Original Sources*, Rev.edt. Edinburgh: John Grant-Orig.pub.1858-61-, 1912, s.231

[23] Frieling, Rudolf, *Christianity and Islam, Edinburgh*, 1978, s.47

[24] Matt, Daniel Chanan, Zohar, *The Book of Enlightenment*, London, 1983, s.229

[25] A.J. Wensinck, *SEI (Shorter Encyclopeia of Islam)*, ed. H.A.R. Gibb and J.H.Kramers, Leiden-Brill, 1974, s. 624

[26] Sale, George, trans. *The Koran: With a Preliminary Discourse and Explanatory Notes*, London, 1886, s.46

[27] Watt, W. Montgomery, *Bell's Introduction to the Qu'ran*, Edinburgh University Press, 1970, s.138

[28] SEI,1974, s.280

[29] *286 ayetle Bakara Suresi. İ.K.*

[30] A.g.e.1970, s.61

[31] Goldziher, Ignaz, *Muslim Studies*, (ed. S.M. Stern) 2 volms, London, 1971, s.109

[32] *Maymuniyya hakkında genişbilgi için bkz. Şehristani, Kitab al-Milal-Çev. Jean Claud Vadet, Les Dissidences de l'Islam, Paris, 1984, s.237 İ.K..*

[33] Gibb, H.A.R., *Arabic Literature*, 2.baskı, Oxford University Pres, London, 1974, s.39

[34] De Lacy, *Arabia Before Muhammed*, New York: Dutton, London: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1927, s.24

[35] Lyall, Charles James, *Translation of Ancient Arabic Poetry*, London: Williams and Norgate, 1930, s.xxxvııı

[36] Tisdall,William St.Clair, *The Origine Sources of the Qur'an*, London:SPCK, 1911, s.257

[37] Ameer Ali, Syed, *The Spirit of Islam*, Methuen (Orijinal baskı London, 1922), 1965, s. 186

[38] Grunebaum, Gustav von, *Medieval Islam*, Chicago University Press, 1961, s.152

[39] Rodinson, Maxime, *Muhammed*, İngilizceye Çev. Anne Carter, London: Penguin, 1976, s.92

[40] Anadolu'da yetişmiş, Fars dilinin büyük ozanı Mevlana Celaleddin Rumi'yi (Ö.1271) de bu konuda anımsayalım. Çünkü onun büyük yapıtı **Mesnevi**, çevresi kadar kendisi tarafından da ikinci Kur'an gibi değerlendiriliyordu.

[41] Andrae, Tor, *Muhammad: The Man and His Faith*, New York: Harper, 1960, s.115

[42] Ruthven, Malise, *Islam in the World*, Harmondsworth: Penguin, 1984, s. 102

[43] Ameer Ali, agy. 1965, s. 295

[44] Glubb, Jhon Bagot (Glubb Pasha), agy. 1979, s.308

[45] Al-Thaalibi, İsmail, *Lata'if al-Maarif/The Book of Curious and Entertaining Information*, ed. C.E.Bosworth, Edinburgh University Press, 1968, s.69

[46] Rodinson, Maxime, agy. 1976, s.219

[47] Watt, W. Montgomery, *Muhammed at Mecca*, London: Oxford University Press, 1953, s. 47

[48] Guillaume, Alfred. *Islam*, Rev. edn. Harmondsworth: Penguin, 1983, s.191

[49] Rahman, Fazlur. *Islam*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1966, s. 65

[50] Sweetman, J. Windrew. *Islam ve Christian Theology*, Birmingham: Selly Oak, 1985, s.37

[51] Watt, W. Montgomery, *Bell's Introduction to the Qur'an*, Edinbugh University Press, 1970, s.45

[52] * *Vahiy kitaplarına eşit gözle bakan İhvan-ı Safa ansiklopedisi yazarları akıl ve onun ilk örnek verileriyle uyumlu olarak göksel kitabın varolabileceğine inanmamakta. Kur'an'ın bir ayetine (Kur'an 41,53: İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz...) dayanarak, "Kitap söyleminin dahi bu ilkörneklemeler düşüncesi içinde yaratılmış evrene eklendiği" yorumunu getirmektedir. İhvan-ı Safa'da vahiy kitaplarına ilişkin geniş bilgi için bkz. Yves Marquet, La philosophie Des Ikhwan Al-Safa, Etude et Document, Alger, 1973, s.313-323.İ.K.*

[53] Guillaume, Alfred. *Islam*, Rev.edn. Harmondsworth: Penguin, 1983, s.160

[54] Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples*, London: Faber, 1991, s.21

[55] Abbott, Nabia. *Aisha the Beloved of Muhammed*, London: Saqi Books, 1939, s. 48

[56] Abbott, Nabia, Aisha the Beloved of Muhammed, s. 47

[57] *16. surenin 103. ayetinde sözü edilen ve tartışılan yabancı kişi budur. İ.K.*

[58] Archer, John Clark. *Mystical Elements in Muhammed*, New Haven: Yale University Press, 1924, s.60

[59] *"Prayer" olarak İngilizceye çevrilen Arapça "Salât"ın Türkçe karşılığı "Dua, dua etmek"dir. Ancak sözcüğün Farsça karşılığı olan "Namaz" Türkçeye girmiş ve Ortodoks İslamın zorunlu tapınma eyleminin ifadesi olarak yerleşmiştir.İ.K.*

[60] John R. Hinnells, AHandbook of Living Religons, Penguin Boks in England, 1991, s.137, 166-169

[61] Hughes, Thomas Patrick. A Dictionary of Islam, New Delhi: Cosmo Publications 1977, s.470

[62] Torrey, Charles Cutler, The Jewish Foundations of Islam. 2nd edn. New York: Ktav. 1967. S.135

[63] Ameer Ali, Syed, *The Spirit Of Islam*, s. 186

[64] Asghar Ali Engineer, "*Quran and Ismaili Tawil*", www.davoodi.bohras.com, Eylül 1999, (*İngilizceden çeviren: İsmail Kaygusuz*)

[65] Asghar Ali Engineer, "*On Methodology of Understanding Qur'an*", www.davoodi.bohras.com, (*Çeviren: İsmail Kaygusuz*)

[66] *Verilen rakamların farklılığından olacak, yazıda geçen ayetlerden sadece bunu Kur'an'da bulamadım. İ.K.*

[67] Asghar Ali Engineer, "*Islam and Secularism*", www.davoodi.bohras.com, (Çeviren: *İsmail Kaygusuz*)

[68] *bkz. ed. John R. Hinnells, A Handbook of Living Religions, 3.basım, Penguin Book, London 1991, s. 222, 228, 247*

[69] Asghar Ali Engineer, *Why reform movements are necessary?*, www.davoodi.bohras.com, August 2003 (*Çeviren: İsmail Kaygusuz*)

[70] İslam İmparatorlukları Tarihinde İktidar Mücadeleleri ve ALEVİLİĞİN DOĞUŞU, Su Yayınevi, İstanbul, 2005

[71] a.g.e. s.85-94

[72] REI-Revue des Etudes Islamiques 6, 1932, s.419-481

[73] A.g.e. 437-478

[74] Taşbaskı/tarihsiz, Bombay, s. 77

[75] A.g.e. 422-23

[76] *Bazı örnekler için bkz ve karş. Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el Kulayni, çev. Vahdeddin İnce, Usul-ü Kafi Cilt I, s.711,2(1269);s. 666, 7-(1191); s.667, 9 (1193)/ 10 (1194). İ.K.*

[77] Metinde *cim* harfi beklenen bu yerde *ushtur* (deve) geçmektedir. Zira belli ki Farisi yazar (*aslında çevirmen cim harfinin semitik aslı gimel'in deve/camel*) olduğunu bilmiyordu.

[78] *Burada Abul Khattab ile Abdullah ibn Saba arasında inançsal ilişki kurulması bağlamında bir yer değiştirme söz konusu olma olasılığını saklı tutarak; Farisi çevirmenin Abdullah ibn Saba'yı Abdullah Sabbah yaptığı gibi, Abul Khattab'ı yerli yersiz Abdullah İbn Saba'nın yerine koyup, onu Ali döneminde yaşatmıştır. Ancak bu çeşit dinsel ve*

inançsal metinlerde anakronik (zaman uyumsuzluğu) yadırganmasa bile, Abul Khattab'ın kendisinin yakılarak öldürülmediği, yandaşları çadırlarında ateşe verilmişse de kendisi kaçıp saklandığı yerde yakalanıp darağacına çekildiği bilinmektedir Olayın.755 ve 761-2'te geçtiği ileri sürülüyorlarsa da İsmaililer Abul Khattab'ın 783'te öldürüldüğüne inanırlar. Ayrıca onlara göre İmam İsmaili'in hücceti olarak birbirlerinin yerine geçip adlarını kullanmışlardır. Ali'nin İbn Saba'yı yaktırdığı olayı doğru değildir; açıklandığı gibi 'Ali'nin Tanrının mazharı olduğu' sırrını zamanı gelmeden ifşa edenin bunu anlamayan topluluklar tarafından yakılacağının ima edilmesi söz konusudur. Giriş kısmında belirttiğimiz gibi onun Bakır zamanında hala yaşadığına dair al-Kashi'nin(ö.951) "Ikhtiyar Ma'rifat ar-Rijal"ında (vol. 1, s. 323) bilgi bulunmaktadır. Ayrıca bu bilgi Abdullah İbn Saba'nın bu mizansende olduğu gibi İmam'a gerçekten öğretmenlik yaptığının kanıtı da olabilir. Yine Abu Amr Al Kashi(ö.951) İmam Bakır'dan- kendisine sorduklarında- şöyle söylediğini rivayet eder: "Peygamberin ölümünden sonra, al-Mikdat, al-Aswad, Abu Zer ve Salman dışında, sahabeye dahil kişilerin hepsi dönmüştür. Tıpkı ayette "Muhammed öldüğü ya da öldürüldüğü zaman topuklarınızın üzerinde dönecek misiniz?" denildiği gibi (İkhtiyar Ma'rifat ar-Rijal 121)Buradaki al-Aswad, bu adı taşıyan İbn Saba'dan başkası değildir. İ.K.

[79] Cabir ibn Abdullah Ansari çok tanınan bir kişidir; kuşkusuz Cafer Cufi hatalı yazılmış ve onu İmam Bakır'ın gerçekten arkadaşı olan Cabir al-Cufi olarak okumak gerekir. Şaşaa b. Şuhan olasılıkla Ali'nin bir çağdaşıydı (*bkz. Kashi, 45; Al Yakubi, Tarikh, vol.2, s.179'ten aktaran Arzina R. Lalani, Early Shi'i Thought/Teachings of Imam Muhammad al-Bakır, London, 2004, s,27: Şa'sa'a b. Şawhan, İ.K.*). Yazar, bu tartışmaya katılanlardan söz ederken pek fazla özen göstermemiştir; onlardan birinin sık sık soru sorduğu, İmam

Bakır'ın bir başkasını yanıtladığı görülüyor. Değiştirmeksizin de onlara Bakır'ın "ey ruşaniyan (*aydınlıkçılar, ışık saçanlar ya da açık olanlar.İ.K.*)!" diye hitabet etiğine dikkat çekelim.

[80] Şimdiye kadar bu konuşmalarda onun varlığını belli eden hiçbir şey yoktu. (*Talibi mezhebini kuran Abdullah b.Muaviya b. Cafer Tayyar b. Abu Talib'dir ve Zeydi eğilimlidir. Buradaki İsmaili mezhebini kuran Abul Khattab'ın çocukları (farzanday'i-Abul Khattab)İmam İsmail b. Cafer Sadık'ın soyunda gelenler anlamındadır. İ.K.*)

[81] Soru 31, (**f.188 v.**), tamamıyla bu meleklere ayrılmıştır. Şurada ve burada rastlanan *can* deyimi daima ayn anlamda kullanılmaz; şimdi kuşkusuz sadece "*vie*" (hayat) karşılığıdır.

[82] Bunlar kitapta sadece iki kez zikredilir (**f. 37 ve f. 118**: *sujud-gâhî yatiman*), fakat bir açıklama verilmemektedir. Ancak Nusayri'lerin başta *Salman* olmak üzere beş yetimi (*khamsatu'l- aytam*) vardır: R. Dussaud, *Histoire et Religion des Nosairis*, Paris, 1900, s.190.

[83] Bunlar burçların simgeleri olamaz mı? Ancak İsmaili tekstlerinde *nakib* birçok kez *huccet* yerine kullanılmıştır.

[84] Bu deyim tek bir kez ve açıklamasız kullanılıyor. Manikheizm'de de *arkan* ya da arkhontes (*arcontes İ.K.*) vardır, ama onlar kötü olanlardır.

[85] Bu ifade sayısız kere yinelenmekte ve bu nurların(ışıkların) yüzlerde yansıdığı anlamındadır.

[86] *Mufaddal şöyle rivayet eder: Abu Abdullah'a(İmam Cafer) sordum: "Gölgelerde (Ruhlar âleminde?) iken ne durumdaydınız?" Buyurdu ki: "Ey Mufaddal! Biz Rabbimizin yanındaydık ve bizim dışımızda hiç kimse yoktu. Yemyeşil bir gölge içindeydik. Onu tesbih ediyor, Onu kutsuyor. Onun*

tekliğini dile getiriyor ve Ona hamd ediyorduk. O sırada ne kendisine yakın olan gözde bir melek, ne de bizden başka herhangi bir canlı vardı.(Usul u-Kâfi s. 666; 7-(1191). İ.K.

[87] Güneşin tanrısal doğası olduğu konusunda dolaylı bir belirsizlik söylemi daha ilginçtir (**f. 176**): "Tanrının adı güneşin yedi kayığı üzerindeki denize atılacak"(*nami Khuda bar haft zawraki aftab dar shawad*). Bu açıkça, Manicheizmin güneşten 'ışık denizine' ışık taşıma düşüncesi değil de nedir?

[88] *Bize göre buradaki birkaç cümlelik özette bile kapalı bir yanıt hissedilmektedir; Tanrının sıfatı ve nitelikleri olmadığını söyleyenlerin inancı, tıpkı Şeytan'ın Tanrı hakkında söylediklerileyle aynı olduğu ve Şeytan'a benzedikleri karşılığı veriliyor. İ.K.*

[89] Bu göksel ağaçlar, Manicheizmdeki ışık ışınlarını simgeleyen ağaçlara benzemektedir. Eğer yazar onları tuba diye adlandırıyorsa bu, İslam'daki Cennet kavramıyla bitiştirme arzusuyladır.

[90] Anlaşıldığına göre, "kubbe" sözcüğü burada beyazlık denizi ya da sarayı(*diwan*) ile aynı anlamdadır.

[91] Bu "Beşli ya da Beşler kümesi"(pentade) olasılıkla İsmaili felsefesinin çok eski bir dönemine aittir ve Sijistani ve Nasir Husrev gibi yazarların yapıtlarında görülmektedir. Sijistani *İftikhar*(Bölüm IV.) kitabında onun ne bir sihir öğretisinden ne ne de *mu'attıla*'(?)dan çıkmadığını gösterme gereksinimi duymuştur. Onun beşler deyimi, şaşırtıcı bir biçimde "Yücelik Babasının beş üyesine" benzer ki onlar "akıl, duyum(veya ruh), niyet, anlayış ve düşünme (ya da hayal)dir."(bkz. Burkitt, 19,33; Cumont, 1, 9-11) (*İvanow, kitabın yazılış tarihini Abu Yakub as-Sijistani (885-972)'dan daha sonralara çektiği için bu vurguyu yapmaktadır. Ancak*

bu vurgu, son araştırmaların Ummu'l Kitab'ın 8. yüzyılın içinde yazıldığını göstermiş olması dolayısıyla önemini daha da artırıyor. Anlaşılıyor ki tanınmış İsmaili düşünür ve bilgini Sijistani bu yapıttan yararlanmıştır. İ.K.) Üstelik bu beş nurdan kişilik, Uygurca Manicheizm metinlerindeki "*Bish Tengri*" (Beş Tanrı) kavramına öylesine benziyor ki, burada tipik manicheist deyim ve insan vücudunun beş organını gösteren "*jawarih*" ya da " *jawarihan*"ı çağrışım yapmaktadır. Bu beş ışıktan-nurdan varlık sadece, Nusayri inancında da olduğu gibi (bkz. Dussaud, 69) "Tanrının kendilerinde göründüğü bin tanrısal cevherdir."(*Bu söylem ilginç bir biçimde bin tanrılık Hitit pantheonunu çağrıştırıyor. İ.K.*) Onlar bazı kere, bir uzaysal yerleşime uygun biçimde yüce sarayın(*diwan*) üyeleri/organları (*jawarih*) olarak, Manicheizmin Yücelik Babası'nın "beş sakinini" anımsatan adlandırmalardır.

[92] *Vahy burada olasılıkla tanrısal nur ile eşanlamdadır. Yine burada Azazil yani Satan/Şeytan'ın yaratıcılığı ve daha sonra anlatılan Tanrıyla rekabeti, Neo-Menicheizm ya da Paulikien/Bogomil inancındaki Satanel'in Tanrıyla yaratıcılık kavgasını andırmaktadır. Ancak orada Tanrının, babasına başkaldırmış ve tüm maddi dünyayı yaratmış olan büyük oğludur Satan; kötülük Tanrısıdır. Küçük kardeş İsa'yı göndererek onunla ve ordularıyla savaşlar yaptırır. Burada ise Tanrı veziri (dawar) Salmanu'l Kudret'iAzazil/Şeytanla savaşya gönderir. İ.K.*

[93] Yani Salman'ın, Şeytan'ın birliklerine (Şeytanlara) karşı yedi savaşımı (*Sab' mujadalat*). Nusayriler'in Şeytan'ın yedi düşüşü-yenilgisi karşılığı

[94] Bkz. Bar Khoni (Cumont, I, 24): "Yaşayan Yüce Ruh yüksek sesle bağırdı ve bu ses iki yanı keskin sivri uçlu kılıcın çıkardığı sese benzemekteydi".

[95] *Bizce buradaki iklimi haftum, yani 'yedi iklim' ayrı bir ülke değil, hemen önce adları verilen yedi ülkenin kendisi olmalıdır. İ.K.*

[96] Bu da Manikheizm inancıyla yeni bir benzerlik(bkz. Cumont, agy. I, s,30)

[97] Kuşkusuz bu da Manikheizm'in "Kötülük ağacı" ile eşdeğer.

[98] Biraz ileride (**f. 107**), Adem, Hava, Şit, Abel ve Kain(Kabil) beş tanrısal isim olarak zikredilmesi ilginçtir. Ancak ekleyelim ki, yılan ve tavuskuşu sorunu olmasına rağmen, Hava'nın baştan çıkarıcılığı hikayesi unutulmuş. Yazar, insanlığın tamamıyla tekbaşına doğuşu temasını (işleyerek), bir çift atadan çıkışını ihmal ettiği görülüyor.

[99] Belirtmek gerekir ki burada Fatima sürekli olarak "Fatir"(yaratıcı) ile eril nitelenmektedir. Eski birçok mezheplerde olduğu gibi Nusayrilerde de bu ifade kullanımdadır. Manikheizm'deki "Hayatın Anası" ile benzerliği gözden kaçmamalıdır.

[100] Manicheizm'deki, 12 nurdan bakire kız biçimi altında simgelenen erdemler gibi yeni bir şey daha

[101] Bu sözcükler sözlüklerde yoktur; belki irin veya sidik (ramas=mucus oculaire) anlamına gelebilir. (*Buna karşılık 'Raza' belki de reza-t'tır, yani süt olabilir İ.K.*)

[102] Bir Hindu deyimi olan ve İslam teminolojisinde *manzil* (konak yeri) anlamına gelen *nashatar* ile herhangi bir ilişkinin olduğunu söylemek zordur.

[103] İsmaililerde bütün dönemlerde oruç tamamıyla bu anlamda değerlendirilip yorumlanır.

[104] Bu karşılaştırma, kitabın eskiliğinin dolaylı bir kanıtıdır. (*Nevarki, bunu belirleyici ifadeyi izleyen ikinci cümle eserin ruhuna tamamıyla aykırı. Çok daha sonraki dönemdeki Abbasi halifeleri tarafından konulmuş 'hacca gidenlerin yanında 30 dinar bulundurması zorunluğu' ya 10. yy.ın ortalarında Farsçaya çeviren ya da bir müstensih tarafından eklenmiş olmalıdır. İ.K.*)

[105] Aynı inanç biçimi doğrudan Nusayriler tarafından *mansukhiya* olarak benimsenmiştir.

[106] Risaleler hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Kaygusuz, *İslam İmparatorlukları Tarihinde İktidar Mücadeleleri ve ALEVİLİĞİN DOĞUŞU*, Su Yayınları, İstanbul, 2005, s. 152-170)

[107] Asghar Ali Engineer, *Ikhwan-us Safa: A rational and liberal approach to Islam I, II.*, www.davoodi-bohras.com, (Özetleyerek çeviren: İsmail Kaygusuz)

[108] Theophanes, *Le Confesseur*, 422; Pantriarkhos Nikephoros, *Breviarium*, 66, s. 62'den aktaran Louis Brehier, *La Civilisation Byzantine*, Paris, 1970, s.256

[109] Anna Komnena, *The Alexiad of Anna Komnena*, İng.Çev. E.R.A. Sewter, Penguin Classics: London-1979, s.463-68

[110] Piérre de Sicile, *Histoire des Manichéens, appelés aussi Pauliciens(Fr.)* ; H. Gregoire, *Pour l'Histoire des Eglises Pauliciens*, Misc. J. II, s. 509

[111] Eusebius, İng.Çev. G.A. Williamson, *The History of Church from Christ to Constantine*, Penguin Books; London, 1984, s.313-14

[112] G. Widengreen, "Manicheisme and Its Iranian Background", *The Cambridge History of Iran Vol 3 (2)*, Cambridge University Press, 1983, s. 970

[113] Eusebius, The History of Church from Christ to Constantine, s.315

[114] Eusebius, Agy., s.316-317

[115] Eusebius,age., s.319

[116] Benjamin Walker, *Foundations of Islam, the Making a World Faith, Great Britain*, 1998, s. 308

[117] Farhad Daftary, *The Ismailis, Their history and doctrines, Cambridge University Press, London-1990,* s.109-111

[118] Alain Ducellier, *Byzance et le Monde Orthodoxe*, Paris-1986, s. 132-134'ten aktaran İsmail Kaygusuz, *Alevilik İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi ve Ululları I*, Alev Yayınları: İstanbul, 1995, s. 40-41 ve karş.: Georg Ostrogorsky, Çeviren: Fikrat Işıltan, Bizans Devleti Tarihi, Ankara-1981, s.195 ve 207

[119] İrene Melikoff, *La Geste de Melik Danişmend*, Paris-1960, s.49

[120] Geniş bilgi için bkz. İsmail Kaygusuz, *Alevilik İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi ve Ululları I*, s.42-43 ve Louis Brehier, *La Civilisation Byzantine*, Paris-1970, s. 337, 339.

[121] Jhon Iulius Norwich, *A Short History Byzantium*, Penguin Books: London, 1998, s. 140-141

[122] Georg Ostrogorski, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, TTK Basımevi-Ankara, 1981. s. 149, 199, 207,

212, 221

[123] Louis Brehier, *La Civilisation Byzantine*, s.257-8

[124] Louis Brehier, agy., s.258

[125] Hesseling, *Essai sur la civilisation Byzantine, IV*, 518; G. Millet, *La religion orthodoxe et le hérésies chez les Yougoslaves*; Obolensky, *The Bogomiles*, 230'dan aktaran Louis Brehier, *La Civilisation Byzantine*, s.259

[126] Aleviliğin ilk yazılı kaynağı olarak bilinen ve 1.Bölümde özetini verdiğimiz *Ummu'l Kitab*'daki buna benzeyen bir 'hakim temayı' burada belirtmek gerekiyor: Salman'ın Salsal adıyla karşıt inançtaki, doğrusu inançsız (antagonist), kendisine Tanrı tarafından yaratıcı ruh bağışlanmış ve bunu kötüye kullanan Azazil ve askerlerine (demonlar, cinler) karşı yedi kez yaptığı savaşlar. Salman al-Farisi'nin ilk büyük melek figüründe Tanrıya yaklaştırılması, proto-İsmailik (Alevilik) gnostik inancının karakteristik bir görünüşünü vermektedir. Ona Paulikien-Bogomil mitolojisindeki Büyük Konsey meleğinin işlevi yüklenmiştir. Sonra Salman yersel Cebrail olarak Muhammed'i yetiştirecektir. Ayrıca Salsal'ın (Salman) Azazil (Şeytan) ile yaptığı kavgalardan Kaygusuz Abdal'ın esinlendiğini görüyoruz. Kaygusuz'un 1501 yılına tarihlenen *Kitab-ı Miglate (Hedefini bulan okun kitabı*) adlı yapıtında, çeşitli kötülük gösterileri içinde, Şeyh kılığıyla mana âleminde karşısına çıkan Şeytan'a karşı dokuz kez kavgaya girdiğini görmekteyiz. *Ummu'l Kitab*'daki '*Göksel Adem, yersel Cebrail*' Salsal'ın (Salman) yerini Rum dervişi Kaygusuz Abdal almıştır.

[127] '*Dede, büyük baba*' anlamına gelen bu sözcüğün, hem fonetik hem de anlam ve işlev bakımından Alevi inanç önderlerinin adı olan *dede*'ye benzerliği çok ilginçtir. Daha

önce *dede* sözcüğünün *dai*'den bozulmuş olabileceğini düşünürken, bu sözcükle karşılaşmış olmamız ve ayrıca aşağıda göreceğimiz gibi, bazı Bogomil gruplara Türkçe adlar verilmiş olması bu düşüncemizden bizi vazgeçirtecek güçte gözüküyor.

[128] G. Millet, *La religion orthodoxe et le hérésies chez les Yougoslaves,* 12-16'dan aktaran Louis Bréhir, agy., s. 260

[129] Georg Ostrogorski, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, TTK Basımevi-Ankara, 1981. s. 250-51, dipnt.1

[130] Bkz. G. Ficker, *Die Phundiagiagiten*, p. 92. - J. Ivanov, *Livres et légendes bogomiles*, p.78

[131] Heresis N19: www.genocites.com/bogomil/1bg/Dangelov

[132] Anna Komnena, *The Alexiad of Anna Komnena*, s.501

[133] Anna Komnena, *The Alexiad of Anna Komnena*, s.496

[134] Anna Komnena, agy. S.497

[135] Anna Komnena, *ibidem*

[136] Anna'nın burada abartmaktan da çok, doğru söylemediği kesindir; çünkü aşağıda görüleceği gibi Basilius'un makamındaki, nefsine hâkim bir 'Perfectus (Kamil insan)' bu tür şölenlerden ve böylesine herşeyi tıkabasa yeyip içmekten çok uzaktır. Et dahil birçok yiyeceklere dokunmazlar bile. Anna zaten, onu pek çok yerde yılana, canavara, eşeğe vb. benzeterek hakkında hep küfürlü konuşmaktadır.

[137] Anna Komnena, agy., s.498

[138] Çok ilginçtir bu kitabın yazılmasından 15-16 yıl kadar önce Abbasi başkentinde Halife Mustazhir (1075-1094), Abu Hamid Muhammed al-Gazali'ye(1058-1111), Hasan Sabbah'ın Alamut İsmaililiğinin inançsal ve felsefi temeli olan Talimiye öğretisine, yani sapkınlık kabul edilen Batıni İsmaililiği için reddiye yazdırmıştı. Batınilik Hasan Sabbah'ın kitaplarıyla Bağdat'ta yayılmaya, olasıdır ki Bogomilizm gibi büyük evlere, aydın çevreye girmeye başlamıştı. Gazali olayı şöyle anlatmaktadır: "Talimiye sapkınlığı ortaya çıkmıştı; herkes, nesnelerin (eşyanın) anlamını ya da ifade ettiği bilgiyi, gerçekliğin(*hakikat*) sorumluluğuna sahip yanılmaz/günahsız bir (*Ali soylu İ.K.*) İmam'dan öğrenmenin mümkün olduğunu ileri süren bu öğreti hakkında konuşuyordu. Zaten benim de onların kitaplarının içinde neler bulunduğu ve görüşleri hakkında inceleme yapmak aklımdaydı. Müminlerin efendisi Halife'den, onların dinsel sisteminin gerçekte ne olduğunu gösteren bir kitap yazarak onları reddetme buyruğunu alınca işe giriştim... Böylece onların görüşlerinin yalan olduğunu *al-Mustazhiri* kitabımda yazdım." (*The Faith and Practice of Al-Ghazali*, İng.çev.: Montgomary Watt, Oneworld Oxford Reprinted, 2000, s.45, 54) Görüldüğü gibi burada kitaba üstelik Halife kendi adını vermiştir. Bu benzerlikler rastlantı değildir; egemen yöneticiler, hangi dinden olurlarsa olsunlar kendi dinleri daha doğru olduğu için değil, sapkınlık adını taktıkları inançların yandaşlarını, saltanatlarına zarar vermelerinden korktukları için ezmişlerdir.

[139] Anna Komnena, agy., s.500

[140] Anna Komnena, Agy., s.501

[141] Anna Komnena, *Ibidem*

[142] *Bu kişinin ölüm tarihi olan 1111 yılı, olaya ante quem oluşturmakta, yani bu tarihten önce geçmiştir. İ.K.*

[143] Anna Komnena, agy., s. 501-504

[144] *Histoire des Croyances et des idées religieuses/I, De Mohamet a l'age des Réformes*, Paris-1983, s.191-194)

[145] Alevi Görgü Cemlerinde yetişkin kadın ve erkeklerin Dede'nin ve cemaatin huzurunda kabahatlerini, kusurlarını ortaya dökerek cezalandırılmaları veya bağışlanmalarını bu Paulikien-Bogomil inançsal geleneğine bağlamak olasıdır.

[146] Arno Borst, *Les Cathares*, Payot; Paris, 1978, s. 63

[147] Jordon IVANOV, *Livres et Legendes Bogomiles (Aux Sources du Catharisme)*, Bulgarca'dan Fransızca'ya çev. Monette Ribeyrol, Paris-1976, s.46-48

[148] Jordon IVANOV, *Livres et Legendes Bogomiles (Aux Sources du Catharisme)*, Bulgarca'dan Fransızca'ya çev. Monette Ribeyrol, s.49-51

[149] Jordon IVANOV, Livres et Legendes Bogomiles (Aux Sources du Catharisme), s.52-55

[150] Jordan İvanov, agy., s. 55-62)

[151] "***Kutu***" ve "***torbesi***" sözcüklerinin Türkçe olduğu görülmektedir. "***Torba*** "nın Grekçe karşılığı "***funda*** "***torbesi-torbacı***", yani "***torba taşıyanlar-torbayla dolaşanlar***" için "***fundaitai***" kullanılmıştır. Buna karşılık "***kutu***" sözcüğü "***kudu***" biçiminde Grekçeye geçmişse de bugün kullanılmamaktadır. Ancak burada (sepet işi, sepet örgüsü) ile "***sepetten örme kutu"*** anlamında bir birleşik isim ortaya çıkmakta. Demek ki Kutugeri Bogomilleri yanlarında bir "***sepetten kutu***" taşıyor ya da sepet kutular örerek geçiniyorlardı. Bogomillerin bu isimleri kullanmaya başladıkları dönemde Türkler, Trakya ve Balkanlarda birkaç on yıldır yaşamaktadırlar. Burada önemli bir şeye dikkat

çekmek istiyoruz; Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde göçer halde yaşayan yazın köyleri ve harmanları dolaşarak kendi yaptıkları elek-kalbur ve sepetler karşılığında tahıl, un ve çeşitli yiyecekler toplayıp bunları sırtlarında bulunan torba-çanta ve heybelerinde taşıyan Abdal grupları bulunmakta. Bunlara "***Elekçi-Kalburcu-lar", "Sepetçi-ler" "Kalaycı-lar***" ve daha önemlisi sırtlarında taşıdıkları torbalardan dolayı "***Torbacı-lar***" gibi adlarla çağrılmaktadır. Çocukluk ve ilk gençliğimi yaşadığım köyümde (Onar/Arapkir) "***Elekçi***" ile birlikte "***Torbacı***" adı da kullanılıyordu onlar için. Çok iyi anımsıyorum 3-4 yaşındaki çocukları analar "Torbacılar geldi, eğer ağlarsan seni onlara vereceğim; seni torbasına koyup götürsün!"diye korkuturlardı.

[152] 11. yüzyılda Grekçe "Fundateis" (torbacılar) sözcüğü Trakya ve Anadolu'da kullanılmış olduğuna göre, 14. yüzyıldan sonra Balkanlardaki bazı Bogomil grupların neden "Torbasi" (torbacı) adı aldıkları, yani sözcüğün Türkçesini tercih etmeleri sadece bölgedeki Türk egemenliğine bağlanabilir mi? Yoksa bunlar Türk/Türkmen ya da Türkleşmiş Bogomiller miydi? Marmara ve Doğu Akdeniz bölgelerinde 11. yüzyıldan itibaren yaşayan Bogomillerden bir kısmı, uzun süre Türk egemenliğinde kaldıktan sonra, Balkanlara göçerek orada "Torbacılar ve Kutugerciler" adıyla İkilemci inançlarını sürdürmüş olamazlar mı? Acaba Anadolu'da kalanlar, bugün hala "Torbacılar, Elekçiler, Sepetçiler vb" adlarla yaşayan ve büyük çoğunluğu **Alevi inançlı Abdallar** olamaz mı?

[153] * Opsikion, Marmara'nın güney kıyılarından Bursa'ya Eskişehir-Kütahya'ya kadar uzanan Bizans eyaleti; Silifke dahil Mersin'e kadar Güneydoğu Akdeniz bölgesi ise Kibyreiotes eyaletini oluşturuyordu. Bu bölgelerde hala yoğun yaşayan Abdalları gözönünde tutarsak, yukarıdaki soruya olumlu karşılık vermekte fazla güçlük çekmesek gerektir.

[154] Jordan İvanov, agy., s.55-65, 342

[155] Jordan İvanov, agy., s.69-72

[156] *Le Bogomilisme en Bulgarie*, Privat, 1972

[157] K.A. Sabkarev, Sbornik ot narodni Starini, Plovdiv-1885, s.9-10

[158] Yukarıdaki söylenceler aynı numaralar altında Jordan İvanov'un kitabının 306-313 sayfalar arasında geniş biçimiyle anlatılmıştır. Biz daha fazla yazarın başka kaynaklardan yapmış olduğu kısa alıntıları çevirerek buraya aldık. *M. Cepenkov, de Prilep Publié in Msb.IV,113*

[159] Mircea Eliade, *Histoire des Croyances et des idées religieuses/I De Muhammed a l'age des Réformes*, Editions Payot: Paris, 1983, s.294-195; Runciman, *Le Manichéisme médiéval*, s. 134; Borst, *Les Cathars*, s.124

[160] Tıpkı Alevi Görgü Cemindeki ikrar verme-boyverme-baş okutma-dar çekme törenlerindeki gibi. Ortodoks Hıristiyanlıktaki günah çıkarma kapalı bir hücrede doğrudan bir rahibe yapılır. Oysa İkilemcilerde birincisi girişte ve ikincisi yaşamın sonuna doğru "kâmil" olmak için günahlarının itirafı yapılıyor. Ancak alevi cemlerinde musahiplik töreninden geçip "yol oğlu, yol talibi" olduktan sonra her yıl Pir huzurunda, cemaatin önünde bu ayrıntılı biçimde yapılır ve yargılanarak cezalandırılır ya da aklanır.

[161] Euthymios Zigabenus, *Adversus Bogomilos, Patria Graecorum*, 1313, 1316'dan aktaran Jordan İvanov, agy. S. 116, 119,120-121, 350

[162] (Bogomillerde bu görevi yürüten kişilere Louis Brehir'in (s.260, dpnt.1504), G. Millet'ten (*La Religion Orthodoxe et les Hérésies chez les Yougoslaves*, s. 12-16)

yaptığı alıntıya göre ***Did*** (dede) adı verildiği; J. İvanov ise Bulgarcanda hala yaşayan ve aynı anlamdaki ***Djado*** denildiğini daha önce görmüştük.; yardımcıları da ***stairsi sin***, yani ***filius maior*** (ağabey)lerdi.

[163] Alevi cemlerindeki musahiplik ve boy verme vb. tüm törenleri sonundaki kadın erkek bütün canların karşılıklı kutlama ve niyazlaşma gibi

[164] Yazar bu konuda başka bir sayfada kısaca şu bilgiyi sunmaktadır: "...Özellikle Poitiers'de, tanınmış Aquitaine'li Alienor'un şatosunda, bilinen ilk Poiters'li Guillaume'ın (1071-1127) kız torunu ve Fransa ve İngiltere'nin başarılı kraliçesi üzerine bu tür bilgiler anlatılıyordu. Yüzlerce prens, baron, şövalye, aynı zamanda kontesler ve düşesler, bu kültürel ayrıcalığın içinde Aliénor'un kızı Marie de Champagne'nın başkanlığında eğitildiler. Ayrıca kendine özgü mahkeme olan bir Aşk Mahkemesi kuruluyordu ve onun özel yasası, kararları vardı. Kadınlar, erkeklere ders verebildiklerini, güçleri ve kudretlerini yeni ve kibar bir biçimde deneyerek, hissediyorlardı... Aliénor Béatrice'e doğru giden yolu işaret ediyor." Mircea Eliade, agy., s.107)

[165] Mircea Eliade, *Histoire des Croyances des İdées Religieuses I* (De Muhammed a l'age des Réformes), Paris, 1983, s.196-198

[166] René Nelli, "*Préface*"(Önsöz), Jordon İvanov, *Livres and Bogomiles*, Fr. Çev. Monette Ribeyrol, Paris, 1976, s.14-16

[167] Bir kurt söylencesi de Anadolu'dan: "1240 yılında Tatar"lar (Moğollar) Turkiye'yi yakıp-yıkmadan iki yıl önce bir Türkmen Sultana karşı başkaldırdı, bu adama Baba Resul diyorladı (***Anno Domini MCCXL, videlicet anno secundo antequam Tartari Turquiam destruxissent, quidam***

Turquemannus in regno Turquie contra Soldanum....Hic Paparoissole vocabatur..). Bir gün kırlarda atla dolaşırken ağlamakta olan yaşlı bir köylü gördü; onun genç oğlunu bir kurt kapıp ormana kaçırmış (...***et clamans quia lupus rapuerat et in silvam deportaverat eius filium***). Köylü ona, 'bana yardım et, oğlumu kurdun elinden kurtar; ondan sonra dile benden dilersen' der. Baba Resul, o yaşlı ve zavallı adamın haline acır, atını kurdun üstüne sürerek oğlunu kurtarır...'

[168] Chistopher Frayling, *Strange Landscape, A Journey Throuhg The Middle Ages*, BBC Books. London,1995, s. 83

[169] Katharların büyük düşmanı Katolik rahip-yazar, ilk cümledeki açıkça belirlenmiş 'belden aşağı günah işlemek', yani 'beline sadık olmamanın' Kathar inancına aykırı olduğu kuralını görmezlikten geliyor, bu düşünceye inanmıyor. Ama, suçlayıcı 'ana ve bacıyla yatmayı günah saymadıkları' yalanını rahatlıkla yazabiliyor.

[170] Rahibin çılgınlık olarak nitelediği bu olgu, Alevilikte düşkün sayılan bir Dede'den taliplerini yüz çevirip, kendilerini yola götürecek bir başka Dede bulup bağlanmalarına benzemektedir.

[171] Peter de Vaux-de-Cernay, *Historia Albigensis*-1213'den aktaran Chistopher Frayling, *Strange Landscape, A Journey Throuhg The Middle Ages*, BBC Books. London-1995, s.84

[172] Alevi-Bektaşi inancında Hakka yürüyen bir can için, bedeninin toprağa gömülmesinin ardından yapılan "Dâr'dan indirme" töreninin amacı da, onun ruhu aslına, özüne yani Tanrıya dönerken tüm dünyasal kötülük ve kabahatlarından arınması içindir...